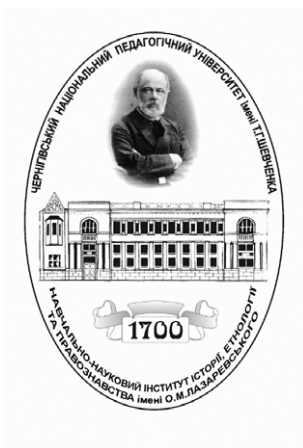

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ПРАВОЗНАВСТВА
імені О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 7

Чернігів
Видавець Лозовий В.М.
2017

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х
Ю 14

Редакційна колегія: Кеда М. К. (голова редколегії), Міден Е. Л. (заступник голови редколегії), Токарев С. А., Шара Л. М., Щербина С. В., Ясновська Л. В.

Відповідальний за випуск – кандидат історичних наук, професор Коваленко О. Б.

Ю 14 **Juvenia studia:** Збірник студентських наукових праць. Випуск 7 / Навчально-науковий інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – 188 с.

ISBN 978-617-7223-94-7

Матеріали збірника наукових праць студентів висвітлюють широке коло проблем вітчизняної та всесвітньої історії, педагогіки, етнології та правознавства.
Для студентів, учнів, учителів.

Друкується за рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського (протокол № 9 від 28.04.17 р.)

Адреса редакційної колегії: 14000, м. Чернігів, проспект Миру, 13. Тел. (0462)777-391

УДК 930 (41/99)+37
ББК Ч48+3(0)+Т5+Х

ISBN 978-617-7223-94-7

© Автори, 2017
© Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка, 2017

1. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Анна Барбенюк

ЄВРОСКЕПИЦИЗМ ЯК ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНА ОСНОВА ВИХОДУ ВЕЛИКОЇ БИТАНІЇ З ЄС

У статті виокремлюються політичні та ідеологічні засади євроскептицизму як ідейно-політичної течії Великої Британії.

Ключові слова: євроскептицизм, Європейський Союз, Партія незалежності Сполученого Королівства, Британська національна партія, Консервативна партія.

У сучасній політичній науці визначення історичних і стратегічних пріоритетів зовнішньої політики та дипломатії Великої Британії щодо Європейського Союзу та європейської інтеграції в цілому часто традиційно позначається одним вичерпним терміном – «євроскептицизм».

Євроскептики, як представники політичної течії, вперше заявили про себе у Великій Британії, висловивши негативне ставлення до вступу Англії в ЄС і загалом до зони євро. Дуже швидко ці настрої набули в країні неймовірної популярності, адже Британія завжди вирізнялася своїми консервативними поглядами і наголошувала на необхідності збереження власної унікальності [6, с. 100].

Появі євроскептичних настроїв в Британії сприяла англосаксонська зовнішньополітична традиція, котра формувалася століттями. Своєрідне геополітичне положення Об'єднаного Королівства, відділеного від континентальної Європи вузьким проливом, завжди слугувало важливим чинником його розвитку.

Також вагомим фактором, котрий впливав на ставлення британців до панєвропейської ідеї, були тісні економічні, військові та політико-ментальні зв'язки із США. У силу цих причин Сполучене Королівство завжди було не зовсім зручним та стабільним партнером в Європі [3, с. 220]. Також, важливу роль у формуванні позиції Лондона щодо процесу європейської інтеграції відігравала необхідність та пріоритетність збереження стосунків у рамках Британської співдружності націй.

Зазначені фактори зумовили домінування євроскептичних настроїв як у політикумі, так і у британському суспільстві на початку 1950-х рр., коли шість країн Західної Європи (Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург) створили перший потужний інтеграційний проект – Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС).

Ернст Бевін, міністр закордонних справ Британії того періоду, висловився доволі негативно стосовно створення ЄОВС: «Якщо ви не знаєте, що знаходиться у скриньці Пандори, яку відкриваєте, то ви не зможете передбачити, який Троянський кінь вискочить звідти» [2, с. 120]. Проте вже 1952 р. наступний міністр закордонних справ Ентоні Іден заявив, що Англія має приєднатися до новоствореного європейського об'єднання, якщо прагне не залишитися осторонь політичних змін у Європі.

Зрештою Велика Британія вступила до Європейського Економічного Співтовариства доволі

пізно, лише 1973 р. З того часу «евроскептицизм» став символом «вічного» конфлікту інтересів між національним і наднаціональним векторами розвитку держави і суспільства [8, с. 20].

Євроскептицизм Великої Британії обумовлений певними факторами. Економіка Великої Британії менше орієнтована на експорт, на відміну від країн-членів ЄС, особливо – Німеччини і Франції. Також вона історично розвивалась як світовий фінансовий центр. Крім цього, євроскептицизм британців продиктований побоюваннями втрати національної самобутності [3, с. 225].

Суспільні євроскептичні настрої проявилися з потужною силою у 1990-х рр., коли проходили переговори між країнами-членами ЄС щодо можливості введення єдиної європейської валюти. Згідно з соціологічним опитуванням, проведеним у Великій Британії, значна кількість населення на той момент виступила проти європейської валюти і взагалі проти розширення повноважень наднаціональних інституцій ЄС. Наприкінці ХХ ст. британські євроскептики починають перейматись тим фактом, що Європейський Союз перетвориться на супердержаву, а Сполучене Королівство втратить свій суверенітет.

Разом із тим, слід наголосити, що євроскептики виступають не проти Європи, але проти ЄС в тій формі, яка нав'язується сучасними теоретиками. «Ми не антиєвропейська партія, – говориться в заяві одного з найбільших євроскептичних рухів Британії, Партії незалежності Сполученого Королівства. Але ми виступаємо проти британського членства в ЄС, яке душить нашу ініціативу і погрожує нашій свободі» [1, с.41].

Основні тези євроскептиків:

1. Євроскептики виступають проти створення європейської «супердержави». Вони стверджують, що політики, які знаходяться при владі в Європі, підмінили ідею, яка лежала в основі європейської інтеграції. В 1975 р. британці проголосували за спільний ринок, вірячи, що він буде асоціацією незалежних держав. Але у європейського товариства з'явилися стяг, гімн та спільні інститути. У своїй промові 15 травня 1996 р. в університеті міста Уорвік Дж. Редвуд заявив: «Мета європейської інтеграції – це створення держави під назвою Європа. Цей «спільний ринок» вже має стяг, гімн, верховний суд, парламент і могутню виконавчу владу в Брюсселі» [1, с.46].

2. Євроскептики критично ставляться до інституційної структури ЄС. Аналізуючи інститути Європейського Союзу, євроскептики стверджують, що наймогутнішим органом ЄС є не Європарламент, який складається з представників країн-членів ЄС, а Рада міністрів в складі якої представники виконавчої влади країн-членів, Комісія і Європейський суд. Так, на думку євроскептиків, в руках чиновників знаходиться більше влади.

3. Євроскептики вважають, що створення єдиної європейської держави неможливе і загрожує вкрай негативними наслідками. «Чи є можливим існування країни, в якій люди говорять різними мовами... Як правило імперії зберігались на основі однієї мови, однієї системи законів і однієї валюти та зазвичай присягали на вірність одній особі. В світовій історії мало прикладів держав, які б існували з такою кількістю різних мов, релігій та історичного досвіду. Це дуже небезпечний експеримент», – говорять британські євроскептики [4].

4. Євроскептики вважають, що ЄС негативно впливає на внутрішньополітичну ситуацію у Великій Британії.

5. Євроскептики виступають проти приєднання Великої Британії до зони євро [5, с. 77].

Велика кількість противників євроінтеграції звертають увагу на те, що введення єдиної валюти – це головний акт, який передусє створенню Європейської наддержави. Вони вважають, що: «Єдина

валюта – це цемент, який скріплює єдину економіку» [9, с. 68], а це шлях до побудови єдиної країни. Введення єдиної валюти має політичну мету, замасковану під технічну міру. І ця мета, говорять євроскептики – створення єдиної федеральної держави. Також британські євроскептики піклуються про наслідки входження Британії до зони євро кажучи, що від введення єдиної валюти, перш за все, постраждає малий бізнес, адже він, як правило, оперує державною валютою. Більшість представників малого бізнесу, який представляє 95 % від британських компаній, виступає проти введення євро.

6. У британських євроскептиків є своя концепція Європи. У своїй промові 20 серпня 1988 р. в місті Брюгге прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер сказала: «Європа точно буде сильнішою, якщо Франція залишиться Францією, Іспанія Іспанією, а Британія Британією. Кожна з власними традиціями та ідентичністю. Буде безглуздо намагатись при звичаїти їх до єдиної європейської ідентичності... Звичайно ми хочемо бачити Європу більш об'єднаною і з великим почуттям спільної мети. Але це повинен бути шлях, який збереже традиції, парламентську владу та відчуття національної гордості в кожній країні, що було джерелом життєдіяльності Європи на протязі сторіч». В заключній частині свого виступу М. Тетчер сказала: «Дайте Європі можливість бути родиною націй» [5, с. 78].

З початку зародження євроскептицизму у Великій Британії виникають і розвиваються багато партій і організацій, які відстоюють ідеї течії, серед яких найпотужнішими є Партія незалежності Сполученого Королівства (ПНСК) та Британська національна партія (БНП). Також позиції євроскептицизму дотримується значна частка Консервативної партії. Крім того, існують різні організації євроскептиків, такі як: «Група Брюгге» (головою є М. Холмс), «Бізнес за Стерлінг» (складається з бізнесменів, які виступали проти введення євро, серед них сер С. Колмс, сер Дж. Крейвен та інші), «Конгрес за демократію», «Європа націй», «Європейський фонд», «Вільна Британія», «Новий Альянс» та багато інших [3, с. 230].

Однією з найбільш євроскептично налаштованих політичних організацій Великої Британії є Партія незалежності Сполученого Королівства. Вона заснована 3 вересня 1993 р. у Лондонській школі економіки декількома членами. З декількох десятків чоловік вона почала діяти на національному рівні, ставши четвертою найбільшою партією Великої Британії. Основною ціллю представники цієї партії вважають вихід з Європейського Союзу.

Представлена декількома десятками осіб у момент заснування, вона затвердилася на національному рівні як одна з найбільших у Великій Британії і розробила власну політичну програму з питань оборони, злочинності, економіки та інших сфер суспільного життя. Головною метою партії є вихід із Європейського Союзу. Лідером партії є Найджел Фередж. Він та його однопартійні вважають: «Якого б ідеологічного напрямку не дотримувались інші партії, вони не в змозі вирватися з «тенет» ЄС, хоч і наголошують на цьому» [7, с. 20]. ПНСК вірить у майбутнє Британії як незалежної конкурентоздатної нації. В маніфесті цієї партії зазначено, що партія не намагається зруйнувати ЄС, однак вважає необхідним вихід з цієї організації Великої Британії.

Члени партії говорять, що 1975 р. британський народ проголосував за «спільний ринок», маючи надію, що він буде асоціацією незалежних держав. Однак ЄС є централізованою бюрократичною структурою, котра хоче відібрати в країн-членів їхню незалежність і нав'язати свою політику. Не тільки британська валюта знаходиться в небезпеці, а й британська правова система, національність, право, поліція, оборона, сільське господарство, торгівля і, зрештою, парламентська система Великої Британії. «Британський парламент повинен мати повноваження затверджувати закони, податки,

економічну і сільськогосподарську політику. Однак усі ці функції поступово присвоює собі ЄС», – вважають члени цієї партії [9, с. 70].

Вони вважають, що вихід з ЄС покладе кінець тяжкій спільній сільськогосподарській політиці Європейського Союзу. У питанні оборони партія виступає за продовження членства в НАТО, але проти участі в будь-якій європейській армії [7, с. 6].

За підсумками виборів 2009 р. ПНСК отримала 13 місць у Європейському парламенті. У ньому існує 2 наднаціональних об'єднання євроскептиків. Найрадикальніші з них – «Європа за свободу та демократію» – налічує разом з ПНСК ще 8 консервативних об'єднань. І саме євроскептицизм є ідеологією цієї фракції.

У 2015 р. лідер партії Найджел Фарадж закликав нідерландців проголосувати на референдумі проти ратифікації Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною [5, с. 76].

Ще однією євроскептично налаштованою партією є Британська національна партія. Вона – одна з найбільших праворадикальних, націоналістичних, політичних організацій у Великій Британії. Головою цієї партії обрано Ніка Гріффіна. Партія вважає, що нації Європи повинні бути вільними в торгівлі між собою, якщо це для них взаємовигідно, без руху до політичної та економічної «гамівної сорочки» – політичної уніфікації. У виборчому маніфесті БНП на виборах у Європарламент 1999 р. вона виступила за збереження фунта і проти введення єдиної європейської валюти на території Великої Британії, оскільки вважала це одним із серйозних кроків на шляху до єдиної європейської держави [1, с. 40].

БНП виступає за Європу традиційних білих націй, вільних і незалежних, а не за мультикультурну, мультирасову, бюрократичну європейську супердержаву. Членство в ЄС, на думку цієї політичної сили, зумовлює до збільшення потоку іммігрантів у Велику Британію внаслідок підпорядкування законодавству Європейського Союзу. БНП налаштована також проти планів створення спільної європейської армії.

У своєму маніфесті БНП зазначено: ставши членами Європейського парламенту, її представники намагатимуться працювати разом з іншими противниками європейської супердержави з інших європейських країн, формуючи національний блок, котрий захищатиме свободи і традиції націй Європи і виступатиме проти подальших рухів до федералізму.

БНП не має своїх представників у британському парламенті. А 2005 р. під час парламентських виборів ця партія отримала 0,7 % голосів виборців; 2008 р. БНП зайняла 5-те місце на виборах мера Лондона, набравши 5,2 % голосів виборців. Проте вона має представників у районних радах столиці, а ще – радах графства. На виборах в Європарламент 4 червня 2009 р. БНП здобула друге місце в Європарламенті, одне з цих двох місць отримав лідер партії Н. Гріффін [3, с. 228].

Також оплотом євроскептицизму в Британії вважається Консервативна партія. Ця партія не виступає відкрито за вихід Великої Британії з ЄС, але виступає проти більшості процесів які відбуваються в Європейському Союзі. Її лозунгом є «To be in Europe, but not run by Europe» – «Бути в Європі, але не керуватися Європою» [9, с. 65].

Нині політичні організації євроскептиків Британії поділяють певні спільні ідейні погляди.

По-перше, євроскептики виступають проти створення європейської «супердержави». Вони вважають, що основні договори ЄС, котрі і створили Союз, націлені на створення Сполучених Штатів Європи, а це, своєю чергою, призведе до того, що європейських держав не буде. Євроскептики впевнені, що суверенітет і свободи Британії обмежуються діяльністю інститутів ЄС, котрі мають у певних областях переміщення повноважень від національного до інтернаціонального управління.

По-друге, євроскептики піддають жорсткій критиці інституційну структуру ЄС. Аналізуючи інститути ЄС, вони стверджують, що найсильнішим органом Союзу є не виборний орган – Європарламент, якому останнім договором ЄС надано більші повноваження, ніж раніше, а ним є Єврокомісія як виконавчий орган.

По-третє, євроскептики вважають, що створення єдиної європейської держави неможливе, це може спричинити негативні наслідки. Країна з різною культурою, традиціями, мовою не може існувати, і навіть якщо стане можливим створити таку державу, то її крах у майбутньому спричинить дестабілізацію всього світу і створення багатьох нових держав, яких буде більше, ніж зараз.

По-четверте, євроскептики стверджують, що ЄС негативно впливає на внутрішньополітичну ситуацію у Великій Британії.

По-п'яте, євроскептики виступають проти приєднання Великої Британії до зони євро. Вони заявляють, що від введення єдиної валюти передусім постраждає малий бізнес. А оскільки значна частка бізнесу в Британії належить до малого, то і підтримка цього бізнесу є пріоритетною.

По-шосте, євроскептики жорстко критикують погляди «панєвропеїстів».

По-сьоме, у британських євроскептиків є власна концепція Європи. Євроскептики хочуть бачити Європу ХХІ ст. децентралізованою, значна частка повноважень у ній має бути повернена національним парламентам [10].

За різкою девальвацією європейських пріоритетів Британії стоїть не «євроскептицизм», а цілком природне, раціональне прагнення національної еліти не опинитися в епіцентрі глибокої внутрішньополітичної кризи, яку переживає сьогодні європейська ідея. Цією обставиною, пояснюється складний і конфліктний шлях розвитку політичних відносин між острівною державою і Великою Британією. Піком цього політичного напруження стали події 23 січня 2013 р., коли Девід Камерон на засіданні клубу «Британія і Європа» зробив ряд сенсаційних заяв, які мали колосальний світовий резонанс. Фахівці з міжнародних і європейських справ у Великій Британії, інших державах Європейського Союзу та багатьох країнах світу після зійшлися на думці, що до цього інформаційного вибуху у Великій Британії готувалися довго. Д. Камерон заявив про те, що для Британії і Європейського Союзу настав час переглянути ставлення. Він назвав три проблеми, які змусили його зробити цей крок: криза єврозони, падіння рівня конкурентоспроможності Союзу на світовій арені і розкол між правлячими колами Європейського Союзу і простими громадянами, інтереси яких відійшли на другий план. Серед інших важливих моментів – явне невдоволення Д. Камерона роллю Великої Британії в Європейському Союзі і нездатністю країни впливати на прийняття вагомих політичних рішень [8, с. 18].

Імперський менталітет, мислення в глобальних категоріях вільного переміщення людей, фінансів, товарів та послуг, поблажливе ставлення до інших народів, відчуття, раніше згаданого, англосаксонської винятковості, значною мірою притаманне англійцям і сьогодні. Воно виражається в тому, що Велика Британія, як член ЄС, є однією з країн, яка відмовилася від введення євро на своїй території, зволікала з прийняттям Лісабонського договору, виступала проти приєднання Греції до Євросоюзу [1, с. 41].

Отже, можна сказати, що євроскептики, як ідейно політична течія Великої Британії у всі часи відстоює права своєї держави на європейському рівні. Євроскептики (члени організацій чи лідери партій, які були, в той чи інший період, при владі в Британії) намагались відстояти ідею винятковості Сполученого Королівства. Вони доводять, що Британія має бути незалежною від Європейського Союзу, як одного з найпотужніших утворень. Відстоюють самостійність британської політики, економіки та інших складових суверенної держави. Проте, зусилля прихильників реального суверенітету

Великої Британії не були марними. Британське суспільство прийняло та підтримало аргументи євроскептиків, заявивши на національному референдумі про намір виходу країни з Євросоюзу. Брексіт став найбільшою політичною сенсацією 2016 р. та дав надію для євроскептиків континентальної Європи.

Джерела та література:

1. Артёмова С. Політико-ідеологічні засади британського євро скептицизму / С. Артёмова // Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. – 2013. – Вип. 33. – С. 39–46.
2. Балан А. В. Вплив економічних факторів на процес вступу Великої Британії до ЄЕС та діяльність в Союзі на початковому етапі членства [Електронний ресурс] / А. В. Балан // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Історія. – 2011. – Т. 147, Вип. 134. – С. 119–123. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2011_147_134_27.
3. Барыгин И. Н. Международное регионоведение / И. Н. Барыгин – СПб.: Питер, 2009. – 384 с.
4. Лабом Х. Этот растущий евроскептицизм [Електронний ресурс] / Х. Лабом. – Режим доступу: http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/5773/1/136_09.pdf.
5. Морозова А. Е. Перспективы нового референдума о членстве Великобритании в Европейском Союзе [Електронний ресурс] / А. Е. Морозова // Вестник Томского государственного университета. История. – 2014. – № 6 (32) – С. 75–79. – Режим доступу: [http://journals.tsu.ru/uploads/import/1106/files/6\(32\)_075.pdf](http://journals.tsu.ru/uploads/import/1106/files/6(32)_075.pdf).
6. Политические сдвиги в странах Запада (конец 70-х – 80-е годы) / отв. ред.: С. П. Перегудов. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
7. Потапенко Т. Г. Британские политические партии и европейская интеграция (1970–1992 гг.): автореф. дис. канд. ист. наук / Т. Г. Потапенко. – СПб., 2002. – 21 с.
8. Турищева Г. С. Проблема британской идентичности в контексте интеграции Великобритании в европейские сообщества и ЕС: автореф. дис. канд. культурологи / Г. С. Турищева – М., 2011. – 29 с.
9. Шепелев М. А. Євроскептицизм в ідеології та стратегії політичних партій Великобританії / М. А. Шепелев, С. С. Артёмова. // Політологічні записки: Зб. наук. праць. Вип. 3. – Луганськ, 2011. – С. 64–74.
10. Anti Europeanism and Euroscepticism after the EU Eastern Enlargement [Електронний ресурс] / Carlos Flores Juberías // Evropa. – № 2 (23). – 2007. – Р. 45–77. – Режим доступу: <http://www.ceeol.com>.

Юлія Бардакова

ВІЙСЬКОВО-ОБОРОННІ АСПЕКТИ СПІВРОБІТНИЦТВА АЛЬЯНСУ НАТО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті розглядається взаємодія та співробітництво альянсу НАТО та Європейського Союзу. Розкриваються військово-оборонні аспекти їх співпраці на прикладі миротворчих місій.

Ключові слова: альянс НАТО, Європейський Союз, «Берлін +», співробітництво.

Участь у заходах з підтримки міжнародного миру та безпеки залишається одним з пріоритетних напрямів політичного курсу країн світу. Держави-члени НАТО та країни Європейського Союзу (далі ЄС) розглядають збройні конфлікти як загрозу власній безпеці. Тому вони все частіше намагаються використовувати організаційні можливості для врегулювання конфліктів спільними зусиллями.

Аналіз сучасної наукової літератури відносно заявленої проблеми показує, що дослідники все частіше звертаються до її вивчення. Зокрема, Юргенс А. А., Динкіна В. Г., Барановський І. Ю. [3] розкривають відносини між державами, що одночасно є членами НАТО та ЄС; Брежнєва Т. В. [4] аналізує стратегічне партнерство НАТО та ЄС; Арбатова Н. К. [6] висвітлює політику європеїзму та атлантизму країн ЄС; Розанов А. А. [10] розглядає НАТО, як частину політики США.

Метою статті є аналіз основних аспектів військового співробітництва НАТО – ЄС у нових світових реаліях.

Розбудова стосунків між НАТО та ЄС починається в 1990-х рр. з підвищення компетентності у питаннях оборони європейських країн. Політичні ж принципи, на яких ґрунтується їх співробітництво, закріплені в Декларації про Європейську безпеку та політику оборони (2002 р.) [2], Угоді про співробітництво у сфері безпеки (2003 р.) [7] та Угоді НАТО – ЄС про захист інформації (2003 р.) [1]. Усі подальші нові рішення приймаються на самітах НАТО та під час засідань ради міністрів країн-учасниць.

У Декларації про Європейську безпеку та політику оборони сформульовано принципи та алгоритм співпраці, обумовлено доступ країн Європейського Союзу до сил та засобів НАТО з метою врегулювання та контролю кризових ситуацій, конфліктів і для військових операцій, в яких альянс не приймає участі [2].

Крім того, НАТО та ЄС почали створювати систему важелів для оборони обох сторін. Ця співпраця логічного завершилася 11 березня 2003 р., коли було створено механізм «Берлін +» (Berlin Plus Agreement), що включив у себе: доступ ЄС до механізмів оперативного планування НАТО, забезпечення наявності попередньо визначених засобів НАТО та спільних ресурсів для використання в операціях під проводом ЄС, обмін секретною інформацією на основі правил взаємної охорони таємниці [12].

Свою діяльність по врегулюванню конфліктів альянс НАТО та ЄС розпочали у Боснії і Герцеговині в 1995 р. та у Косово в 1999 р. Наступною операцією стала місія Європейського Союзу у Боснії та Герцеговині під назвою «Алтея», що розпочалася у грудні 2004 р. Операція ЄС прийшла на зміну Силам щодо стабілізації НАТО, хоча альянс мав намір зберегти свою присутність у країні і після передачі повноважень Брюсселю.

Під час врегулювання конфліктів у колишній Югославії закріпилася наступна практика взаємодії: за провідної політичної ролі ООН, альянс брав на себе вирішення завдань щодо забезпечення безпеки, а ЄС – по відновленню економіки [9, с. 67].

Практичне втілення механізму «Берлін +» відбулося під час операцій «CONCORDIA» та «EUFOR ALTHEA» за участю ЄС у 2003 р., але після цього він більше не використовувався ні ЄС, ні НАТО [4, с. 108].

Якщо порівняти досвід співпраці поза механізмом «Берлін +» на прикладі врегулювання гуманітарної кризи у провінції Дарфур (Судан) та вищеописаної місії «Алтея», то в Судані ЄС та НАТО діяли як окремі структури, з конкуренцією у політичних колах. Сталося це тому, що сторони не дійшли логічного консенсусу, а було ухвалено створення двох незалежних командно-військових центрів.

Дана подія стала можливою завдяки Празькому саміту 2002 р., у ході якого глави держав ЄС та урядів НАТО схвалили комплекс заходів, спрямованих на посилення готовності та спроможності Альянсу виконувати завдання, необхідні для забезпечення безпеки їх членів і стабільності у світі в цілому [11].

Роль трансформації всіх збройних сил країн-членів НАТО взяли на себе Сили реагування НАТО (СРН), які повинні швидко та ефективно реагувати на загрози, а також справедливо оцінювати можливі ризики під час проведення операцій [8]. Концепцією Сил реагування НАТО (СРН) передбачено створення високотехнічно-оснащених, гнучких, здатних до оперативного розгортання, взаємосумісних та витривалих підрозділів, спроможних виконувати місії з усього спектра завдань Альянсу [5].

У свою чергу, Бойові групи Європейського Союзу (ЄС БГ) – офіційні військові формування, що почали формуватися у 2004 р. як основні сили швидкого реагування ЄС, а повної оперативної спроможності досягли у 2007 р. Фінансування, підготовка та застосування ЄС БГ здійснюється за принципом, прийнятим у НАТО – кожна країна самостійно фінансує національний підрозділ, що залучається до операції.

Держави, що надають війська до бойової групи, висувають свої пропозиції щодо надання сил під час Конференції з координації ЄС БГ (Battle Group Coordination Conference), під проводом Військового штабу ЄС кожні півроку. Термін планування охоплює 6 років і розподіляється на три різні рівні.

Остання така Конференція відбулась у квітні 2013 р. Процес планування операцій припускає застосування ЄС БГ на відстанях до 6 тис. км від кордонів ЄС.

Розуміючи, що СРН та ЄС БГ можуть дублювати один одного, їх діяльність спрямовують на співпрацю у матеріально-технічному напрямі. А зростаюча асиметрія сил та поглядів є наслідком змін у міжнародній ситуації, появою американського та європейського мислення, дефіцитом спільного відчуття стратегічної мети [10].

У сьогодишніх реаліях існує нагальна необхідність узгодження спільної політики оборони НАТО та ЄС заради подолання розбіжностей у світогляді, пріоритетах та застосуванні сили.

З іншого боку, існує проблема розмежування сфери діяльності сил швидкого реагування НАТО та європейського контингенту ЄС, оскільки є різні рівні членства: країни, що є тільки членами НАТО або тільки ЄС, країни-члени обох організацій, та країни, що беруть участь в силах реагування, але не є членами жодної з організацій.

Нинішні відносини ЄС і НАТО в євроатлантичному регіоні виглядають суперечливо. З одного боку це – співпраця, з іншого – політична конкуренція, що підсилюється через розбіжності поглядів країн-членів на функції і завдання кожної з організацій, а також через дублювання у військовій сфері [6, с. 88].

Тож можна зробити висновок, що взаємодія у військово-оборонних аспектах ЄС і НАТО в системі євроатлантичної безпеки є недостатньо. Стосунки організацій на практичному рівні не відповідають заявленому декларативному стратегічному партнерству, адже зростає їх функціональна взаємозамінність, яка веде до виникнення елементів конкуренції у підходах до миротворчої діяльності та протидії новим загрозам безпеки.

Джерела та література:

1. Agreement Between the European Union and the North Atlantic Treaty Organization on the Information [Електронний ресурс] // Official Journal of the European Union L 80/36 from 27.3.2003. – Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:080:0036:0038:EN:PDF>.
2. A Secure Europe in a Better World European Security Strategy. Brussels, 12 December 2003 [Електронний

ресурс] // The Council of European Union web-site. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>.

3. Архитектура евроатлантической безопасности / [Под ред. И. Ю. Юргенса, А. А. Дынкина, В. Г. Барановского]. – М.: Экон-Информ, 2009. – 124 с.

4. Брежнева Т. В. Стратегічне партнерство НАТО та ЄС: військово-оборонні аспекти / Т. В. Брежнева // Наукові праці. Політологія. – Випуск 200. Том 212. – С. 107–112.

5. Грэм Т. Трансатлантическая безопасность: нужна ли ревизия? Новые угрозы и новые подходы / Т. Грэм [Електронний ресурс] // Россия в глобальной политике. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Transatlanticheskaya-bezopasnost-nuzhna-li-reviziya-14877>.

6. Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского союза / [Отв. ред. Н. К. Арбатова]. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – 118 с.

7. EU Battlegroups. Common Security and Defence Police [Електронний ресурс] // The Council of European Union web-site. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/esdp/9162.pdf.

8. EU-NATO Declaration on ESDP [Електронний ресурс] // NATO web-site. – Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_19544.htm.

9. НАТО: вызовы настоящего и будущего: материалы междунар. семинара, Минск, 10 дек. 2009 г. / ред. кол.: [и др.]. – Минск: Тесей, 2010. – 100 с.

10. Розанов А. А. Внешняя политика США: актуальные аспекты / А. А. Розанов. – Минск: Технология, 2008. – 103 с.

11. Prague Summit Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Prague on 21 November 2002 [Електронний ресурс] // NATO web-site. – Режим доступа: <http://www.natoint/docu/pr/2002/p02-127e.htm>.

12. The EU-NATO Berlin Plus agreements [Електронний ресурс] // European Security and Defence Assembly Fact Sheet. – № 14. – Режим доступа: http://www.shape.nato.int/resources/4/documents/14E_Fact_Sheet_Berlin_Plus%5B1%5D.pdf.

Ярослав Гребіник

ВІД «ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ» ДО «СТІН» НА КОРДОНАХ...

У статті розглядається криза міграційної політики ЄС, різне бачення країнами-членами вирішення цієї проблеми. Проаналізовано реакцію пересічних громадян щодо розміщення та проживання біженців у країнах Європейського Союзу. На основі статистичних даних автор розглядає політичну ситуацію в Європі та наслідки неузгодженості думок по відношенню до мігрантів між керівництвом країн загалом та ситуаціями всередині країн зокрема.

Ключові слова: біженці, міграційна політика, ЄС, Німеччина, міграційна криза.

Міжнародна міграція останнім часом перетворилася на загальносвітову проблему. Європейський Союз не став виключенням. Він стикнувся з безпрецедентною кризою, яка за масштабами та чисельністю біженців перевершила кризу часів Другої світової війни. Тому актуальним видається більш докладний розгляд ситуації.

Серед вітчизняних дослідників, які вивчають тему міграційних процесів у ЄС слід відзначити Т. Гнатюк [2], О. Малиновську [4], А. Чейпеша [7], а з зарубіжних науковців ґрунтовні дослідження з даної теми, С. Триканової [6]. та О. Царьової [7]

Метою статті є висвітлення основних тенденцій розвитку міграційної кризи в країнах ЄС та форм регулювання напливу біженців.

Міграція – це переміщення населення з постійного місця проживання, яке пов'язане з перетином певних меж (державних кордонів). Вона часто має стихійний характер. Сьогодні її офіційною стороною є трудова міграція населення. Проте найбільш масовою та небезпечнішою є нелегальна міграція, яка може мати негативні наслідки для країн, куди спрямовуються мігранти. З метою упередження таких проблем держави здійснюють регулювання міграційних процесів.

Міграційна політика – це діяльність держави в урегулюванні переміщення населення. Міграційні процеси до недавнього часу виступали складовою загальної демографічної політики, але кілька років поспіль цей чинник набирає іншого змісту. В останні роки чисельність мігрантів до країн Європейського Союзу зросла в десятки разів. Неконтрольоване їх зростання і призвело до кризи, яка тільки розгортається.

Серед причин, які спонукають населення країн Близького Сходу, Північної Африки, а особливо біженців з Сирії, необхідно назвати військові конфлікти на цих територіях. Тому в пошуках кращих умов життя вони рухаються до Європи за будь-яку ціну. Варто додати, що їх можуть приваблювати високі соціальні стандарти в країнах ЄС, які гарантують отримання матеріальної допомоги для забезпечення мінімальних життєвих потреб. Врегулювання даної ситуації викликає багато дискусій в європейському політикумі [3, с. 36].

До нормативної бази міграційної політики ЄС можна віднести договір про Європейський Союз, підписаний у 1992 р. в Маастрихті, звідки й отримав свою другу назву – Маастрихтський. Інший договір – Ніццький – встановив різні підходи, що відрізнялися за вибором пріоритетів політики в області міграції, а відповідно до Лісабонської угоди було створено Європейську службу зовнішньополітичної діяльності.

Офіційним обмеженням для в'їзду на територію іншої країни є візовий режим. Але мігранти продовжують спроби проникнення на територію ЄС нелегальним шляхом. Це виводить на перший план проблему безпеки, але в той же час, керуючись гуманними засадами керівництво Європейського Союзу не може формувати суворий міграційний курс, адже права людини є пріоритетними. В зв'язку з цим, набуває ваги питання про урівноваження аспектів безпеки країн ЄС та захисту прав людини.

Зміна ментальних установок іммігрантів спричинила додаткові труднощі. На відміну від своїх попередників, нинішні мігранти у більшості випадків не намагаються прийняти усталені в країні їх перебування традиції, звичаї, спосіб життя, культуру, повністю інтегруватися в суспільство, оволодіти її мовою. Коли йдеться про іммігрантів конфесій, що відрізняються від конфесій місцевого населення, цей факт залишається непомітним. Вони все частіше розглядають себе як стійку національну меншість, яка чітко усвідомлює свою етнічну специфіку, свої інтереси і можливості їх відстоювати, використовуючи політичні та правові засоби, що закріплені в суспільстві, яке їх прийняло.

З одного боку, існує загальноєвропейська міграційна політика, за якою всі країни-учасниці мають один стандарт та домовленості. З іншого боку, міграційні стратегії держав-членів ЄС реалізуються по-різному. В одних країнах спостерігається відкрита політика прийому мігрантів, інші

країни намагаються знизити кількість людей, яких готові розмістити на своїй території. Але на вибір керівництва держави впливають багато факторів: географічне розташування, соціально-економічна ситуація, положення серед країн ЄС. Тож варто розглянути ці процеси з двох різних сторін: країн, що відкрито приймають біженців, та тих держав, що проти міграції в європейські країни [6, с. 130].

Відносини між країнами ЄС у зв'язку з міграційною кризою погіршуються. Їх уряди все більше віддаляються від лінії А. Меркель, яка пропонує політику «відкритих дверей» для біженців, тому мігрантів стає дедалі більше. Варто зазначити, про нерівномірний розподіл біженців між країнами, що, з одного боку, вказує на виважене рішення Єврокомісії щодо кожної країни окремо, з іншого – створює ще більшу диспропорцію між ними.

На розподіленні біженців в інших країнах ЄС найактивніше наполягала Італія. Влітку 2015 р. Рим погрожував заборонити іноземним суднам висаджувати мігрантів на своїй території, а тим, кому вдалося дістатися країни, буде видавати шенгенські візи, щоб вони могли виїхати в будь-яку іншу країну ЄС [1, с. 132]. Такі країни як Австрія та Швейцарія відмовляють біженцям у в'їзді, Франція закрила кордон для мігрантів. Поліцейські цих держав перевіряють потяги, що вирушають з Італії, і в разі виявлення мігрантів повертають їх назад туди, звідки вони прибули.

Більшість біженців упевнені, що в Німеччині вони гарантовано отримають безкоштовне житло і грошову допомогу. Через велику їх кількість місцеві жителі почали агресивніше ставитися до них. У 2015 р. було скоєно близько 500 нападів на оселі, де проживали біженці. Дві третини нападників до цього не мали кримінального минулого. Ситуація ускладнилась наскільки, що федеральний уряду Баварії почав вимагати зменшити кількість біженців, які прибувають до країни. Та в цілому Німеччина залишається країною, яка твердо пропагує ідеали гуманності, відповідальності та політики «відкритих дверей», що призвело до висловлення недовіри А. Меркель у цьому питанні, і у 2015 р. їй пропонувалося залишити посаду або зупинити дану програму [2, с. 107].

У контексті політики «відкритих дверей» Німеччина та Австрія вже 5 вересня 2015 р. погодилися надати притулок біженцям. Але Угорщина вже 24 вересня того ж року почала зводити огорожу на кордоні зі Словенією. У ніч з 17 на 18 жовтня 2015 р. задля зупинення потоку мігрантів Угорщина закрила кордон із Хорватією, перехід кордону тепер здійснюватиметься в пунктах пропуску. Щодо Австрії, то варто зазначити про прибуття на її територію 19-20 вересня 2015 р. не менше 20 тис. біженців з Хорватії, Угорщини та Словенії. А 25 вересня того ж року Австрія, відмовившись від попереднього рішення, вже відправила назад до країн ЄС понад 5 тис. мігрантів. Також Австрія підтримує Угорщину в протистоянні Берліну й Брюсселю. Долучилася до опозиції й Бельгія, яка відправляє назад мігрантів, які перетнули кордон із Францією. Нещодавно країна відправила до Франції понад 600 мігрантів. Також контроль мігрантів на кордонах запровадили Норвегія, Швеція та Данія [7, с. 46].

Угорщина, до якої з початку 2015 р. приїхало понад 50 тис. біженців, заявила про посилення контролю на кордоні з південними сусідами – Румунією та Хорватією. Станом на 4 вересня 2015 р. у Будапешті залишалися тисячі біженців, оскільки їх не впускали до Австрії. Данія має особливий статус, закріплений у Шенгенському протоколі до Амстердамського договору 1997 р.: Копенгаген не бере участі в міграційній політиці ЄС, що в даній ситуації лише на користь країні. У Швеції частішими стали випадки підпалу притулків для біженців. Від 28 жовтня 2015 р. поліція почала патрулювати притулки на гелікоптерах. У середині листопада того ж року Швеція тимчасово відновила контроль на кордонах через потік біженців. 4 січня 2016 р. Швеція у зв'язку з масовим напливом біженців вве-

ла прикордонний контроль з Данією. У Швеції нараховується найбільша в Європі кількість біженців [8, с.101].

У Румунії, яка значно відстає в економічному розвитку від багатьох інших держав ЄС, посилюють охорону кордонів та проводять військові навчання. А з території Хорватії за минулий рік до ЄС потрапили майже 70 тис. мігрантів. 28 жовтня 2015 р. у Чехії було проведено декілька мітингів проти мігрантів. Найбільший мітинг відбувся в Брно, де зібралося близько 1 500 осіб. У Празі поліція розділила противників і прихильників міграції, щоб не допустити протистояння. Чехія та Словаччина також входять до десятки країн, які виступають проти введення квот на розподіл мігрантів між країнами-членами ЄС. Такої самої думки дотримуються й Естонія, Латвія, Литва та Польща. Президент Литви Д. Грибаускайте назвала пропозицію Єврокомісії, згідно з якою балтійська країна повинна прийняти до себе 710 біженців, «несправедливим і недоцільним» способом розв'язання проблеми [4, с. 6].

Масовий приплив іммігрантів-мусульман до європейських країн породжує напруженість у суспільствах Європейського Союзу. Відомий німецький політик Тіло Саррацин, спираючись на дані статистики та власні розрахунки й прогнози, доводить, що мусульманська спільнота в Німеччині не прагне до інтеграції в німецьке суспільство. Він стверджує, що соціальне забезпечення негативно впливає на готовність мігрантів з ісламських країн до інтеграції: вони мають у вигляді основної допомоги набагато вищий стандарт життя порівняно з країною їх походження. Це позбавляє мігрантів необхідності змінювати свій традиційний спосіб життя, докладати зусиль для вивчення мови, пошуку роботи і надавати своїм дружинам більше західноєвропейської свободи. Сподівання на те, що інтеграція мусульманських мігрантів, вимірювана за рівнем освіти, присутністю на ринку праці і рівнем володіння німецькою мовою, з роками буде прогресувати, не виправдались. Ступінь інтеграції і готовність до неї, на його думку, навпаки, понизилась. Причини цього – недостатні успіхи мусульман у системі освіти й зайнятості, низька участь у трудовій діяльності, досить значний приплив з батьківщини, пов'язаний з возз'єднанням сімей, а також надмірне акцентування на рідній культурі. Такий шлях веде до розмивання моноетнічної цілісності німецького народу і формування паралельного суспільства ісламських мігрантів, а за традиційно високої народжуваності у мусульман несе реальну загрозу для країни. Тому політик виступає за жорстку міграційну політику з боку Німеччини щодо мігрантів-мусульман [5, с. 231].

Тим часом чисельність нелегальних мігрантів зростає шаленими темпами. Якщо в середині 2015 р. мігрантів налічувалося близько 750 тис. осіб, то ближче до кінця 2015 р. цей показник сягнув 1,5 млн. До кінця 2016 р. у Єврокомісії прогнозували прибуття до 3 млн. мігрантів [7, с. 43]. ЄС зазнає значних витрат на розселення та соціальні виплати таким мігрантам. Крім того, думки щодо врегулювання міграційної кризи як між країнами-членами ЄС, так і в них самих, особливо тих, які підтримують політику «відкритих дверей» є суперечливими. Між країнами ЄС не має спільного бачення у врегулюванні міграційної кризи.

На нашу думку, все це незабаром може привести до розколу ЄС. Адже є зовнішні проблеми, які загрожують цілісності ЄС: безкінечний потік мігрантів, прийняття нових членів до Союзу, війна на сході України та санкції проти РФ, витрати на утримання мігрантів, економічна нестабільність певних країн-членів ЄС, різке розходження думок щодо міграційної політики та зобов'язань країн перед Союзом, референдум у Великобританії про участь у ЄС, усе це ще більше «підігрівається» неоднозначним ставленням до всіх цих питань громадян в межах окремої країни. Але є і внутрішні

проблеми, зокрема порушення копенгагенського економічного критерію щодо дефіциту бюджету.

Отже, кризу, з якою стикнувся ЄС, можна розглядати як прецедент для перевірки надійності означеного інтеграційного об'єднання. Наявна ситуація стала свідченням неузгодженості загальної політики з національною політикою держав-членів щодо міграцій. Варто визнати, що в міграційній кризі проявилася явна суперечка між реальними діями низки країн організації та неодноразово проголошеним раніше розумінням політики безпеки та оборони. Тому кризу не можна буде врегулювати до того часу, поки не будуть завершені військові конфлікти та покращено жебрацьке становище населення на Близькому Сході та в Африці. В іншому випадку реалії такі, що ця криза може завершитися розколом ЄС.

Джерела та література:

1. Арістова А. В. Організаційно-правові аспекти управління економічним розвитком [Електронний ресурс] / А. В. Арістова. – Режим доступу: <http://publications.ntu.edu.ua/eut/2015-02/131-138.pdf>.
2. Гнатюк Т. О. Сучасні міграційні процеси: світові тенденції, європейські та українські особливості / Т. О. Гнатюк // Політичні науки. Правознавство. Наукові праці. – Т. 69. – Випуск 56. – С. 105–112.
3. Гьокхан Д. Сучасні міграційні процеси: проблема адаптації та інтеграції мігрантів в об'єднаній Європі / Демир Гьокхан // Філософські науки. – Випуск 1 (82). – 2016. – С. 35–44.
4. Малиновська О. А. Міграційна криза в Європі: пошуки шляхів розв'язання та наслідки для України [Електронний ресурс] / О. А. Малиновська. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrasia-clf03.pdf>.
5. Саррацин Т. Германия: самоликвидация: пер. с нем. / Тило Саррацин. – М. : Рид Групп, 2012. – 400 с. – (Political animal. «Политическое животное»).
6. Трыканова С. А. Тенденции организационно-правового регулирования миграционной политики ЕС / С. А. Трыканова // Право и управление. XXI век. – № 3 (8). – 2008. – С. 130–131.
7. Царёва Елена. Миграционная политика Европейского союза / Елена Царёва // Обозреватель. – № 3. – 2014. – С. 40–48.
8. Чейпеш А. О. Міграційна криза європейського союзу: реальність та перспективи / А. О. Чейпеш // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – Випуск 7, частина 3. – 2016. – С. 149–152.

Анастасія Дороженко

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В ЄС ТА УКРАЇНІ

У статті розглянуто гендерні особливості політичного представництва в країнах ЄС та країнах Східного партнерства. Приділено увагу українській гендерній проблематиці в політичній сфері та доводиться необхідність удосконалення Україною своєї гендерної політики.

Ключові слова: індекс гендерної рівності, політичне представництво, гендерні квоти.

Питання євроінтеграції є одним із найактуальніших у контексті вибору майбутніх шляхів розвитку нашої держави. Зазвичай в Україні воно зводиться до політичних, правових, галузевих та

економічних складових, які прописані в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС [9]. Водночас, Європейський Союз напрацював низку практик в інших сферах, зокрема у гендерній, які можуть бути корисними для розвитку України [7, с. 4].

Гендерна рівність визначається міжнародним співтовариством як цінність, якої слід досягнути задля справедливості та суспільного розвитку. Підтвердженням цього є низка документів з даного питання, прийнятих світовою спільнотою. Європейські країни також на рівні ЄС залучені до відповідного міжнародного процесу. Права людини, демократія та верховенство права проголошені основними цінностями Європейського Союзу. Перші ідеї рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків зафіксовані ще у Римських договорах 1957 р. Далі вони знайшли розвиток у наступних договорах ЄС, урізноманітнилися проблематикою і наразі стосуються таких ключових напрямів забезпечення гендерної рівності, як сфера праці, доступ жінок до прийняття рішень, попередження гендерного насильства тощо.

Індикатором стану гендерних відносин у ЄС виступає індекс гендерної рівності. Для порівняння стану гендерних відносин у країнах ЄС було взято такі шість показників, як робота, гроші, знання, час, влада, здоров'я і насильство [7, с. 16]. Значення індексу коливається від 1 (повна нерівність) до 100 (повна рівність). Загалом по ЄС індекс гендерної рівності становить 54, тобто гендерну рівність забезпечено лише наполовину. Найкращою в ЄС є ситуація із станом здоров'я жінок і чоловіків (90,1), а найгіршою – із розподілом владних повноважень (38) [7, с. 17].

Політична складова компоненту влади Індексу гендерної рівності вимірюється підрахунком відсотків жінок на міністерських і парламентських посадах, а також – у регіональних органах влади. Середній показник політичної складової по ЄС становить 50, проте низка країн перевищують цей показник, а саме: Австрія (63), Бельгія (66), Велика Британія (52), Данія (78), Іспанія (75), Нідерланди (69), Німеччина (60), Фінляндія (86), Франція (64), Швеція (92). Разом із тим, для таких країн, як Румунія та Угорщина цей показник нижчий від 20 [7, с. 20].

Як бачимо країни ЄС суттєво відрізняються рівнем залученості жінок до державних посад. У зв'язку з цим забезпечення гендерного балансу на рівні прийняття рішень є одним із пріоритетних питань для європейської спільноти.

ЄС намагається удосконалювати гендерну політику. У ній застосовується подвійний підхід: гендерна пріоритетизація (включення гендерних питань до соціально-економічних і політичних сфер) та спеціальні заходи (акцент саме на гендерній проблематиці). Також важливою є діяльність політичних партій щодо просування жінок у політику. До того ж на сьогоднішній день доволі поширеними позитивними діями на політичній арені майже усіх країн ЄС є гендерні квоти. Зокрема, законодавчі квоти прийняті в Бельгії, Греції, Ірландії, Іспанії, Італії, Польщі, Португалії, Словенії та Франції. Добровільні партійні квоти мають більше половини країн-членів ЄС: Австрія, Велика Британія, Греція, Іспанія, Італія, Кіпр, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція. Також деякі країни або вже відмінили гендерні квоти як тимчасові заходи (Данія), або не приймали (Болгарія, Естонія, Латвія, Фінляндія) [7, с. 22].

Важливо, що у країнах ЄС проводяться медійні кампанії із привернення уваги до гендерної проблематики, вивчається відповідна громадська думка. Окрім «дії зверху» (державна політика та розбудова інституційного механізму із забезпечення гендерної рівності; рівень партійної культури та ставлення партій до гендерної рівності), здійснюється так звана «дія знизу» (наявність консолідо-

ваного жіночого руху, здатного ефективно лобіювати гендерні питання), яка за рівнем свого впливу не поступається діяльності офіційних органів влади [7, с. 36].

Проблемі низького представництва жінок в органах влади приділяється настільки багато уваги з огляду на те, що така ситуація підриває основи демократії та легітимності інституцій ЄС, і крім того, нерівність у політиці відображає та впливає на гендерну дискримінацію в середині європейської спільноти [7, с. 29].

Гендерна проблематика торкнулася й специфічного східного виміру Європейської політики сусідства – проекту Східного партнерства [10], що призначається для зміцнення демократизації в країнах-учасниках, а також надання їм допомоги в процесах європейської інтеграції, економічної модернізації і домінування верховенства права. Досвід країн Східного партнерства показав низку перепон для жінок, які прагнуть займати виборні посади. Вони актуальні і для України. Серед них – суспільне несприйняття, брак коштів та обмежений доступ до онлайн ресурсів, недостатня кількість громадських організацій, особливо на місцевому рівні, які б просували та розширювали можливості та права жінок, недостатньо ефективного впровадження урядами міжнародних механізмів як обов'язкового, так і рекомендаційного характеру [1, с. 78].

Зокрема, у всіх країнах Східного партнерства кандидатури жінок з меншою вірогідністю пропонуються на зайняття політичних посад або на виборні посади як на законодавчому (національному) рівні, так і на адміністративному (місцевому) рівні. За даними досліджень (станом на 2014 р.) представництво жінок у законодавчих органах влади становило у Вірменії 10,7 %, у Грузії 11,3 %, в Україні 11,8 %, в Азербайджані 15,6 %, у Молдові 20,8 %, найвищий показник був у Білорусі – 30,1 % [1, с. 24]. Для порівняння станом на листопад 2014 р. відсоток жінок у національних парламентах країн ЄС становив 28%, що більше, ніж загалом у світі, де цей показник становить 22 % [7, с. 18]. Найбільш успішною станом на березень 2015 р. серед 28 країн-членів ЄС стосовно участі жінок у національному парламенті була ситуація в трьох країнах ЄС – в Іспанії (41 %), Фінляндії (43 %) та Швеції (44 %). Більше 30 % жінок – у національних парламентах восьми країн: Австрії (31 %), Бельгії (39 %), Данії (38 %), Італії (31 %), Нідерландів (37 %), Німеччини (37 %), Португалії (31 %) та Словенії (37 %). Найгірша ситуація стосовно представництва жінок у топ-політиці – в Угорщині (10 %), на Кіпрі (13 %), на Мальті (13 %), у Румунії (14 %), Ірландії (16 %), Латвії (18 %), Словаччині (19 %) та Чехії (19 %) [7, с. 20].

Показовими є і дані щодо представництва жінок у вищих або центральних органах управління країн Східного партнерства (станом на 2015 р.): 52,9 % у Білорусі, 30 % у Молдові, 29,3 % у Грузії. Найнижчі показники мала Україна – 16,1 % та Вірменія – 11 % [1, с. 32]. Стереотипні погляди та переконання щодо ролі жінок у суспільстві становлять основні перепони для політичного представництва жінок у всіх країнах, де проводилося дане дослідження. Вони негативно впливають на позиції жінок в економічній сфері та на ринку праці, зменшуючи можливості жінок бути призначеними на посади або пропонувати свої кандидатури на виборні посади.

Одним із важливих кроків української влади на шляху до забезпечення гендерної рівності у сфері прийняття рішень стало запровадження у 2015 р. 30 % гендерної квоти на рівні місцевих виборів. Зокрема, у прийнятому 14 липня 2015 р. Законі України «Про місцеві вибори» у статті 4 «Рівне виборче право» зазначено: *«Усі кандидати <...> мають рівні права і можливості брати участь у виборчому процесі відповідних місцевих виборів. Представництво осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах має становити не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку»*.

Цим же законом було внесено зміни до Закону України «Про політичні партії в Україні» та введено вимогу щодо статутів політичних партій у частині інформації про гендерні квоти. Так, у статті 8 зазначено, що статут політичної партії має містити, у тому числі, *«розмір квот, що визначає мінімальний рівень представництва жінок і чоловіків у виборчому списку кандидатів у народні депутати України від партії у загальнодержавному окрузі, кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах і має становити не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку»* (статтю 8 доповнено пунктом 10 згідно із Законом № 709-VII від 21.11.2013; із змінами, внесеними згідно із Законом № 595-VIII від 14.07.2015) [8, с. 4].

За даними досліджень результатів цієї законодавчої ініціативи (станом на грудень 2015 р.) порівняно з місцевими виборами 2010 р., представництво жінок у радах різних рівнів зросло, найбільше зростання спостерігається у обласних і сільських радах. Кількість жінок-депутатів в обласних радах зросла з 12 % до 15 %, у міських радах – з 28 % до 29 %, у районних радах – з 23 % до 24 %, у селищних радах – не змінилось (46 %), у сільських радах зросло з 51 % до 56 %. Разом з тим, збереглася тенденція, що чим вищий рівень ради, тим менше жінок у ній представлено [2, с. 2].

Цікаво, що в абсолютній більшості місцевих рад жінки-депутати мають рівень освіти вищий, ніж депутати-чоловіки. Наприклад, на рівні обласних рад частка депутатів з вищою освітою серед жінок становить 98 % проти 95 % серед депутатів-чоловіків; на рівні сільських рад – 41 % проти 34 % відповідно [2, с. 7].

Аналіз списків кандидатів засвідчив, що практично усі партії дотрималися норми закону про представництво не менше третини жінок у виборчих списках, проте це не дозволило отримати відповідне представництво жінок на рівні обраних депутатів. Особливо це стосується місцевих рад вищого рівня. Так, в списках кандидатів в обласні ради частка жінок становила 30 %, проте частка жінок серед обраних депутатів є вдвічі меншою – 15 %. В списках кандидатів до міських рад обласних центрів частка жінок становила 33 %, проте серед обраних депутатів жінок лише 19 %. В міські ради міст обласного значення – 36 % і 26 % відповідно, у районні ради – 36 % і 24 % відповідно. Лише на рівні міських рад міст районного значення фактичне представництво жінок склало 32 % [2, с. 3].

Варто звернути увагу на гендерні особливості політичного представництва на рівні міста Чернігова та Чернігівської області. До Чернігівської міської ради восени 2015 р. було обрано 12 жінок із 42 депутатів, що становить 28,6 % [5]. На сьогодні одна з них є головою постійної комісії, дві – заступниками голів постійних депутатських комісій і троє – секретарями. Щодо професійного представництва, то по троє жінок-депутаток представляють медичну сферу і підприємницьку діяльність, п'ятеро – освітню галузь, одна – юриспруденцію. У віковій структурі п'ятеро депутаток мають вік 30–40 років, троє – 40–50 років, четверо жінок – понад 50 років [6]. У Чернігівській обласній раді рівень представництва жінок становить 18,8 % (12 із 64 депутатів) [4]. Загалом серед восьми тисяч державних службовців області (кінець 2015 р.) три чверті посад займало жіноцтво [3].

Проте такі досить високі показники жіночого представництва у органах влади Чернігівщини вказують в більшості на певні специфічні риси розвитку регіону, ніж на ефективну гендерну політику та потужність громадських ініціатив, які стосуються гендерних питань. З одного боку, на Чернігівщині діють організації (Чернігівська обласна організація спілки жінок України, ГО «Ліга ділових і професійних жінок України» та інші), які ініціюють заходи присвячені гендерній тематиці та сприяють приверненню уваги суспільства до гендерних питань. З іншого, Чернігівщина за роки незалежності поступово втратила свій промисловий потенціал, а як наслідок промислові центри,

які б могли зосередити навколо значну кількість чоловічої еліти регіону. Показово й те, що на сьогодні в області спостерігається диспропорція у статевій структурі населення: 54,6 % жінок і 45,4 % чоловіків. Важливо зазначити той факт, що жінки переважно представлені на найнижчих щаблях державної служби – чим вище категорія посади, тим менший там відсоток жінок.

Таким чином, у наш час проблема гендерних аспектів політичного представництва стає дедалі актуальнішою. ЄС приділяє значну увагу гендерній проблематиці, зокрема і її політичному виміру та працює над удосконаленням шляхів вирішення даних питань. Україна поки що робить тільки перші кроки у напрямі досягнення гендерної рівності, які стосуються законодавчих ініціатив щодо покращення можливостей доступу до владної сфери представниць жіночої статі. Гендерну проблематику слід розглядати як з позиції дотримання демократичності політичної сфери, так і виходячи з необхідності забезпечення прав людини. Адже усвідомлення цінності рівних можливостей є невід’ємною складовою побудови гармонійного суспільства та створення умов розвитку для кожного індивіда та людства загалом.

Джерела та література:

1. Women’s political representation in the eastern partnership countries. – Strasbourg: Council of Europe, 2016. – 145 с.
2. Демографічна структура місцевих рад – 2015. – К.: RATING Pro, 2015. – 8 с.
3. Держслужбовці Чернігівщини на 75% – жінки [Електронний ресурс] // Gorod.cn.ua (портал Чернігова). – Режим доступу: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/73586-derzhsluzhbovcichernigivshini-na-75-zhinki.html>.
4. Депутати [Електронний ресурс] // Чернігівська обласна рада офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://chor.gov.ua/oblasna-rada/deputati>.
5. Депутати Чернігівської міської ради сьомого скликання [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради. – Режим доступу: <http://www.chernigiv-rada.gov.ua/gorrada/deputat/>.
6. Жінкам-депутаткам місцевих рад пропонують підвищити свій рівень [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради. – Режим доступу: <http://www.chernigiv-rada.gov.ua/news/view/8391>.
7. Марценюк Т. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики / Т. Марценюк. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), 2015. – 44 с.
8. Марценюк Т. Чи спрацювала гендерна квота на місцевих виборах 2015 року? / Т. Марценюк. – К.: Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), 2015. – 14 с.
9. Східне партнерство [Електронний ресурс] // Міністерство закордонних справ України. – Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/east-partnership>.
10. Угода про асоціацію [Електронний ресурс] // Верховна Рада України офіційний веб-портал. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

ПРОЕКТИ ОБ'ЄДНАННЯ ЄВРОПИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті аналізуються євроінтеграційні ідеї італійського політика і гуманіста Данте Аліг'єрі і французького державного діяча герцога де Сюллі. Увага приділяється основним положенням їх проектів та тим правовим принципам і нормам, які вони проголошують.

Ключові слова: Данте Аліг'єрі, герцог де Бютен Сюллі, євроінтеграційні проекти, міжнародне право, правові засади, принципи, теорія суспільного договору.

Європейська інтеграція – складний та суперечливий соціально-економічний процес налагодження тісного співробітництва європейських держав. Хоч активність цього процесу припадає на середину XX ст., ідеї щодо можливості європейського співробітництва активно поширювались у Європі вже у пізньому середньовіччі. В цей період характеризували тривали кровопролитні війни, які економічно, фінансово і виснажували країни і змушували більшість населення терпіти нещадні злидні. Все це впливало на світосприйняття європейських інтелектуалів, які починають шукати шляхи уникнення воєн і способи покращення свого життя і внутрішнього та зовнішнього становища держави.

Мета нашої розвідки – виявити історико-правові особливості євроінтеграційних проектів осіб, які в цей час приділяли чи не найбільшу увагу питанням налагодження мирних відносин між європейськими державами – Данте «Монархія» і герцога де Сюллі «Великий задум». Вони обидва створили монархічні проекти і передбачали припинення європейських війн і міждержавну співпрацю завдяки створенню єдиного організаційного центру для всіх європейських держав.

У нашій роботі ми використовуємо поняття пізнього середньовіччя у широкому трактуванні французької історіографії та одного з її представників Жака Ле Гоффа. Він пропонує концепцію т.зв. Довгого Середньовіччя (IV–XVIII ст.), коли, на його думку, існували безперервні фундаментальні структури, що дають змогу вловити зв'язок між цими сторіччями.

Епоха Середньовіччя представлена і іншими євроінтеграційними трактатами, наприклад, «Трактат про встановлення миру у світі християнському» Їржі Подебрада, «Про теперішній і майбутній мир у Європі» Вільяма Пенна, «Про припинення спорів у королівстві Франції» П'єра Дюбуа, «Скарга миру» Еразма Роттердамського, але саме проектам Данте і Сюллі приділялася незначна увага дослідників, особливо вітчизняних.

Історіографія питання представлена дослідженнями істориків А.Г. Браницького [2], В.С.Ржевської [12], І.І. Гаріна [3], Т.М. Токаревої [13], О. Доброхотова [6] та Є.С. Бочарової [1]. У своїх дослідженнях вони розглядають проекти об'єднання Європи. Варто зазначити, що А.Г. Браницький у своїй роботі «Європа. Історія об'єднання континенту» не лише досліджував європейські проекти від античності до створення Європейського Союзу, але і представив порівняльну характеристику розглядуваних ним проектів [2].

Одними із представників небайдужої європейської інтелігенції є італійський мислитель Данте і французький державний діяч Сюллі. Політичні й історичні події в Італії і Франції, які відбувалися за життя цих осіб, досить сильно впливали на їх світогляд і виникнення їх бачення щодо об'єднання

Європи. Головними джерелами з дослідження історико-правових поглядів Данте і Сьоллі є їх трактати, а саме «Монархія» 1313 року Аліг'єрі та «Великий задум» герцога де Бютена 1634 року.

На епоху політичної і територіальної роздробленості Італії припало народження Данте у місті Флоренції у 1265 році. У 1302 році він разом з партією білих гвельфів був вигнаний з міста і ніколи більше його не побачив, померши у вигнанні. Гвельфи – це політичний рух у Флоренції, до якого приєднався італійський мислитель. Ця партія обстоювала ідею обмеження влади імператора Священної Римської імперії в Італії і посилення впливу Папи Римського. Вони виступали проти партії гіббелінів, яка підтримувала імператора [4; с.420]. Вигнання і політична роздробленість рідної країни вразили політика, і це призвело до написання ним латинського трактату «Монархія» – ідеї вічного миру з його власної точки зору. Даний твір – своєрідний апофеоз гуманістичного імператора, поряд з котрим він бажав би бачити таке ж ідеальне папство [3, с. 185–186].

Сліди замислу «Монархії» коментатори знаходять у 1307–1308 роках, а закінчена праця була близько 1313 року. У своєму творі Данте ставить запитання, яке для сучасників було далеко не теоретичним завданням: що необхідно для набуття соціального миру і благоденства? На його політичну ідею у трактаті впливала роздробленість Італії та міжусобні чвари між різними її областями. Робота наскрізь пронизана богословськими віруваннями Данте, адже він вважає, що все, що створене, усі людські діяння були продиктовані лише з волі Бога [3, с. 184].

Данте у своїй роботі вказує, що світова монархія – це єдина імперія, єдина влада, яка стоїть над усіма іншими владами і керується правовими засадами. Тобто, на думку Аліг'єрі, монархією називається влада одного правителя яка нічим не обмежується і стоїть над усіма іншими правителями, які мають йому підкорятися [5].

Трактат Данте складається з трьох книг, або частин, кожна з яких відповідає на головне питання, яке поставив автор. По-перше, це відповідь на питання що таке Монархія. І хоч Данте не наводить прикладів такої форми правління, але у своїй роботі він її детально аналізує, і вважає, що всі держави мають об'єднатися в Монархію. По-друге, чи по праву римський народ взяв на себе обов'язок виконавчих функцій у такій монархії. По-третє, чи залежить авторитет монархії від Бога. На думку Аліг'єрі, трактат – це дослідження правового характеру, тому він вважає необхідним виділити засадничий принцип. Вихідним принципом, на думку автора, є все те, що є метою громадянності людського роду [5].

Мир – найкраще з того, що могло бути створене для позитивного і спокійного розвитку нашого суспільства. Саме тому, Данте зазначає, що мета трактату полягає у встановленні всезагального миру [5]. Тобто, можна сказати, що автор у своїй роботі використовує принцип міжнародного права – поваги прав людини і основних свобод. Також застосовуються основоположні, тобто загальнолюдські, цивілізаційні принципи права: справедливості, свободи, рівності і гуманізму.

Данте є одним з перших гуманістів, який зазначав що все що створюється має йти на користь людей, і створюватися для людей, в тому числі і держава. Людина для гуманіста Данте є найвищою цінністю. Цю концепцію він вкладає і у свій трактат, адже монарх у нього є гуманістом. У нього немає мети завойовувати щось, він об'єднує у єдину монархію те, що вже є, не примушуючи до цього. Він співвідносить монарха з імператором, але використовує ці поняття як синоніми. Імператор у Данте – ідеальна особа, яка не прагне до загарбання чужих територій і створює найкращі умови для повноцінного життя, фізичного і духовного розвитку людини.

Окрім міжнародного права Данте використовує норми і судового права. Так, у трактаті є пунк-

ти щодо створення суду, який мав би вирішувати чвари між правителями. В цій ситуації монарх має виступати як третя сила, яка вирішуватиме усі конфлікти не встаючи на жодний бік. Тобто, передбачається, що монарх виступатиме арбітром, третейським суддею, який виносить рішення для обов'язкового виконання сторонами.

Незважаючи на те, що робота італійського мислителя пронизана теологічним світосприйняттям, він вважає, що найкращою формою правління є світська монархія, а не релігійна, або теократична.

В епоху Просвітництва ідеї Данте набули розвитку в теорії суспільного договору, адже Аліг'єрі вказував, що відносини у людському суспільстві схожі на певний договір [8, с. 44].

У теорії суспільного договору зазвичай розглядаються питання про походження суспільства і легітимність влади держави над особистістю. Соціальні аргументи договору зазвичай передбачають, що люди погоджуються відмовитися від частини своїх свобод і підкоряються владі правителя в обмін на захист своїх прав. Суспільний договір – це ідея про урядові реформи і про те, як вони повинні бути змінені, щоб задовольнити людей, а не уряд [7].

Також необхідно зазначити, що автор трактату був впевнений у тому, що центром імперії має бути Рим, який за божою волею зайняв перше місце у боротьбі серед тих, хто боровся за цю владу. На доказ першості Риму серед усіх інших держав в трактат вміщено третю книгу «Монархії», в якій є відповідь на питання чи залежить авторитет монархії безпосередньо від Бога або від його служителя чи намісника. Цим він намагався показати, що саме Італія має залишатися стрижнем імператорської влади [5].

У своєму трактаті Данте підкреслив верховенство римського права розуміючи його важливість, адже згодом воно було покладено в основу сучасного цивільного права, нормами якого юристи користуються до сьогодні.

Ще одним представником пізньо-середньовічної євроінтеграційної ідеї є Максимільян де Бютен Сюллі. Він був першим міністром і головою французького уряду за правління короля Генріха IV. Чесний, ошадливий і невтомний діяч Сюллі утримувався на чолі уряду до самої смерті короля, не дивлячись на придворні інтриги. Генріх цінував його відданість і нерідко відмовлявся за його порадою від легковажних вчинків [9, с. 135].

Його перу належить «Великий задум короля Генріха IV» – міждержавний європейський проект в якому аналізується засіб запобігання війн. Метою даного проекту було ослаблення головного ворога Франції – династії Габсбургів, вигнання турків до Азії, відновлення Візантійської імперії замість Османської [10, с. 66]. Цей проект не є окремим твором, який був би створений для негайної імплементації. Він вміщений у мемуарах герцога, які були написані вже після його відставки і є здебільшого роздумом, точкою зору самого Сюллі, або як вважають деякі історики, – Генріха IV щодо майбутнього Франції у європейській геополітиці.

Викладу проекту Сюллі передував довгий опис того, що королю довелося витратити багато часу, щоб упевнити його у значимості свого плану. Сам він вважав, що даний проект ненавчє ілюзія, оскільки європейські монархи одразу запідозрили би Францію в бажанні встановити свою гегемонію, і при тому, що вони все ще остерігаються надмірно великої влади іспанців. Лише із шанобливої поваги до короля Сюллі ретельно розглянув усі деталі свого проекту, і лише тоді усвідомив всю його логічність і взаємопов'язаність, можливість і навіть легкість його виконання і велику користь для всієї Європи, оскільки об'єднання континенту дозволило б усім європейським державам жити в дусі

добросусідства і дозволило б мати якнайбільше переваг, таких як, можливість економити фінанси, які раніше витрачались на військові дії [8, с. 84].

Проект спрямований на вихід Франції із ізоляційного зовнішньополітичного становища у Європі і завдання якого є не лише переглянути геополітичне становище Франції, а й змінити його на краще для цієї держави.

У своїй роботі Сюллі пропонує об'єднати усі народи Європи у своєрідну конфедерацію – єдину християнську республіку, в якій ніхто ніколи не воюватиме і всі питання вирішуватимуться мирним шляхом [11, с. 213]. Тут можна прослідкувати принципи міжнародного права, які у проект вміщує Сюллі. Так, він передбачає, що держави, які входитимуть до такої республіки мають діяти згідно принципу незастосування сили, непорушності державних кордонів, мирного вирішення міжнародних суперечок, невтручання у внутрішні справи та сумлінного виконання міжнародних зобов'язань.

Одним із далекосяжних завдань проекту є повалення влади і могутності Габсбургів, яке присутнє у проекті імпліцитно. Тобто, Сюллі не прописує таке завдання прямо, підштовхуючи до його здійснення французького короля і інших європейських правителів, але читаючи його твір, це можна зрозуміти між рядків. На думку Сюллі Габсбурги є джерелом постійних конфліктів з початку XVI ст. Окрім цього герцог бажав вигнання турків і татар назад до Азії із Східної Європи і недопущення їх просування до Західної Європи. Також одним із завдань є відновлення Візантійської імперії і наступне улаштування щасливого союзу європейських народів – Християнської Республіки [11, с. 214–215].

Також в проекті передбачені інститути, які керуватимуть цим європейським утворенням. Де Бютен припускав, що ця конфедерація управлятиметься шістьма окремими радами, які всі, у свою чергу, будуть контролюватися спільною радою для вирішення будь-яких чвар не лише між правителями і їх підданими, але і між державами. Президентом цієї своєрідної республіки християнських держав має бути Папа, його першим міністром – король Франції. Представники усіх урядів Християнської республіки повинні були постійно збиратися для обговорення різноманітних питань, вирішуючи мирним шляхом усі конфлікти, з'ясування і визначення усіх громадянських, політичних і релігійних питань Європи, які виникали б, як у межах Республіки, так і по відношенню до сусідніх держав. Сама спільна рада повинна була визначити форму і процедуру своїх засідань [8, с. 85].

Треба зазначити, що в даному проекті вже присутні усі риси, які характерні для більш пізніх ідей європейських організацій, які були покликані забезпечити міжнародну безпеку спільними зусиллями усіх членів.

Отже, досвід довгих і руйнівних війн XVI ст., які закінчились громадянською війною у Франції, не пройшов даром. Будь-яке прагнення держави до розширення кордонів зустрічало спротив з боку інших європейських держав. Будь-які домагання на захоплення, а тим більше на світове панування, в рамках того часу, викликало ворожі коаліції. Політики – сучасники Генріха IV, в першу чергу його головний помічник Сюллі, постійно підкреслювали, що захопити можна лише те, що можна зберегти.

Втілення таких проектів у життя не може обійтися без дипломатичного права, адже саме його засади передбачають регламентацію статусу і функцій державних органів і зносин. Система дипломатичного права відповідає основним формам дипломатії: двосторонньої дипломатії, здійснюваної через дипломатичні представництва через так звані спеціальні місії, і багатобічної дипломатії – здійснюваної делегаціями на міжнародних конференціях і сесіях органів міжнародних організацій, а

також постійними представництвами держав при міжнародних організаціях. Поняття дипломатичного права у нашій статті має важливе значення, адже кожний євроінтеграційний проект передбачає послів або дипломатичних представників на засіданнях передбачуваної міждержавної європейської організації.

Таким чином, Данте будучи політиком, все ж таки залишався утопістом. Адже, його ідея щодо всесвітньої монархії, де єдиний монарх-імператор правитиме над усіма іншими, і вони будуть йому підкорятися на практиці не спрацювала б. Жага людей до влади, а особливо вищих політиків, за-тьмарює створення такої монархії для благополуччя європейського суспільства. На відміну від Данте, Сюллі розробив свій проект з практичної точки зору. Він прослідкував за геополітичним становищем на континенті і з огляду на нього розробив план за яким має створитися міждержавна організація до якої мають входити представники від цих країн. Сюллі передбачив систему колективної безпеки і стримування у разі незадоволення та порушення правил однією або декількома державами.

Джерела і література:

1. Бочарова Е.С. Средневековые проекты европейского единства [Електронний ресурс] / Е.С. Бочарова // Історіографія, джерелознавство (збірка наукових праць). – 2009. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-191.html>.
2. Браницький А.Г. Европа. История объединения континента [Електронний ресурс] / А.Г. Браницький. – Нижний Новгород: ННГУ, 2006. – Режим доступу: <https://www.proza.ru/2014/01/13/1661>
3. Гарин И.И. Данте [Електронний ресурс] / И.И. Гарин // Гариниздат. – Харьков, 1994. – 384 с. – Режим доступу: <http://svr-lit.ru/svr-lit/garin-dante/index.htm>
4. Голенищев-Кутузов И.Н. Жизнь Данте и его малые произведения [Електронний ресурс] / И.Н. Голенищев-Кутузов // Данте Алигьери. Малые произведения. – М., 1968. – С. 419–447. – Режим доступу: <http://www.philology.ru/literature3/golenishchev-68.htm>
5. Данте Алигьери. Монархия. / Пер. с итал. В.П. Зубова; Комментарии И.Н. Голенищева-Кутузова. – М.: “КАНОН-пресс-Ц”–“Кучково поле”, 1999. – 192 с. – Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru/dante/contents.htm>.
6. Доброхотов А.Л. О «Монархии» Данте // Данте Алигьери. Монархия. / Пер. с итал. В.П. Зубова; Комментарии И.Н. Голенищева-Кутузова. – М.: “КАНОН-пресс-Ц”–“Кучково поле”, 1999. – 192 с. – Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru/dante/introd.htm>.
7. Договірна теорія походження держави // Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К.: Українська енциклопедія, 1998.
8. Кембаев Ж.М. Политико-правовая история идеи единой Европы: с древнейших времен до современности / Ж.М. Кембаев – Алматы-Астана: Академпресс, 2012. – 496 с.
9. Окладна М.Г. Еволюція ідей про об’єднань Європу в епоху Нового часу / М.Г. Окладна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Х.: Право, 2012. – Вип. 24. – С. 132–141. – Режим доступу: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2044/1/Okladna_132.pdf.
10. Плешкова С.Л. Генрих IV Французский / С.Л. Плешкова // Вопросы истории. – 1999. – № 10. – С. 65–81.
11. Потемкин В.П. История дипломатии в трех томах. Том 1. / В.П. Потемкин. – М.: ОГИЗ, 1959. – 896 с. – Режим доступу: <https://books.google>.
12. Ржевська В. С. Міжнародно-правові ідеї Данте Аліг’єрі щодо підтримки миру / В. С. Ржевська // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 316–320. – Режим доступу: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2013_1/ууууу/316.pdf.
13. Токарева Т.Н. Диссертация. Политические взгляды Сюлли / Т.Н. Токарева. – Москва. – 1999. – 234 с. Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/politicheskie-vzglyady-syulli>.

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ ЄВРОПИ В ПИТАННІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК І ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В 1993–2013 РОКАХ

У дослідженні проаналізована діяльність Ради Європи щодо питання захисту прав жінок, гендерної рівності і головні досягнення організації стосовно цих питань в 1993–2013 рр. На основі широкого кола документів Ради Європи розкриті основні проблеми з зазначеної тематики та методи боротьби з ними. Стаття наголошує на позитивних результатах роботи Ради Європи та необхідності подальшої діяльності організації в питанні захисту прав жінок в сучасному світі.

Ключові слова: Рада Європи, права людини, права жінок, гендерна рівність, міжнародне право, демократизація.

Демократизація життя людини, захист її прав та свобод – основоположні і пріоритетні напрямки для розвитку більшості країн сучасності. Зокрема, для країн, які входять в число держав-членів Ради Європи вся політична, соціальна, культурна, економічна діяльність суспільства базується на принципі верховенства права, конституційному проголошенні прав та свобод особи в якості найвищої цінності. Але в сучасному світі досі поширена дискримінація за різними ознаками. Одним з найрозповсюдженіших її видів, на нашу думку, є дискримінація за гендерною приналежністю. Питання гендерної рівності на всіх ступенях – від участі жінок у політичному процесі держави до належної оплати праці для представників обох статей – є ключовим для суспільства. До сьогодні права жінки в великій кількості країнах нашої планети утискаються, або взагалі не виконуються. Тому, за мету даного дослідження ставиться аналіз діяльності Ради Європи, як провідної організації з захисту прав людини, щодо питання захисту прав жінок і гендерної рівності в 1993–2013 рр.

Проаналізувавши історіографію дослідження варто зазначити, що ідея гендерної рівності досліджується, як вітчизняною, так і зарубіжною наукою. Дослідженню тематики присвячували свої праці такі зарубіжні науковці, як О. Вороніна [1], Й. Морсінк [16], Е. Ломбардо [15], П. Мейер [15]. Серед вітчизняних дослідників, які займаються цією тематикою, треба вказати на праці Л. Гончаренко [2], Т. Марценюк [8], Т. Хавлін [11], Т. Мельник [9].

Джерельна база статті представлена Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод [6], Загальною декларацією прав людини [3], Конвенцією Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [4]. Базовим документом дослідження є Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбі з цими явищами [5].

До кінця XIX століття права людини в законодавчих актах і загалом, були розраховані лише на чоловічу частину людства і не стосувались жінок. Жоден документ не захищав жінку від дискримінації, фізичного і психологічного насильства, домагань, переслідувань. У цей же час починається активна боротьба жінок за свої права. Перша хвиля боротьби була пов'язана з отримання права голосу. Першими право голосу отримали жінки Нової Зеландії в 1893 р. Далі «хвиля» виборчого права поширилась в більшості демократичних країн до 1920-х рр. [14, с. 10]. Ідея рівних прав для жінок і чоловіків була зафіксована у Римських договорах (1957 р.). Зокрема, у статті 119 йдеться про те, що «чоловіки і жінки повинні отримувати рівну оплату праці за рівноцінну роботу», «рівна оплата

праці без дискримінації на основі статі» [18].

Щодо досліджуваного у статті періоду (1993–2013 рр.), першим і важливим документом, що стосуються захисту прав жінок є Амстердамський договір 1997 р., статті 118 і 119, якого проголошують ідеї «рівності між чоловіками і жінками щодо можливостей на ринку праці та стосовно ставлення на роботі», «рівного ставлення до чоловіків і жінок стосовно працевлаштування і зайнятості, включаючи принцип рівної оплати праці за однакову роботу», «забезпечення повної рівності між чоловіками і жінками у робочому житті» [17].

Пізніше на захист прав жінок прийняті статті інших нормативних документів Євросоюзу: «Хартія основних прав ЄС» (2000 р.) – стаття 21 і 23; Лісабонська угода (2007 р.) – 1, 2, 5, 63, 69 статті; Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010 р.) – 2, 3, 8, 21, 23, 153, 157 статті. Ось деякі з основних положень, що в них наводяться: «Рівність між чоловіками і жінками має бути забезпечена у всіх сферах, включаючи зайнятість, роботу і заробітну плату. Принцип рівності не суперечить ідеї збереження або прийняття заходів, що передбачають особливі переваги на користь недостатньо представленої статі» [12], «Рівність жінок та чоловіків повинна забезпечуватися в усіх сферах, включаючи працевлаштування, працю та її оплату. Принцип рівності не перешкоджає збереженню або ухваленню заходів, що передбачають окремі переваги на користь недостатньо представленої статі» [7]. Ці тези свідчать про те, що можливості у сучасному світі для жінок не відрізняються від тих, що надаються чоловікам.

Однак, не дивлячись на низку статей у різних документах, прийнятих Радою Європи та іншими структурними компонентами Євросоюзу, до 2011 р. не було документа, який повністю містив у собі законодавчі акти, які захищали б жіночу половину суспільства від різних видів правопорушень. Жіноцтву також часто не вистачає знань і засобів для боротьби з порушеннями і зловживаннями. Порушення відбуваються у вигляді психологічного, інтелектуального і сексуального насилля, торгівлі жінками і сексуального рабства, зверхність чоловіків над жінками в політиці, в сімейних і робочих відносинах, переслідування, примусовий аборт та примусова стерилізація. Для деяких жінок являється нормою, історичним пережитком негативне ставлення до себе. Дослідження проекту U-Report (online платформа опитування молоді) показує, що з опитуваних 477 осіб 48 % стикались з проблемою дискримінації за ознаками статі [10].

Головним і неоцінним досягненням Ради Європи як організації, яка відстоює права жінок і гендерну рівність стало створення і підписання у 2011 р. Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [5]. Головними цілями конвенції є: захист жінок від усіх форм насильства й недопущення, кримінальне переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства; сприяння ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок та заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками, у тому числі шляхом надання жінкам самостійності тощо [5]. Тобто, завдяки документу полегшується процес захисту жінок у суді, пояснюються такі поняття як «гендер», «насильство стосовно жінок», «домашнє насильство», «насильство стосовно жінок за гендерною ознакою», а найголовніше – розширюється обізнаність про те, що дійсно є правопорушенням для самих жінок і розуміння того, чого не можна терпіти по відношенню до самої себе. Важливим є те, що Конвенція націлена на запобігання порушення прав, моніторинг та притягнення до відповідальності винних.

Який же вплив і наслідки прийняття Конвенції? Дослідження становища у 2013 р. Міжнародним центром перспективних досліджень наводить таку статистику громадської думки європейців

щодо гендерної рівності: 94 % вважають, що рівність між чоловіками і жінками – це основоположне право; три із п'яти європейців (62 %) відповіли, що гендерна нерівність поширена в їх країні, а близько однієї десятої (11 %) – «дуже поширена»; європейці (51 %) вважають, що гендерні стереотипи найбільш поширені у робочому середовищі, політика виявилася на 4 місяці (після реклами і медіа): 28 % обрали її як сферу розповсюдження гендерних стереотипів [8].

Для детальнішого розгляду дії Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами на практиці, необхідно розглянути одну із кримінальних справ Європейського суду з прав людини, рішення якої базується на статтях відповідної Конвенції.

Справа «У. проти Словенії» була розпочата за заявою № 41107/10 громадянки Словенії пані У. (далі – заявниця) 17 липня 2010 р. Заявниця народилася в 1987 р. в Україні, а в 2000 р. приїхала до Словенії разом зі своєю сестрою і матір'ю, яка вийшла заміж за громадянина Словенії. У період з липня по грудень 2001 р., у віці 14 років, вона, як стверджується, неодноразово зазнавала сексуального насильства з боку 55-річного Х., який був другом цієї сім'ї і разом зі своєю дружиною часто піклувався про неї і допомагав їй готуватися до конкурсів краси.

Судове розслідування і судовий розгляд виключно Мариборського районного суду тривали з 28 серпня 2003 р. по 11 лютого 2011 р. Було висунуто обґрунтовані сумніви з приводу того, що Х справді вчинив злочини, про які йшлося. Заявниця й Уряд уклали мирову угоду про відшкодування всієї матеріальної та моральної шкоди в розмірі 1 080 євро, заподіяної заявниці внаслідок порушення її права на судовий розгляд зазначеної кримінальної справи без необґрунтованих затримок. Заявниця також отримала 129,60 євро на відшкодування судових та інших витрат [13].

Завдяки конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами заява була прийнята, і Європейським судом з прав людини було визнане порушення прав громадянки У. Було одноголосно встановлено, що відбулось порушення Конвенції у зв'язку з незабезпеченням органами влади держави-відповідача невідкладного розслідування скарги заявниці про сексуальне насильство і кримінального переслідування за цей злочин і у зв'язку з незабезпеченням органами влади держави-відповідача захисту права заявниці на особисту недоторканість під час провадження у кримінальній справі про вчинене щодо неї сексуальне насильство [13]. Тобто, це зобов'язує державу відповідати за порушення прав жінки і вчинити повторне розслідування справи з подальшим відшкодуванням нанесених моральних та матеріальних збитків. І це лише один із багатьох прикладів дії Конвенції і взагалі Ради Європи щодо захисту жінок.

Отже, діяльність Ради Європи з 1993 по 2013 р. значно поширила свій вплив на законодавчому і практичному рівні щодо захисту прав жінок для країн, які входять до складу Європейського союзу, стоять на шляху Євроінтеграції, або ж просто підтримують погляди гендерної рівності і захисту прав жінок у сучасному цивілізованому світі. Питання забезпечення прав людини є однією із важливіших сфер співробітництва держав на міжнародній арені. Додержання прав людини уповноваженими органами кожної держави свідчить про визнання нею ідеалів світового співтовариства та загальновизнаних принципів міжнародного права, спрямованих на підтримання світового порядку. Для досягнення прогресу потрібні спільні зусилля та співпраця. Міжнародні організації мають проявити наполегливість і солідарність у своїх діях. Це сприятиме покращенню рівня соціального благополуччя і його гармонізації.

Джерела та література:

1. Воронина О. Права женщин: дилемма гендерного равенства и гендерных различий. Анализ теоретических, политических и практических подходов. / Ольга Воронина. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2012. – 412 с.
2. Гончаренко Л. Л. Процес створення міжнародної міжурядової організації – Ради Європи, як етап розвитку інтеграції у 1948-1949 рр. / Л. Л. Гончаренко // Емінак. – Миколаїв: Науково-дослідницький центр «Лукомор'є», 2017. – Т. 2. – С. 42–47.
3. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс] // Міжнародні договори України. – 1948. – Режим доступу: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.
4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок; Конвенція, Міжнародний документ [Електронний ресурс] // ООН. – 1979. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_207.
5. Конвенція про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами [Електронний ресурс] // Ради Європи. – 2011. – Режим доступу: <https://docviewer.yandex.ua/?url=https%3A%2F%2Frm.coe.int%2FCoERMPublicCommonSearchServices%2FDisplayDCTMContent%3FdocumentId%3D0900001680093d9e&name=DisplayDCTMContent%3FdocumentId%3D0900001680093d9e&lang=uk&c=58d7e3dfd723>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; Конвенція, Міжнародний документ [Електронний ресурс] // Рада Європи. – 1950. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
7. Консолідовані версії договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу [Електронний ресурс] // Офіційний вісник Європейського Союзу. – 2010. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/file/23491>.
8. Марценюк Т. Гендерна політика Європейського союзу: загальні принципи та найкращі практики./ Т. Марценюк. – Полтава: МЦПД, 2015. – 44 с.
9. Мельник Т. Р. Жінки та чоловіки в політичних партіях України / Т. Р. Мельник. – Харків: Одиссей, 1999. – 344 с.
10. Опитування «Проблема дискримінації за ознаками статі» [Електронний ресурс] // Проект U-Report (online платформа опитування молоді). – 2017. – Режим доступу: <https://ukraine.ureport.in/poll/480/>.
11. Хавлін Т. В. Гендерна політика в рамках Європейського Союзу та український вибір / Т. В. Хавлін // Український соціум. – № 2 (25). – 2008. – С. 113–122.
12. Хартія основних прав, Міжнародний документ [Електронний ресурс] // Європейський Союз. – 2000. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
13. CASE OF Y. v. SLOVENIA - [Ukrainian Translation] by the COE Human Rights Trust Fund [Електронний ресурс] // European Court of Human Rights. – 2015. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163046>.
14. Dauer S. Women, Gender, and Human Rights A Global Perspective / S. Dauer. – New Jersey: Rutgers University Press, 2001. – 320 с.
15. Lombardo E., Meier P. European Union Gender Policy since Beijing: Shifting Concepts and Agendas / E. Lombardo, E. Meier // Multiple Meanings of Gender Equality A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe / ed. by M. Verloo. – Budapest: CEU Press, 2007. – P. 62–66.
16. Morsink J. Women's rights in the Universal Declaration / Johannes Morsink // Human Rights Quarterly / Johannes Morsink. – Morsink., 1991.
17. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts [Електронний ресурс] // Office for Official Publications of the European Communities. – 1997. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>.
18. Treaty of Rome [Електронний ресурс] // Office for Official Publications of the European Communities. – 1957. – Режим доступу: <http://eulaw.ru/content/200>.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС

Стаття присвячена правовій основі регулювання соціальної політики Європейського Союзу. Увага приділяється послідовному створенню правової бази, яка забезпечує формування спільного європейського соціального виміру.

Ключові слова: соціальна політика, Європейський Союз, соціальний вимір, соціальний простір.

Інтеграція України до Європейського Союзу і процес наближення її до європейських стандартів передбачає дослідження правових засад реалізації спільної європейської соціальної політики. Зважаючи на це, дослідження основних аспектів правового регулювання соціальної політики ЄС є актуальним на сьогоднішньому етапі розвитку.

У різні часи до проблематики соціальної спрямованості на теренах Європейського Союзу звертались багато дослідників. У сучасних розробках цю тему висвітлено у працях О. Я. Івасечко [12], І. О. Лазневої [13], А. Є. Сергєєва [17], Ю. О. Свердлової [16], Т. В. Соломенної [18], В. В. Форманюка [19], Л. В. Ярової [22], М. Г. Окладної [15] та ін. Звертаючись до питань стосовно формування спільної соціальної політики на різних етапах європейського інтеграційного процесу, автори частково висвітлюють й проблему її законодавчого забезпечення. Однак, незважаючи на достатньо велику кількість досліджень та наукових праць у окресленій сфері, проблема нормативно-правового регулювання соціальної політики потребує поглибленого дослідження, оскільки соціальні стандарти та захист працівників в межах європейської інтеграції зазнає значних трансформацій, що проявляється у змінах законодавства ЄС.

Усвідомлення необхідності вироблення загальної політики в соціальній сфері – результат довгого і нелегкого шляху, пройденого європейцями, від зародження ідеї про досягнення соціальної згуртованості держав Європи до розробки основних положень соціальної політики та її реалізації на основі прийняття перших нормативних актів, що регулюють окремі аспекти діяльності в соціальній сфері [19].

Передвісником європейської економічної інтеграції стала Декларація Р. Шумана – Ж. Моне, проголошена 9 травня 1950 р., яка, крім іншого, ставила за мету об'єднання й мирне існування та сприяння підвищення добробуту й покращення умов життя. Це передбачало реалізацію, окрім пріоритетних економічних показників, і формування соціального простору, в який вписаний цей економічний проект [9].

Основні принципи соціальної політики були закріплені уже в перших офіційних установчих договорах, згідно з якими засновано Європейські Співтовариства.

Уже в Договорі про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі – ЄОВС (1951) – існували соціальні статті, спрямовані на те, щоб звести до мінімуму негативні соціальні наслідки реорганізації галузей [10]. Однак, перші документи не містили конкретних дієвих інструментів для втілення означених принципів. Така ситуація виникла внаслідок того, що перші шість країн-учасниць мали різні рівні соціального розвитку, та їхні уряди доволі неохоче бажали передавати управління на наднаціональний рівень [13].

Питання про необхідність узгодження соціальної політики знайшло розвиток у Римських договорах. Договір 1957 р. про Євратом скасував обмеження за ознакою національного громадянства щодо доступу до кваліфікованої роботи в сфері розвитку ядерної енергетики і включив положення про захист працівників і населення в цілому від загрози радіації [5]. Римський договір 1957 р. про Єдине економічне співтовариство (ЄЕС) також конкретизує заходи соціальної політики, але вже стосовно ширшої сфери. У текст цього документа ввійшли посилання на права всіх робітників-мігрантів (із країн Співтовариства), на необхідність забезпечити однакову оплату за однакову працю для чоловіків і жінок, гармонізувати національні системи соціального страхування й на важливість зміцнення діалогу між працею й капіталом. Було засновано Європейський соціальний фонд (ЄСФ) – фінансовий інструмент для забезпечення професійної підготовки й загалом політики ЄС у сфері зайнятості [6].

Основні аспекти соціального захисту були визначені також Європейською соціальною хартією, яка була прийнята Радою Європи 18 жовтня 1961 р. Вона проголосила соціальні права і свободи, встановила контрольний механізм, покликаний гарантувати дотримання цих прав і свобод державами-учасниками [1].

Зростання економічних показників, переваги єдиного ринку та спільного управління економікою привели до перегляду спільного соціального поступу. Як окремий сектор співробітництва, соціальна політика була розглянута на Паризькому саміті у 1972 р. Згідно з ініціативою ФРН планувалася реалізація низки заходів задля утворення «Соціального Європейського Союзу». Єврокомісія була уповноважена розробити комплекс заходів з координації соціальної політики всіх держав учасниць СОВС. Реалізації цих планів зашкодила економічна криза 1974–1975 рр. [13].

Реально розвиватися європейська соціальна політика почала у 1980-і рр. У 1985 р. Європейська комісія започаткувала в межах ЄЕС соціальний діалог як інструмент подальшої європейської інтеграції в контексті будівництва соціальної Європи, який передбачав додатковий механізм упорядкування – організації, контролю та реалізації – найбільш оптимальної ситуації на ринку праці та в економічних процесах, з урахуванням інтересів усіх зацікавлених сторін. Представники найманих працівників, роботодавців та громадянського суспільства – соціальні партнери – мали узгоджувати всі питання, пов'язані з врегулюванням трудових відносин, підвищенням рівня зайнятості, забезпеченням відповідних умов життя та праці, ліквідацією всіх форм дискримінації в соціально-трудових відносинах та дотриманням екологічних стандартів [18].

Із прийняттям Єдиного європейського акту – ЄЄА (1986 р.) – соціальна політика стала розглядатись як один із важливих напрямів діяльності Співтовариства [11].

У другій половині 1980-х років діяльність Співтовариства в соціальному вимірі вступає в нову фазу, віддзеркалюючи негативні зміни соціально-економічної ситуації. Істотно вплинув на соціальну ситуацію в Західній Європі високий рівень безробіття.

Таким документом стала Хартія основних соціальних прав працівників, прийнята на зустрічі глав держав і урядів у грудні 1989 р. в Страсбурзі. Положення цього акту гарантують права на вільне переміщення і свободу вибору занять; праця і справедлива винагорода; поліпшення умов праці; соціальний захист; свободу асоціацій і колективних договорів; професійну підготовку; рівне відношення до чоловіків і жінок на ринку праці і на роботі; право на інформацію, консультації та участь; охорону здоров'я і безпеку на робочому місці; захист дітей і підлітків; гідні умови життя для літніх людей; залучення інвалідів до суспільства і трудового життя [21].

Принципи соціальної політики, викладені в Хартії, були закріплені в Угоді про соціальну політику, долученій до Протоколу із соціальної політики Маастрихтського договору (1992 р.). За наполяганням Сполученого Королівства Великої Британії «соціальний розділ» був вилучений з основного тексту Договору. Окремий Протокол із соціальної політики уможливив для держав-членів розвивати спільні дії в соціальному напрямі без урахування позиції Сполученого Королівства (Британія приєдналася лише в 1997 р.) [17].

Ідея включення Соціального протоколу як окремого договірної документа була запропонована Ж. Делором, який розглядав ухвалення корпоративістської моделі соціальної політики як найважливіший крок у розвитку європейської інтеграції [15].

Маастрихтський договір визначив юридичну основу соціальної політики Співтовариства.

У 1990-ті рр. одним із найважливіших напрямів діяльності Європейського Союзу стало створення єдиного соціального простору й здійснення загальної соціальної політики. Із цією метою прийнято три важливі документи, які відіграли помітну роль у подальшому оформленні європейської соціальної політики: Біла книга «Про зростання, конкурентоспроможність і зайнятість: виклики і шляхи вступу у ХХІ століття» (1993 р.) [4], Зелена книга «Європейська соціальна політика, роздуми для Союзу» (1993 р.) [3], Біла книга «Європейська соціальна політика: шлях для Союзу» (1994 р.) [2].

Усі ці документи були звернені до головної проблеми, з якою зіткнулася Європа в кінці ХХ ст.: безробіття, його наслідки для системи соціального захисту, рівня життя, економічного розвитку.

В червні 1997 р. на Амстердамському саміті соціальна політика була визнана одним з найважливіших векторів діяльності ЄС. Глави держав членів ЄС підтвердили прихильність основним соціальним правам, які викладені в Європейській соціальній хартії 1961 р. та Хартії соціальних прав працівників 1989 р. [18]. Ці рішення знайшли втілення в Амстердамському договорі, що набрав сили 1999 р., в якому деталізовано положення соціального виміру ЄС та механізми його впровадження [7]. Після інкорпорації Угоди про соціальну політику в текст Амстердамського договору виник єдиний простір ухвалення рішень у соціальній сфері.

Наступним кроком стало затвердження так званого «Соціального порядку денного 2000–2005 рр.» Цей документ був підписаний одночасно з ухваленням Ніцької угоди про розширення повноважень ЄС у 2000 р. [14] Згідно із «Соціальним порядком» передбачалося утворення Комітету соціального захисту, який мав фінансувати соціальні проекти в державах-членах ЄС, спрямовані на: покращення умов праці, боротьбу з соціальним відторгненням, модернізацію систем соціального захисту. Окрім цього на саміті в Ніцці (7 грудня 2000 р.) була підписана Хартія основних прав ЄС, яка містила положення про соціальні права громадян країн-учасниць Євросоюзу [20].

Лісабонським договором ЄС (підписаний 13 грудня 2007 р., набув чинності 1 грудня 2009 р.) було урегульовано частину соціальної політики, яка стосується зайнятості, умов праці й трудових права. Договір підтверджує прагнення ЄС до збільшення зайнятості, залучення на ринок праці найуразливіших груп населення, зокрема трудових мігрантів, необхідність сприяння соціальному діалогу, вирішенню гендерної проблеми, усуненню соціальної ізоляції [8].

Система нормативних актів, прийнятих інститутами ЄС, встановлює загальні для усіх держав-членів рамки і орієнтири в області розвитку соціального права, а також напрям на поступове зближення і гармонізацію національних систем соціального захисту держав-членів ЄС.

Таким чином, на початок ХХІ ст. ЄС виробив єдині критерії соціальної політики. Європейські

регламентації щодо умов праці й соціальних стандартів є доцільним шляхом для досягнення оптимального соціального устрою. Еволюція соціального компоненту інтеграції повністю була пов'язана із розвитком економічної та політичної консолідації ЄС. Соціальна політика ЄС здійснюється за допомогою розгалуженої системи інститутів, які базуються на установчих договорах Європейського співтовариства та Європейського Союзу.

Джерела та література:

1. Європейська соціальна хартія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_300.
2. European Social Policy – A Way Forward for the Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aei.pitt.edu/1118/1/social_policy_white_paper_COM_94_333_A.pdf.
3. Green Paper on European Social Policy. Options for the Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aei.pitt.edu/1229/1/social_policy_options_gp_COM_93_551.pdf.
4. The White Paper on Growth, Competitiveness and Employment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uni-mannheim.de/edz/pdf/kom/weissbuch/kom-1993-0700-en.pdf>.
5. Treaty establishing the European Atomic Energy Community (EURATOM) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_3_antlasmalar/1_3_1_kurucu_antlasmalar/1957_treaty_establishing_euratom.pdf.
6. Treaty establishing the European Economic Community [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_3_antlasmalar/1_3_1_kurucu_antlasmalar/1957_treaty_establishing_eec.pdf.
7. Treaty of Amsterdam [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf>.
8. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsupload/cg00014.en07.pdf>.
9. Декларація Р. Шумана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en.
10. Договір про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_026.
11. Єдиний європейський акт (угода від 17.02.1986 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_028.
12. Івасечко О. Динаміка становлення соціальної політики ЄС: основні етапи / О. Івасечко // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2014. – Вип. 26. – С. 107–112. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2014_26_20.
13. Лазнева І. О. Основні етапи розвитку соціальної політики ЄС / І. О. Лазнева // Історичні і політологічні дослідження, Донецьк: ДонНУ, 2013. – № 1 (51). – С. 246 – 251. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Iipd/2013_1/texts/246-250.pdf.
14. Ніщський договір про внесення змін та доповнень до Договору про Європейський Союз, Договорів про заснування Європейських Співтовариств та деяких пов'язаних з ними актів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_261.
15. Окладна М. Г., Яковлюк І. В. Соціальна політика Європейського Союзу: становлення і розвиток [Електронний ресурс] / М. Г. Окладна, І. В. Яковлюк // НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України. Серія: Наукові доповіді. – Харків, 2016. – Вип. 19. – 40 с. – Режим доступу: <http://dbms.institute/files/nd/19.pdf>.

16. Свердлова Ю. О. Нормативно-правове регулювання соціальної політики Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Ю. О. Свердлова // Науковий вісник ІМВ НАУ. Серія: Економіка, право, політологія, туризм: 36. Наук. Ст. – К.: НАУ, 2013. – Вип. 1. – 128 с. – Режим доступу: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/viewFile/5911/6661>
17. Сергеев А. Е. Социальная политика Европейского Союза на современном этапе: становление и развитие [Електронний ресурс] / А. Е. Сергеев. – Режим доступу: http://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/93/sergeyev_93_99_102.pdf
18. Соломенна Т. Соціально-економічні права в ЄС: гарантії та механізми забезпечення / Т. Соломенна // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету [Текст]. Серія: Історичні науки. № 10. Вип. 123. – Чернігів, 2014. – С. 235–240.
19. Форманюк В. В. Становлення і еволюція соціальної політики ЄС [Електронний ресурс] / В. В. Форманюк // Актуальні проблеми політики зб. наук. пр; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. – Одеса: Фенікс, 2015. – Вип. 55. – С. 59–70.
20. Хартія основних прав ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
21. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_044.
22. Ярова Л. Соціальна політика Європейського Союзу: етапи розвитку та правова база [Електронний ресурс] / Л. Ярова. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/26812>.

2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Вікторія Багмет

ПЕРСПЕКТИВА ВСТУПУ ТУРЕЧЧИНИ ДО ЄС НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТУРЕЦЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

В статті розглядається історія розвитку відносин між ЄС і Туреччиною наприкінці ХХ – початку ХХІ століть. Виділено загальні досягнення і прорахунки турецької влади в реалізації євроінтеграційного курсу.

Ключові слова: Туреччина, Європейський Союз, Реджеп Таїп Ердоган, реформи.

Туреччина має найдовшу з усіх країн членів-кандидатів історію щодо вступу до ЄС. Протягом 58 років Турецька Республіка намагалася увійти до переліку провідних, демократичних, європейських країн, однак станом на сьогодні обидві сторони відмовляються від конструктивного співробітництва.

Із переліку сучасних дослідників, які вивчали дану проблему, треба звернути увагу на роботи: Гаджієва А. Г., Волчок Б. А., Коваленко Р. С., Воротнюк М. О., Пономарьова І. С. і Мурза К. Г. [1–3; 6; 8]. На їхню думку, основними проблемами, які гальмують процес вступу Туреччини до ЄС є: кіпрське питання, не визнання факту геноциду вірмен, курдська проблема, і перелік відмінних рис європейської і ісламської культур.

Безпосереднім відображенням внутрішнього становища країни і зовнішньополітичної орієнтації уряду є преса. Тому для вивчення даного питання ми використали періодичні видання турецьких і українських ЗМІ [4;5;7; 9–17].

У зв'язку з тим, що події, які описані у статті, відбувалися нещодавно, сучасний етап відносин ЄС і Туреччини є не достатньо вивчений дослідниками. Сучасна історіографія доводить хронологію подій до 2012 р., обмежуючись при цьому українськими і європейськими джерелами. Тому головним завданням нашого дослідження є узагальнення та характеристика основних етапів співпраці Туреччини та ЄЕС в кінці ХХ ст. та визначення перспектив розвитку вступу Туреччини до ЄС на початку ХХІ ст. на підставі комбінації турецьких та українських видань.

Програми та засади переходу турецької державності на рейки європейської організації суспільства були розроблені ще в середині ХХ ст. У 1959 р. Туреччина подала першу заявку на вступ до Європейського Економічного Співтовариства. Але після військового перевороту 1960 р. заявку було відкликано. Проте, вже в 1963 р. після повернення до влади цивільного уряду, керівництво країни повторно прийняло рішення подати заявку на вступ до ЄЕС. За підсумками проведених переговорів в Анкарі 12 вересня 1963 р. було підписано договір про асоціацію з ЄЕС – так званий Анкарський договір. Цей документ передбачав три основні етапи інтеграції країни до ЄЕС [6].

На першому етапі – 1965–1969 рр. передбачалось надання пільг у вигляді тарифних контингентів для низки важливих сільськогосподарських товарів турецького експорту. Після підписання 23 листопада 1970 р. Додаткового протоколу розпочався другий етап розрахований на 22 роки. Він передбачав поетапні процеси зниження мита і податків. У цей період Туреччина повинна була повністю адаптуватися до сільськогосподарської політики ЄЕС. На третьому етапі планувалося створити Митний союз, виробити регламент міграції турецької робочої сили й капіталу.

У 1987 р. Туреччина офіційно подала заявку про повне членство в ЄЕС, однак її запит було відхилено. Така відповідь ЄЕС була викликана низкою причин, а саме: Туреччині вказувалося на недоробки у сфері соціальних і політичних свобод, на утиск прав національних меншин, невирішеність кіпрської проблеми і наявність спірних питань з Грецією.

У 90-х рр. XX ст. уряд Турецької Республіки активно долучається до підписання договорів з ЄС, та встановлення з ними економічних зв'язків.

Туреччина увійшла до ЄМС у січні 1996 р., згідно із підписаною угодою в Брюсселі 6 березня 1995 р. Данна угода передбачала протягом двох років ліквідувати всі державні монополії; забезпечити однаковий рівень оподаткування для місцевих та імпортованих товарів; проведення протягом п'яти років адаптації умов міжнародних угод, підписаних ЄС, а також внесення необхідних змін до Конституції Туреччини.

У 1999 р. Європейська Комісія видала звіт, який підсумовував успіхи Туреччини на шляху приєднання до Європейського Співтовариства і надав їй статус країни-кандидата. Враховуючи те, що останнє десятиріччя XX ст. ознаменувалося прогресивним євроінтеграційним курсом, турецькі політики і надалі продовжували вести переговори з ЄС.

На початку нового тисячоліття співробітництво між ЄС та Турецькою Республікою виходить на новий рівень. Початок XXI ст. ми поділяємо на два періоди в історії відносин між Туреччиною та Європейським Союзом:

- 1) 2000–2012 – проведення реформ і встановлення контактів з ЄС;
- 2) 2012–2016 – поступовий відхід від євроінтеграційного курсу;

Перший період розпочався у 2000 р. після приходу до влади проєвропейські налаштованого президента Ахмеда Сезера і в 2002 р. політичної Партії справедливості та розвитку. За їх спільної діяльності Туреччина суттєво реформувала Конституцію і законодавство: надала свободи всім етнічним меншинам, заборонила смертну кару, зменшила роль військових в уряді, посилила покарання за використання тортур. За даними української газети «День» [7], проведені реформи розширювали права журналістів. На думку Ахмеда Сезера, преса має отримати більше прав тому що, свобода друку і слова є запорукою демократичного суспільства. Курдам надавали можливість транслювати радіо та телевізійні передачі рідною мовою, також відкривали доступ до вищих навчальних закладів.

Необхідною умовою вступу Туреччини до Євросоюзу була відповідність її Копенгагенським критеріям. У жовтні 2004 р. Європейська Комісія прийняла рішення про те, що країна відповідає зазначеним критеріям в цілому. 17 грудня 2004 р. на зустрічі в Брюсселі голови держав і урядів ЄС прийняли рішення про початок переговорів про вступ Туреччини до ЄС.

Однак в другій половині 2005 р., спостерігається політична криза у відносинах між Туреччиною та ЄС. Вважаємо, що першопричиною кризового явища стала проблема, пов'язана з Кіпром. Оскільки в травні 2004 р. Республіка Кіпр без згоди обох общин вступила до ЄС, Туреччина у відповідь і до сьогодні не визнає на законодавчому рівні Кіпр країною Європейської Спільноти.

У 2007 р. ситуація, пов'язана з Кіпром, не змінилася. Місцева кіпрська газета «Ені Чаг» висловила думки турецької громади з приводу європейських вимог [9]. В статті зазначалося, що Туреччина проходить виховне стажування, і крок за кроком визнає за собою невинуватений геноцид. Заангажована преса Північного Кіпру не є достовірним джерелом громадської думки Республіки Кіпр, однак дана стаття підтверджує сильний інформаційний і культурний вплив на північну частину острова.

У 2007 р. новим президентом Турецької Республіки було обрано Абдуллах Гюля. Правлячою партією залишалася Партія справедливості і розвитку, яка продовжила курс співробітництва з ЄС, однак керівники партії вже не відходили від своїх національних поглядів у зовнішній політиці.

У квітні 2008 р. прем'єр-міністр Туреччини Реджеп Таїп Ердоган зустрівся із шведським прем'єр-міністром Фредріком Райнфельдтом. Під час прес-конференції Ердоган заявив, що Турецька Республіка не може прийняти альтернативу ЄС, лише повноправне членство в Євросоюзі. Натомість Швеція підтримала позицію Ердогана, аргументуючи, це тим, що Європа не має будувати міжконфесійні кордони і стіни між народами [11].

Вже на початку 2009 р. спостерігаються помітні поступки в політиці турецького уряду щодо вимог ЄС. Цей факт засвідчує турецька газета «Sabah», яка повідомляє, що 22 квітня 2009 р. в Швейцарії була підписана домовленість, метою якої було нормалізувати вірмено-турецькі відносини [15]. Згідно з інформацією газети на переговорах в Швейцарії були досягнуті домовленості за п'ятьма пунктами. Зокрема, прийнято рішення про те, що Вірменія визнає підписаний у 1921 р. між Туреччиною і Радянською Росією Каррський договір. З метою розгляду проблеми геноциду вірмен створена комісія істориків двох країн, до якої можуть приєднатися треті країни. Домовленості також передбачали відкриття кордону між двома країнами і підготовку угод з питань взаємної торгівлі. Згідно з прийнятою «дорожньою картою», в рамках роботи зі встановленням дипломатичних стосунків на початковій стадії обидві країни на взаємній основі акредитували своїх послів в Тбілісі, а потім відкрили посольства в Анкарі та Єревані.

Із метою прискорення процесу вступу та підтримки євроінтеграції у січні 2010 р. урядом Туреччини було підготовлено нову стратегію щодо вступу Туреччини до ЄС. У цьому контексті 15 березня того ж року Рада Міністрів Туреччини прийняла план дій на 2010–2011 рр., що містив перелік заходів щодо прийняття відповідного законодавства та проведення роботи щодо вивчення кожної статті переговорів з ЄС.

Тому, станом на кінець 2011 р. та початок 2012 р. матеріали української і частково турецької преси подають інформацію у контексті зближення Туреччини до ЄС. У відповідності до цієї інформації можна констатувати той факт, що турецька провідна Партія справедливості та розвитку проводила реформи у сфері внутрішнього законодавства і розширення прав національних меншин. Однак виступи Ахмеда Неджета Сезера і Абдуллах Гюля коректували принципи відносин з ЄС. В своїх заявах політики відверто наголошували, що Туреччина не поступиться своїми національними поглядами і принципами заради ЄС. Натомість майбутній очільник країни Ердоган зустрічався з міністрами закордонних справ країн Західної і Північної Європи, запевняючи їх про повну готовність Туреччини вступити до Європейської Спільноти.

На нашу думку, другий період включає три переломні події, які призупиняють процес вступу Туреччини до ЄС і політкоректують курс турецької євроінтеграції.

Першу подію ми пов'язуємо з Кіпром, оскільки у 2011 р. газета «Обозреватель» зазначила, що

Турецька Республіка заморозить всі відносини з ЄС, якщо Республіка Кіпр буде головувати у ЄС у 2012 р. [12]. Про це заявив тодішній віце-прем'єр Туреччини Бешир Аталай. Визнаний міжнародним співтовариством уряд грецької Республіки Кіпр на шість місяців отримав повноваження голови ЄС в липні 2012 р. Дане рішення ЄС турецький уряд розцінив негативно і прирівняв до політичної зради.

Вже в жовтні 2012 р. в турецькій газеті «Sabah» з'явилося повідомлення про те, що голова французького парламенту Алаін Ламасое відкрито говорив, про небажання розглядати турецьке питання в Європарламенті [16]. Він підкреслив, що не бачить Турецьку Республіку, як повноправного члена ЄС і запропонував закрити турецьке питання, як книгу.

На початку червня 2013 року країну охопив всезагальний народний виступ, який вплинув на подальші відносини Туреччини і ЄС. Газета «Тиждень» зазначала, що безпрецедентні виступи проти авторитаризму Реджепа Таїпа Ердогана засвідчили появу в Туреччині світського середнього класу, який вимагав лібералізації політичної сфери й виступав проти спроб ісламізації країни [4].

Восени 2013 р. Туреччина стабілізувала ситуацію в країні і поновила відносини з ЄС. 16 грудня 2013 р. між ЄС та Туреччиною була підписана угода, яка стосувалася безвізового режиму. Про дану подію розповідала газета «Hürriyet» [17]. Відповідно до підписаного документу турецькі громадяни зможуть заїжджати на територію країн ЄС без віз уже через три роки.

Другою подією, яка вплинула на розвиток відносин між Європейським Союзом та Туреччиною, ми вважаємо обрання 10 серпня 2014 р. на посаду президента Реджепа Таїпа Ердогана. В тому ж році європейська спільнота поставила очільника перед вибором зовнішнього союзника. Обравши ЄС з поміж Росії, Ердоган сподівався на поступки і прихильність європейців, а як наслідок отримав розрив дипломатичних відносин з Росією.

Газета «Європейська правда» зазначила, що головною дискусійною проблемою між Туреччиною і ЄС в 2015 р. набуло питання міграційної кризи [10]. Питання мігрантів болісно вплинуло на прийняття Анкари до ЄС. Тому 29 листопада 2015 р. на екстреному саміті в Брюсселі був розроблений план дій щодо зниження потоку біженців в Європу [5]. В опублікованій спільній заяві за підсумками зустрічі Анкара мала б отримати 3 мільярди євро, які розраховані на підтримку мігрантів з Сирії та Іраку.

Третьою подією, яка докорінно послабила зв'язки між ЄС та Туреччиною була спроба збройного перевороту 15–16 липня 2016 р. Після спроби незаконного захоплення влади в країні відбулася масова чистка військового і цивільного населення, в особливості ЗМІ. За даними газети «Медіаправо» [13], 25 липня 2016 р. правоохоронні органи Туреччини санкціонували арешт 42 журналістів. 28 липня стало відомо, що влада закрила 16 телеканалів, 23 радіостанції, 45 газет, 15 журналів і 29 видавничих будинків, в тому числі газети «Zaman» і «Today's Zaman».

Спроба перевороту 16 липня 2016 р. висунула на поверхню всі внутрішні проблеми Туреччини, які на перекір проведенням реформ руйнували картину демократичної Туреччини у поглядах європейців. Події в Турецькій Республіці приголомшили європейську спільноту і підтвердили твердження, що країна Близького Сходу із гострим, строкатим, деспотичним, авторитарним режимом не може бути членом осередку ЄС.

Як зазначає газета «Daily News» [14], 24 листопада 2016 р. була прийнята резолюція в якій євродепутати закликали ввести тимчасовий мораторій на переговори з Туреччиною про вступ до ЄС.

На нашу думку, вплив внутрішніх протиріч і застарілих законів є першопричиною конфлікту з ЄС. Події 2012, 2014 і 2016 рр. – це переломні роки в історії Туреччини, які поступово послаблювали зв'язки з ЄС.

Таким чином, перспектива вступу Турецької Республіки до ЄС після більше 50 років переговорів залишається, як і раніше, не визначеною. Констатуємо той факт, що до 2012 р. турецький уряд активно долучався до підписання угод, проведення самітів, прес-конференцій. Перебуваючи на посту прем'єр-міністра, Реджеп Таїп Ердоган завоював прихильність і додаткові голоси в Європарламенті з країнами Західної Європи. Натомість 2012–2016 рр. були невдалими і провальними для турків. Зокрема, з'явилися нові соціальні і політичні проблеми: неконтрольовані хвилі мігрантів, проблема безвізового режиму, кіпрське питання, незавершеність реформ, переслідування ЗМІ і гноблення національних меншин, зокрема курдів.

Очевидно, що успіхи, здобуті турецькими політиками в євроінтеграційній дипломатії впродовж 2000–2012 рр. були перекреслені спробою перевороту в липні 2016 р. Ця спроба є не тільки наслідком невиправданої політики Ердогана, але і показовим прикладом неготовності турків вступити до лав країн ЄС.

Прогнозуючи результати євроінтеграційної політики Реджепа Таїпа Ердогана, можна стверджувати, що Туреччина є потрібною європейському суспільству. Оскільки, саме вона стоїть на заваді міграційної політики і боротьбі з тероризмом. Не варто забувати про, те, що Туреччина є членом НАТО і невід'ємним партнером США. Якщо Європа відвернеться від Туреччини, то упустить можливість тримати в руках Близьких Схід, який давно контролюють США. Безвізовий режим Турецької Республіки не наддасть, поки не спаде напруга в середовищі ІДІЛ і інших мусульманських терористичних організацій, щоб європейці відчували безпеку без віз. Нинішньому президенту – Ердогану – послідовнику ідей Ататюрка потрібно зайняти вичікувальну позицію і стати лідером на Сході, щоб підняти на новий рівень економіку країни і зацікавити європейських інвесторів. На сьогодні Ердоган вже проводить успішні переговори з ШОС. Акцентуючи увагу на тому, що Туреччина може стати членом ЄС, за нашими міркуваннями, це трапиться за умов, якщо країна подолає внутрішню кризу, демократизує суспільство, а політична і військова еліта під час внутрішнього діалогу дійдуть компромісу щодо зовнішньополітичного курсу власної держави. У хронологічних межах ця подія залежить від самих турків та їхнього керівництва.

Джерела та література:

1. Волчок Б. А. Євроінтеграція основний вектор сучасної зовнішньої політики Туреччини. / Б. А. Волчок // Зовнішня політика країн світу та міждержавні відносини. – 2007. – № 7. – С. 67–72.
2. Воротнюк М. О. Роль та місце України в сучасних зовнішньополітичних концепціях Туреччини [Електронний ресурс] / М. О. Воротнюк. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/book/Volovych_html/Vorothyuk.htm.
3. Гаджиев А. Г. Трудности на пути вступления Турции в ЕС / А. Г. Гаджиев // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения. – 2009 – № 1 – С. 46–52.
4. Гуменюк Н. Турецький демарш: суспільство прагне змусити владу поважати громадян [Електронний ресурс] / Наталія Гюменюк // Тиждень. – 05.06. 2013. – Режим доступу <http://tyzhden.ua/World/81407>.
5. ЄС і Туреччина погодили скасування ввіз в обмін на допомогу з біженцями [Електронний ресурс] // Українська правда. – 30.11.2015. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/11/30/7090651/>.
6. Коваленко Р. С. Торговельне співробітництво Туреччини з Європейським Союзом: Євроінтеграційний контекст / Р. С. Коваленко // БізнесІнформ. – 2013. – № 5. – С. 28–33.
7. Ковтиха В. Не минуло й сорока років. Чи стане Туреччина членом ЄС? / В. Ковтиха // День. – 2004. – № 188. – С. 1–2.
8. Пономарьова І. С., Мурза К. Г. Аналіз кіпрського питання в контексті реалізації загальноєвропей-

ської безпеки. / І. С. Пономарьова, К. Г. Мурза // Проблеми міжнародних відносин. – 2012. – № 5. – С. 275–286.

9. Соминджоглу С. Говорят, что наша интеллигенция признала «геноцид», а ЕС должен «воспитать» нацию [Електронний ресурс] / Сади Соминджоглу // Ени Чаг. – Режим доступу <http://forum.barev.net/threads/Турецкие-СМИ-о-Геноциде-Армян-и-Армянском-Вопросе.935/>.

10. Спільна заява ЄС та Туреччини: переговори про вступ триватимуть [Електронний ресурс] // Європейська правда. – 18.05.2015. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/05/18/7033850/>.

11. Турция назвала свои условия ЕС [Електронний ресурс] // Обозреватель. – 03.04.2008. – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/search/?cx=000234703784691205514:fw-ak-gykm&ie=utf-8&cof=FORID:11&q=%D0%A2%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D1%8F%20%D0%B8%20%D0%A8%D0%B2%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%8F%202008>

12. Турция решила диктовать Европе свои условия [Електронний ресурс] // Обозреватель. – 18.09.2011. – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/abroad/turtsiya-reshila-diktovat-evrope-svoi-usloviya.htm>.

13. Чому арештовують турецьких журналістів? [Електронний ресурс] // Медіаправо. – 03.08.2016. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/media_law/world_journalists/chomu_areshtovuyut_turetskikh_zhurnalistiv_khronika_podiy/.

14. Erdogan tells Europe to know your limits [Електронний ресурс] // Daily News. – 28.11. 2016. – Режим доступу: <http://www.aydinses.com/gazeteler/hurriyet-daily-news/24.11.2016>.

15. Sabah 24.04.2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/svit/virmeniya-ta-turechchina-stvoryat-komisiyu-z-genotsidu-virmen.html>.

16. AB artik .Türkiye defterini kapattı [Електронний ресурс] // Sabah. – 15.10.2012. – Режим доступу: <http://www.aydinses.com/gazeteler/sabah/15.10.2012>.

17. Vizesiz Avrupa imzası [Електронний ресурс] // Hürriyet. – 17.12.2013. – Режим доступу: <http://www.aydinses.com/gazeteler/hurriyet/17.12.2013>.

Владислав Борщ

СПРАВА ДРЕЙФУСА: СУСПІЛЬНИЙ РЕЗОНАНС

У статті аналізуються основні аспекти тривалого судового процесу проти офіцера французького Генерального штабу Альфреда Дрейфуса, який викликав потужний резонанс не тільки у Франції, але і в Європі в цілому. Увага акцентується на реакції широкої громадськості та представників прогресивної творчої інтелігенції, які виступали проти поширення антисемітизму.

Ключові слова: Альфред Дрейфус, антисемітизм, дрейфусари, антидрейфусари.

Друга половина XIX ст. була дуже напруженим періодом в історії Франції. Весь світ сколихнула справа Альфреда Дрейфуса – відважного капітана, якому інкримінували шпигунство на користь Німеччини. Французька та світова громадськість була ошелешена бездіяльністю уряду, продажністю та необ'єктивністю тогочасної судової системи. Мета статті – проаналізувати перебіг розслідування справи та висвітлити суспільний резонанс, пов'язаний із нею. Варто сказати, що справа Дрейфуса привертала увагу значної кількості істориків з різних куточків світу. Окрему книгу цьому процесу присвятив ізраїльський історик Леонід Прайсман, який видав її у 1987 р. в Єрусалимі і за п'ять років перевидавав у Талліні [8]. Також свою значну працю про Дрейфуса написав Марк Алданов – відомий

російський прозаїк та публіцист [1]. Свої враження про цю справу залишив і майбутній президент Франції Валері Жіскар д'Естен [2].

Дрейфус народився 1859 р. в Ельзасі в небідній єврейській сім'ї. Добре освіченому хлопцю пророчили блискучу військову кар'єру. За відгуками друзів, він був чесним, непідкупним і безмежно відданим своїй рідній Франції. В доленосний для нього 1894 р. Дрейфус у званні капітана артилерії був членом Генштабу французької армії.

Весною того ж року воєнний міністр Франції генерал Мерсьє у своїй доповіді «Про стан армії та флоту» намалював райдужну картину блискучого стану французьких збройних сил [5, с. 544]. Проте, як виявилось згодом, змальована міністром картина була неправдивою. У французькому Генштабі зникали, а потім з'являлися важливі документи: хтось їх забирав, а потім клав на місце. Одним з агентів французького Генштабу був сторож німецького посольства у Парижі, до обов'язків якого входило збирати те, що можна було знайти в кошиках для паперу, у смітті, в золі, яку вигрібали з печей та каміну. Прибиральниця-агент знайшла розірвану на маленькі шматочки записку, яка була нібито написана почерком Дрейфуса. Лист отримав назву «бордеро» – від французького слова «опис». Після того, як почерк був проаналізований графологами, експерти надали діаметрально протилежні висновки. Багато людей вважало, що капітан не винний, але керівники Генштабу не бажали прислухатися до тих, хто відстоював невинуватість Альфреда Дрейфуса. Скромний, без наявності знатних родичів та впливових заступників, Дрейфус був білою вороною в аристократичному середовищі офіцерів Генштабу. Зважаючи на те, що Європою прокочувалася хвиля антисемітизму, нікого не дивувало, що на Дрейфуса було дуже зручно скинути всі обвинувачення. Одним з аргументів проти Дрейфуса було те, що він народився в Ельзасі, а Ельзас і Лотарингія, як відомо, були не просто територіями, а каменем спотикання Франції та Німеччини.

Вести розслідування справи арештованого капітана доручили майору дю Паті де Кляму, людині сумнівних моральних якостей. На підтвердження цього факту варто згадати, що він змушував капітана писати у в'язниці лівою рукою, сидячи та лежачи, щоб досягти значного збігу з почерком «бордеро». Але Дрейфус продовжував доводити свою невинуватість, не зважаючи на шантаж людей, «вищих за рангом». Він відкинув можливість зізнання в обмін на м'яке покарання та не прийняв пропозицію про самогубство. З легкої руки армійської верхівки інформація про справу дійшла до преси. Жалогідності звинувачення, відсутності фактів представники Генштабу протиставили військову таємницю. Все ж, не зважаючи на грубий тиск генералітету, судді засумнівалися. Але слідчий передав в суддівську кімнату сфабриковану фальшивку, яку написав нібито німецький посол комусь до Німеччини: «Цей каналья Д. стає дуже вимогливим», і змусив навіть скептиків схилитися до думки більшості [5, с. 545]. Суд визнав Дрейфуса винним у державній зраді та засудив його до розжалування та довічної каторги на далекий Чортів острів поблизу Французької Гвіани. Адвокат Дрейфуса заявив: «Засудження Дрейфуса – найбільший злочин нашого століття!». Але багаторічна епопея митарств Дрейфуса ще тільки розпочиналася.

На церемонії публічного розжалування Дрейфус сказав: «Солдати, клянусь вам – я невинний! Хай живе Франція! Хай живе армія!». З доломану Дрейфуса зірвали офіцерські нашивки і кинули шматки переломленої над його головою шпаги.

В юрбі стояв пан із солідною чорною бородою. Громадянська страта Дрейфуса стала переломним моментом у його житті. Цього чоловіка звали Теодор Герцль, який був австрійським драма-

тургом, журналістом, паризьким кореспондентом впливової віденської газети «Нойе фрайе пресе», в майбутньому – засновником політичного сіонізму. Він говорив, що саме цей момент зробив його сіоністом [4]. Хоча Еліезер Шаргородський, говорячи про статті «Французькі антисеміти» та п'єсу «Нове гетто», створені Герцлем, підкреслює, що автор написав їх ще до справи Дрейфуса. А французький письменник Едмон Гонкур, один із двох відомих славетних братів, пішов з площі Фонтенуа, де відбувалося розжалування Дрейфуса, глибоко шокованим.

Наступної ночі засудженого морем відправили в іншу півкулю, на Чортів острів, названий через страшний клімат «безкровною гільйотиною». Повільно йшли роки і, здавалося, всі забули про цей негарний випадок. Але це було не так.

У 1897 р. увага французької спільноти знову була прикута до цієї справи. Полковник Генштабу Пікар засумнівався у винуватості Дрейфуса ще під час судового засідання. Після вислання капітана Пікар був призначений новим начальником контррозвідки Генштабу. Вивчивши деталі, він дійшов однозначного висновку: Дрейфус – не шпигун! Згодом йому вдалося перехопити листівку посольства, направлену на ім'я офіцера Генштабу, майора, графа Шарля Марі Фернана Естергазі. Стеження за останнім дозволило зробити однозначний висновок про його зв'язок з іноземною розвідкою. І після того, як Пікар дав знати начальству про те, що справжній винуватець знайдений, полковника Генштабу відправили з експедицією до Північної Африки. Але згодом після цього одна з провідних французьких газет «Фігаро» опублікувала фотографію «бордеро». І кожен, хто знав почерк Естергазі, міг переконатися в тому, що він є справжнім автором цього листа. Дійсний винуватець ситуації постав перед судом, але був виправданий, незважаючи на очевидні факти, чим шокував всіх дрейфусарів і просто людей, які були небайдужими до цієї справи. А байдужих майже не було.

Одного разу до кабінету французького літератора Еміля Золя завітав журналіст Бернар Лазар [3, с. 66]. Без довгих розмов він одразу перейшов до справи і заявив письменнику, що має докази невинуватості Дрейфуса і попросив досягти справедливості. Так включився в боротьбу за Дрейфуса і Еміль Золя, який із біллю стежив за розвитком справи і не міг мовчати. Він навіть виступив з відкритим листом до президента Франції Фелікса Фора зі словами: «Пане президент! Яким брудом ліг на ваше ім'я процес Дрейфуса! А виправдання Естергазі – нечуваний ляпас, даний істині та справедливості. Брудний слід від цього плямує лик Франції!». Думки Еміля Золя були надруковані в газеті «Орор». Суд виніс Золя обвинувальний вирок – тюремне ув'язнення на один рік і штраф у 3000 франків. Письменника позбавили Орденом Почесного Легіону. На знак протесту від свого ордену відмовився і колега Золя Анатоль Франсуа Тібо, більш відомий за псевдонімом Анатоль Франс. До речі, згодом вийде в світ праця Бернара Лазара: «Судова помилка. Правда про справу Дрейфуса» [6].

А у Вашингтоні згодом на території Музею шпигунства з'явиться дорогий французький ресторатор, який буде названий на честь Золя, на честь людини, яка стала для його творців своєрідним символом боротьби зі шпигуноманією [4]. Справа набувала все більшого резонансу. Про неї говорили в уряді, палаті депутатів і просто на вулицях Франції. Провідна країна Європи поринати у глибоку політичну кризу. Монархісти мріяли відновити старі порядки, готуючи змову проти республіки, а буржуазні партії будь-що прагнули не допустити в країні реформ [5, с. 546].

Франція розділилася на табір дрейфусарів – прихильників виправдання Дрейфуса та антидрейфусарів – апологетів його засудження. У 1898 р. з країни втік Естергазі, остаточно себе дискредитувавши, а рік потому за скандальних обставин помер і президент Фелікс Фор. Після його

смерті шальки терезів перехилилися на бік дрейфусарів. Уряд очолив Вальдек-Руссо, який ініціював перегляд справи. Антидрейфусарів почали арештовувати, а сам Дрейфус був привезений з Французької Гвіани до міста Ренн, де відбулося повторне засідання. Антидрейфусари зробили все, щоб зірвати і цей судовий процес: найманий бандит поранив адвоката Фернанда Лаборі, який захищав інтереси Золя та Дрейфуса. Мужнього єврейського чоловіка знову визнали винним, але в силу пом'якшувальних обставин засудили до розжалування та десятирічної каторги.

Безлад у країні та продажність французького «правосуддя» бачив весь світ. Але Дрейфуса захищали не всі. Навіть відбувалися суперечки між французькими інтелектуалами. Єврейський комерсант та видатний художник Каміль Піссарро дружив зі своїм колегою Огюстом Ренуаром, який був антисемітом. І після справи Дрейфуса нерозлучні друзі опинилися по різні боки барикад. Французька акторка Сара Бернар відправилася у 1897 р. у гості до Еміля Золя. Одним з наслідків візиту стала суперечка з її дорослим сином [7, с. 105].

У справу був змушений втрутитися нещодавно обраний президент Франції Еміль Лубе, який помилював Дрейфуса під приводом поганого здоров'я ув'язненого [5, с. 547]. Повністю Альфред Дрейфус був реабілітований лише у червні 1906 р. Помер він через двадцять дев'ять років після своєї реабілітації, а справа його живе і зараз. Навіть радянський письменник Лев Халіф, виключений у 1974 р. зі Спілки письменників СРСР, сказав не без сарказму: «Дрейфус помер, але справа його живе». Лев Якович натякав на антисемітизм і в Радянському Союзі.

Отже можна зробити висновок, що справа Дрейфуса сповна висвітлила долю порядної людини, яку перемолола безжальна воєнно-політична машина, і дискредитувала Францію не лише перед дрейфусарами і мислячою частиною Франції, але й перед усім «нешовіністичним» світом.

Джерела та література:

1. Алданов М. О. Полковник Пикар и дело Дрейфуса [Електронний ресурс] / М. О. Алданов. – Париж, 1937. – Режим доступу: <http://readli.net/polkovnik-pikar-i-delo-dreyfusa/>.
2. д'Эстен А. Ж. От Эстергази к Дрейфусу [Електронний ресурс] / Анри Жискара д'Эстен. – Режим доступу: http://elib.org.ua/history/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1459850385&archive=&start_from=&ucat=&s...amp;ucat=7
3. Бернацкий А. С. Загадки странности великих / А. С. Бернацкий. – М.: АСТ: Зебра Е, 2008. – 352 с.
4. Голубовский А. Объекты шпионажа / А. Голубовский // Вокруг света. – 2004. – № 11.
5. Григорьев Л. Г. Всемирная история / Л. Григорьев // Дело Дрейфуса. – М.: Аванта+, 2006. – С. 544–547.
6. Молодяков В. Рождение действия из «дела Дрейфуса»: Шарль Морпасс и создание «Action française» [Електронний ресурс] / В. Молодяков. – 07.09.2016. – Режим доступу: <http://gefeter.ru/archive/19315>.
7. Мусский И. А. 100 великих актёров / И.А. Мусский. – М.: Вече, 2006. – 430 с.
8. Прайсман Л. Г. Дело Дрейфуса / Л. Г. Прайсман. – Иерусалим: Кахоль-Лаван, 1987. – 147 с.

ТЕОДОР ГЕРЦЛЬ – ЗАСНОВНИК ПОЛІТИЧНОГО СІОНІЗМУ

У статті проаналізовано погляди Теодора Герцля щодо вирішення «єврейського питання» на підставі огляду його праці «Єврейська держава. Досвід сучасного вирішення єврейського питання». Висвітлено сутність та мету сіоністського руху.

Ключові слова: Теодор Герцль, «єврейське питання», антисемітизм, сіонізм, сіоністський рух.

Пройшло не одне століття доки єврейський народ знайшов своє місце у світі, власний осередок, у якому немає місця гонінням, ворожості та антисемітизму. У 1948 р. було проголошено незалежність держави євреїв – Ізраїлю. Проте цій перемозі єврейського народу передував важкий і тернистий шлях поневірянь, боротьби за визнання.

Мета даної розвідки – проаналізувати погляди Теодора Герцля та визначити основні чинники, що призвели до створення руху, метою якого було проголошення єврейської держави. Відзначимо, що деякі аспекти життя Т. Герцля, фактори, які вплинули на формування його світогляду, висвітлені у праці М. Шапіро [9]. У праці А. Жудро [3] акцентується увага на внеску Герцля в становлення сіоністського руху. Безумовно, важливим джерелом при написанні даної статті стала праця Т. Герцля «Єврейська держава. Досвід сучасного вирішення єврейського питання» [5].

Термін «єврейське питання» уперше з'явився в 1753 р. в ході дебатів по «Єврейському біллу», який надав євреям цивільні права в Англії [10, с. 21]. Проте, вже через рік білль був відмінений через широкий суспільний супротив. 1890 р. віденський публіцист Натан Бірнбаум вперше використав термін «сіонізм», що походив від назви пагорба Сіон у м. Єрусалимі [8, с. 66]. А вже наприкінці ХІХ ст. саме Теодор Герцль став тим, хто звернув увагу на становище єврейського населення, проблему визнання єврейського народу, як повноцінної нації, і на необхідність створення єврейської держави.

Бін'ямін Зеєв – це справжнє ім'я Герцля, був родом з Будапешту, Австрія. Хлопчик народився в асимільованій сім'ї, де дотримувались єврейських традицій. Матір Бін'яміна – Жанетт, долучала сина до вивчення німецької культури та мови. З дитинства хлопчик мав схильність до літератури та писав вірші. Навчаючись у гімназії, він публікував рецензії на книги та вистави в одній з будапештських газет. Проте, ображений антисемітськими поясненнями вчителя, залишив реальну гімназію.

У студентські роки в часи навчання у Віденському університеті молодий чоловік мало цікавився «єврейським питанням», однак, антисемітські випадки він завжди переносив боляче та засуджував їх. Тяжке негативне враження справила на Герцля антисемітська книга німецького філософа Євгена Дюрінга «Про єврейське питання», яка вперше була видана 1880 р. [9, с. 41]. Ставлення Дюрінга до єврейської проблеми з кожним новим виданням книги ставало все різкішим та рішучішим, позиція по відношенню до євреїв все більш непримиренною. Також, на політичні погляди юного Герцля вплинуло обрання відомого харизматичного антисеміти Карла Лугера мером Відня. Саме Лугер негативно вплинув на погляди Адольфа Гітлера, що пізніше породило жагу до влади та ненависть до євреїв у останнього. У 1881 р. Теодор Герцль став членом німецького студентського товариства «Альба», але вже в 1883 р. залишив його на знак протесту проти антисемітських висловлювань його членів [7].

Славнозвісна «справа Дрейфуса» спричинила різку зміну поглядів щодо вирішення «єврейського питання» та власних переконань Герцля. Коли по всьому Парижу лунали заклики «Смерть євреям!», Теодор Герцль остаточно усвідомив, що лише виселення євреїв із країн, де вони проживають, та заселення їх до власної держави, допоможе побороти антисемітизм і забезпечить спокійне життя єврейській спільноті в цілому [9, с. 42].

Т. Герцль запевняв, що дане питання слід було вирішувати не еміграцією діаспори з однієї країни в іншу або асиміляцією, а створенням незалежної єврейської держави. Він був переконаний, що творення такої держави має здійснюватися за заздалегідь продуманим планом. Герцль безпосередньо зайнявся творенням алгоритму дій щодо вирішення проблеми розселення євреїв, який виклав у своїй праці «Єврейська держава. Досвід сучасного вирішення єврейського питання» [5]. Книга вийшла друком 1896 р. у Відні. В тому ж році були опубліковані її переклади на іврит, французьку, англійську, румунську, російську мови. Праця Герцля викликала полеміку в усьому світі, особливо серед політиків антисемітського спрямування [6, с. 38].

У передмові до книги автор відзначав: «... Я вірю в можливість здійснення моєї ідеї... Єврейська держава є світовою потребою, тому вона і виникне» [5, с. 4]. На думку Герцля, вже початок переселення євреїв означатиме кінець антисемітизму. Також, єврейський політичний діяч вірив у моральний прогрес людства, але він вважав його «вбивчо-повільним». У своїй праці Герцль наголошував, що єврейський народ міг би зачекати прояву гуманності з боку інших народів, але боїться, що в таких чеканнях пройде життя двох, трьох поколінь, а то й більше.

Т. Герцль розумів, що для створення нової держави необхідні і сили, і засоби для її існування. Він запропонував створити два керуючих органи: Society of Jews – довірене товариство єврейського народу, політичний орган; Jewish Company – юридичну компанію, яка представлятиме собою промислове підприємство, економічний орган. Спершу фінансування планувалось отримувати від єврейських банкірів або від банків середньої величини. На випадок нездійснення планів, Герцль пропонував третій вихід із ситуації: «Не тільки бідняки-євреї, а й християни, які бажають позбутися євреїв, візьмуть участь у цьому добуванні грошей шляхом дрібних внесків...» [5, с. 61]. Процес переселення євреїв до нової батьківщини планувалося здійснювати поступово, групами з родин і друзів і лише за бажанням.

Політичний діяч запевняв, що єврейський народ погодиться на будь-яку запропоновану йому землю, лише б її умови були придатними для нормального існування людини. Герцль також був переконаний, що всі інші блага євреї в змозі здобути самостійно. У новій державі мала б панувати свобода віросповідання, рівноправ'я євреїв та інших національностей, суспільний прогрес [4]. Відзначимо, що під суспільним прогресом Герцль розумів постійний розвиток усіх державних та суспільних інституцій, який би відповідав сучасним потребам людства. Він не вважав, що іврит повинен бути офіційною мовою новоствореної держави, адже очевидно, що перші переселенці спілкувалися б відомими їм мовами, доки б не обрали єдину та практичну, яка й мала б стати офіційною [5].

Теодор Герцль був упевнений, що переселення євреїв створило б переваги не лише для останніх, але, зокрема, й для тих країн, які вони залишатимуть. Європейські держави мали б значні переваги в економічному плані, адже їх експорт збільшився б у разі, так як новостворена єврейська держава потребувала б європейської продукції, доки сама не стала б на ноги. Він запевняв, що для країн, які залишатимуть євреї, почнеться загальне благополуччя, адже християни отримують землі та посади, на яких раніше працювало єврейське населення. Однак найважливішою перевагою, вва-

жав політичний діяч, був би суспільний спокій, хоча б на час переселення єврейської спільноти [3].

На наш погляд, заслуга Теодора Герцля полягає вже в тому, що він зумів привернути увагу європейців до єврейської проблеми в цілому, виокремив її, як глобальну, котра потребувала негайного вирішення, проте, делікатно та поступово: «Єврейське питання існує. Заперечувати його було б безглуздя. Воно є занесеним у нашу епоху шматком середньовіччя, з яким культурні народи, при усьому своєму бажанні, до цього часу не могли ще впоратися ... Ми прямуємо, звичайно, туди, де нас не переслідують; але наша поява породжує і там переслідування. Так воно і буде, до тих пір, доки єврейське питання не буде вирішено політично» [5, с. 8–9].

Безумовно, далеко не всі євреї поділяли позиції та ідеї Т. Герцля, незважаючи на їх тяжке становище у світі загалом та у суспільстві зокрема. Так, дізнавшись про ідею Герцля створити єврейську державу, багато колег та друзів почали хвилюватись за його душевне здоров'я. Проте, були й такі єврейські діячі та ентузіасти, котрі з великим захопленням підтримали його задуми. Так виник сіоністський рух – рух європейських євреїв кінця XIX ст. за створення єврейської держави. Очілником цього руху став Т. Герцль [1, с. 727]. Появу сіонізму можна пояснити декількома причинами: 1) розвитком демократії в європейських країнах і активізацією процесів інтеграції / асиміляції євреїв у християнське середовище; 2) поширенням антисемітизму в низці країн на зламі XIX–XX ст.; 3) активним розвитком націоналізму в європейських країнах.

Цікаво, однак, що Т. Герцль був не лише теоретиком створення єврейської держави, але й намагався на практиці втілити свої ідеї в реальність. Він розпочав активну політичну діяльність. Зокрема, в 1896 р. Герцль прибув до Константинополя, щоб просити у Турецького султана Палестину, в якості єврейського осередку, в заміні на фінансову допомогу Османській імперії. Однак султан не погодився навіть на автономію. Також Герцль шукав підтримки в Лондоні з боку керівництва британського єврейства, але слід констатувати, що і ці спроби не увінчалися успіхом [9, с. 43]. Пізніше, у листопаді 1898 р. Т. Герцль у Палестині зустрічався з кайзером Вільгельмом II і запропонував йому план колонізації євреями Палестини під німецькою егідою. Однак, кайзер відхилив цю пропозицію, побоюючись негативного ставлення на втручання Німеччини в справи Османської імперії з боку Англії, Франції та Росії.

Невдачі Герцля у вирішенні «єврейського питання» спонукали його перейти до політичної боротьби та створення осередку, який би став домівкою всього єврейства та мав на меті об'єднання прихильників сіонізму. Відзначимо, що перший сіоністський конгрес відбувся 29–31 серпня 1897 р. в Базелі. У ньому взяли участь представники 17 країн. Тут було схвалено програму сіоністського руху та засновано Всесвітню сіоністську організацію [6, с. 52]. Цей конгрес став початком сіонізму як суспільного руху.

Перший сіоністський конгрес ухвалив так звану «Базельську програму», затвердив Статус сіоністської організації, заснував фонд для купівлі земель у Палестині, а також декларував необхідність створення Єврейського університету в Єрусалимі. Тут було сформовано мету сіоністського руху: створення для єврейського народу власної держави в Палестині шляхом: 1) сприяння поселенню в Палестину євреїв-землеробів, ремісників і робітників; 2) організації та об'єднання всього єврейства за допомогою місцевих і міжнародних установ відповідно до законів кожної країни; 3) зміцнення та розвитку єврейських національних почуттів і національної самосвідомості; 4) реалізація заходів, необхідних для отримання згоди урядів щодо реалізації цілей сіонізму [8, с. 67]. В цілому за життя Теодора Герцля було скликано 6 сіоністських конгресів, останній – 1903 р. Протягом цього часу

також був створений Єврейський колоніальний банк та Єврейський національний фонд [3, с. 51].

Якщо першочергово Т. Герцль був прихильником асиміляції єврейського народу та вірив, що з часом всесвітній прогрес знищить антисемітизм, то з плином часу погляди єврейського політичного діяча поступово, але кардинально змінювались. Коли ж у 1891 р. Теодор Герцль почав працювати кореспондентом впливової ліберальної віденської газети «Neue Freie Presse» у Парижі, то він усе частіше почав чути антисемітські висловлювання в політичних колах, які остаточно примусили його залишити ліберальні фантазії.

Ще одну важливу спробу щодо вирішення єврейської проблеми Герцль здійснив у 1903 р., коли англійський уряд запропонував євреям заселити Уганду, проте, більшість сіоністського конгресу не погоджувалася на землі Африки. Цікаво, що у своїй книзі «Єврейська держава. Досвід сучасного вирішення єврейського питання» Т. Герцль не позначив точного місця розташування єврейської держави: «У даний момент я можу дати всю інформацію про «землю обітовану», крім одного – її місцезнаходження» [2, с. 7]. Герцль писав також про те, що: «Усі народи, у яких живуть євреї – відверті чи приховані антисеміти». Тому він пропонував: «Нехай нам нададуть суверенітет на якій-небудь частині земної кулі, достатньої для задоволення справедливих вимог нації, про інше ми подбаємо самі» [2, с. 7]. Отже, Герцлю з самого початку було не принципово, де саме буде створено єврейську державу, головне – вона мала існувати. Так, серед можливих місць він називав Палестину, а також і Аргентину. Однак це було надзвичайно принципово для більшості діячів сіонського конгресу, які виступали виключно за Палестину, і в цьому питанні розійшлися з Герцлем.

У 1904 р. було отримано відмову на пропозицію Т. Герцля утворити єврейську державу в Триполі від італійського короля Віктора Еммануїла III [2, с. 9]. Франція, наприклад, в питанні про підтримку планів державотворення взагалі зайняла вичікувальну позицію. Все це в цілому ледве не розкололо сіоністський рух та негативно вплинуло на фізичне та психологічне здоров'я Теодора Герцля. 3 липня 1904 р. очільник сіоністського руху помер [9, с. 43–44]. Після смерті Т. Герцля у сіоністському русі утворилися два угруповання: перше було готове на державотворення де завгодно, у тому числі й в Уганді, друге ж погоджувалося тільки на Палестину.

З самого початку ідеї Теодора Герцля багато хто вважав утопією, після ж проголошення держави Ізраїль 14 травня 1948 р. його почали називати пророком та передвісником її створення. Важливо віддати належне цьому діячеві за його наполегливе прагнення виокремити єврейських народ у повноцінну націю та спроби залучити увесь світ до вирішення єврейської проблеми. Можна стверджувати, що слова Герцля: «... Я вірю, що із землі зросте покоління славних євреїв... Ті євреї, які дійсно бажають, матимуть свою державу» [5, с. 104] насправді стали пророчими.

Джерела та література:

1. Аксаков И. С. Иудаизм как всемирное явление / И.С. Аксаков // Сочинения. – М.: Тип. М. Г. Волчанинова, 1886. – Т. III. – С. 725–735.
2. Батенко Г. В. Політичний сіонізм у пошуках «Землі обітованої» (кінець XIX – початок XX ст.) / Г. В. Батенко // Культура народів Причорномор'я. – 2004. – № 52, Т. 1. – С. 7–11.
3. Жудро А. Теодор Герцль. Он основал сионизм / А. Жудро // Эхо планеты. – 1997. – № 49. – С. 44–53.
4. Телушкин Й. Еврейский мир. Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / Й. Телушкин. – М.: Лехаим, 1998; Иерусалим: Гешарим. – 574 с.
5. Герцль Т. Еврейское государство. Опыт современного решения еврейского вопроса // Теодор Герцль. – Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича, 1896. – 104 с.

6. Лопухин А. А. Сионизм. Исторический очерк его развития / А. А. Лопухин // Санкт-Петербург: Департамент Полиции, 1903. – 149 с.
7. Раввин Ури Амос Шерки. О сионизме. – Ч. 1-я. Герцль. [Електронний ресурс] / Ури Амос Шерки Раввин. – Режим доступу: <https://ontario14.wordpress.com/рав-ури-амос-шерки/о-сионизме-часть-первая-герцль/>.
8. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: Політичні доктрини XX – початку XXI ст.: навч. посібник / А. С. Романюк. – К.: Знання, 2011. – 255 с.
9. Шапиро М. 100 великих євреїв / М. Шапиро // М.: Вече, 2004 – С. 41–44.
10. Шмаков А. С. Свобода и евреи / А. С. Шмаков // М.: Московская городская тип., 1906. – 202 с.

Ольга Дарда

РОЛЬ ЖІНОК У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУДАНУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

У статті проаналізовано особливості становища жінок та функціонування жіночих організацій до та після перевороту 1989 р. у Судані. Особливий акцент зроблено на розвиткові жіночого руху в роки боротьби за незалежність країни, висвітлено сучасний стан розвитку цього руху в Республіці Судан.

Ключові слова: жіночий рух, фемінізм, Республіка Судан, «Союз суданських жінок».

Питання боротьби жінок за свої права протягом тривалого часу було і досі залишається актуальним у всьому світі. Жіноче населення Європи та Америки почало виступати за зрівняння в правах з чоловіками ще наприкінці XIX ст. Ми можемо констатувати, що сьогодні багато жінок має можливість, наприклад, обіймати вищі державні посади у більшості країн Європи та Америки. В Африці ж й досі порушення прав жінок сприймаються як норма та частина африканської культури та традицій. А в Нігерії суд визнав жінку «рухомим майном».

Проте, ще на початку 1990 р. почав використовуватися термін «ісламський фемінізм». Іранські вчені Афсанех Наймабадех і Зіба Світ-Хоссейні були одними з перших, хто на сторінках тегеранського жіночого журналу «Занан», заснованого Шахла Шеркат в 1992 р., намагалися пояснити його. Саудівська жінка-вчений Маї Ямані також використала цей термін у книзі «Фемінізм і іслам». Турецькі вчені Єсимов Арат і Феріде Акар описали розвиток ісламської феміністичної парадигми у своїх статтях, а Нілуфер Голі – у книзі «Заборонений модерн» [13]. Можна з упевненістю стверджувати, що до середини 1990-х рр. термін поширювався у найвіддаленіших точках мусульманської релігійної громади – умми [3, с. 26–27].

Розмірковуючи над причинами виникнення феміністичних рухів у ісламському світі ще в XIX і XX ст., особливо слід звернути увагу на хід боротьби проти домінування іноземців, великих землевласників. Ставши джерелом робочої сили в індустріальному циклі виробництва і, головне, «барометром» рівня цивілізованості суспільства, жінки, під впливом місцевих реформ, прагнули до західного способу життя [2, с. 166]. Перші ж спроби висвітлити загальну картину розвитку жіночого руху розпочалися в кінці 50-х рр. XX ст. Однією з узагальнюючих праць з даної проблеми стала робота Л. Климовича [4], де аналізувалося становище жінки відповідно до норм ісламу. Бікірова Л.

та Ільченко І. порівнювали вимоги та здобутки жіночого руху на різних етапах його розвитку [1].

Історія руху жінок за свої права в Судані також представлена в працях суданських емігранток та американських вчених Аміри Осман [10], Керолін Чікур [11], Лів Тонессен [12]. Важливим джерелом при написанні статті також стала Конституція Судану та інші законодавчі акти [6; 7; 9].

Ідея panaфриканізму, яка виникла в кінці XIX – на початку XX ст., не могла не вплинути на жіночий рух у африканських країнах. Поступово ідеї panaфриканізму набували загальнодемократичних рис, що вплинуло на формування суданського жіночого руху. Комуністична партія Судану була першою партією, яка прийняла у свої лави жінок. У 1952 р., на піку боротьби за незалежність, було створено жіночу організацію – «Союз суданських жінок». У перший виконавчий комітет організації входило три жінки: Фатіма Таліб, Кхалда Захір і Фатіма Ахмед Ібрагім. «Союз суданських жінок» став здійснювати просвітницькі кампанії і виступати за емансипацію. Його діяльність була спрямована на демонстрацію солідарності з жінками у Південній Африці, зокрема, в кампанії проти апартеїду в Замбії, країнах Магрибу та Намібії.

Після встановлення диктатури Аббуди в 1956 р. «Союз суданських жінок» закликав вийти на вулиці в знак протесту проти страти одного з видатних діячів panaфриканізму. Також було організовано мітинг, що пройшов маршем до посольства Франції в Хартумі, протестуючи проти арешту Джамілі Бухіреди – учасниці національно-визвольної боротьби за свободу Алжиру проти французьких загарбників. На мітингу лунали вимоги її негайного звільнення [10, с. 47].

У 1954 р. «Союз суданських жінок» приєднався до «Міжнародної демократичної федерації жінок». У 1955 р. почав публікуватися журнал «Савта аль-Мара» («Голос Жінки»). Це видання стало форумом для кампанії за емансипацію жінок на національному та континентальному рівнях. На сторінках журналу публікувалися дебати про права та обов'язки жінок у соціальному, економічному та політичному житті, можливості розвитку прав жінок в незалежному Судані [10, с. 48].

Після революції 1964 р. право голосу було надано також жіночому населенню, незалежно від статусу та рівня грамотності. Крім того, жінки завоювали право брати участь у виборах. Фатіма Ахмед Ібрагім – лідер «Союзу суданських жінок», була обрана в Установчі збори і стала першою жінкою, членом парламенту, не тільки в Судані, а й усій Африці. Внаслідок активних перетворень жінки стали учасниками суспільного життя. Також у 1960–1970-х рр. жіночі організації виступили за реформу сімейного права [10, с. 50].

У незалежному Судані з'явилися можливості для розвитку системи освіти. Була розширена структура системи освіти, дозволено допустити до навчання жіночу частину населення. Жінки, за новою системою, могли стати акушерками, вчителями та медсестрами. За сприяння «Союзу суданських жінок», були створені вечірні школи для дорослих жінок, де навчали грамоті, а також шиттю, кулінарії та навичкам ремесла. У 1970 р. «Союз суданських жінок» організував міжнародну конференцію, присвячену ліквідації неграмотності серед жінок.

Конституція 1973 р. надала рівні права для всіх громадян, незалежно від їх статі. Крім того, для урегулювання питання з жіночими організаціями, активісткам були надані міністерські, судові та інші офіційні посади. Проте, слід відзначити, що в Південному регіоні країни боротьба з дискримінацією проходила набагато повільніше, жінкам обмежували доступ до освіти [5].

Після повстання в березні–квітні 1985 р., вплив жінок на демократичний рух почав зростати. Вони створювали незалежні організації громадянського суспільства, які мали за мету покращення становища жінки, зокрема, через поширення загальноосвітніх норм та підписання конвенції з прав

людини, сприяння встановленню в країні принципів демократії. Жінки тепер також користувалися більшою свободою пересування. Однак, незважаючи на декларування ідеї рівності всіх станів, досягти поставленої мети не вдалося. Після приходу до влади Національного ісламського фронту почався процес згортання реформ. «Союз суданських жінок» був заборонений [10, с. 51].

Звернемо увагу, що за період незалежності країна в цілому пережила кілька військових та державних переворотів, проте режими, що змінювали один одного, були нездатні впоратися з проблемами сепаратизму, етнічної роз'єднаності й економічної відсталості. Після чергового перевороту, вчиненого 30 червня 1989 р., до влади прийшов полковник Омар Хассан аль-Башир. В якості політичної опори він якраз вибрав малопопулярну в той час партію Національний ісламський фронт, яка проголошувала курс на побудову істинно ісламського суспільства. Очолював Національний ісламський фронт відомий своїми фундаменталістськими поглядами Хасан Абдалла Турабі. З початку 90-х рр. XX ст. в країні почав інтенсивно проводитися курс на ісламізацію життя [8, с. 73–81].

Після встановлення ісламського режиму, новий уряд почав обмежувати роль жінок у суспільній сфері, законодавстві та політиці. Був введений в дію Закон про охорону громадського порядку, а також введено в дію інститут моральної поліції, щоб контролювати зовнішній вигляд жінок. Закон про охорону громадського порядку стверджував і стверджує, що всі жінки, незалежно від їх культурного походження, повинні носити хіджаб. Також передбачалася смертна кара за перелюб. Свобода пересування жінок була обмежена, вони були позбавлені можливості виїжджати за кордон без muhrim – представника сім'ї чоловічої статі. У 1990 р., наприклад, викладачці університету заборонили виїзд до Танзанії для участі в конференції, на якій вона мала б бути основним доповідачем, тому що у неї не було muhrim [10, с. 52].

Конституція Судану 1998 р. задекларувала рівність усіх громадян незалежно від їх статі. Так, стаття 15 стверджувала, що «державна здійснює турботу про сім'ю, сприяє шлюбу, розробляє демографічну політику, здійснює турботу про дітей, піклується про вагітних жінок, захищає жінок від несправедливого поводження у всіх сферах життя, сприяє посиленню ролі жінки в сім'ї та суспільному житті». З даної статі зрозуміло, що права кожної жінки захищалися законом, вона могла брати участь у суспільному житті [5]. Стаття 21 про свободу і рівність констатувала: «Всі люди рівні перед законом... вони не можуть піддаватися дискримінації на підставі расової приналежності, статі або релігійних переконань. Всі люди є рівними у своїх правах займати громадську посаду або посаду на державній службі, незалежно від їх стану» [5]. Отже, кожен громадянин мав право брати участь у політичному житті країни, включаючи також і жінок. Окремо відзначимо, що стаття 38: «Кожен громадянин Республіки, який має право голосу, має право запропонувати кандидатуру на посаду Президента Республіки... Кожен громадянин даної країни має право голосу незалежно від статі» [5].

2005 р. можна вважати наступним етапом у розвитку жіночого руху, коли стали формуватися нові організації. Слід зазначити, що нове покоління жінок-активісток формувалося зі студентів, правозахисників, юристів, діячів культури, журналістів і борців за мир. Ці активісти використовували старі та нові засоби активності, такі як демонстрації, залучення соціальних мереж, щоб провести кампанію проти порушень прав жінок, справедливості та демократії. Регіональні мережі, в яких суданські жінки були активними учасниками, включали низку організацій: «Африканські будівники миру» (NAPs), «Організація жінок захисників прав і розвитку в Африці» (WiLDAF), що допускала можливість змін в Африці після проведення правових реформ [10, с. 53–54].

Жіночий центр з прав людини було створено в 2005 р., як напівдержавну організацію в рам-

ках Міністерства соціального забезпечення та соціального захисту. Мета центру – контроль становища в галузі прав людини і жінки у Судані. Також основна мета організації – сприяння розвитку прав жінок, співпраця з громадянським суспільством, активістами. Центр має чотири департаменти: юридична допомога, дослідження, засоби масової інформації (зв'язки з громадськістю), і адміністрація [12, с. 14].

З 2006 р. центр з прав людини проводить проект під назвою «Реформа статусу жінок в законодавстві 2006–2013 рр.» У 2012 р. було розроблено рекомендації по змінам в Законі про кримінальну відповідальність 1991 р., Законі про кримінальне судочинство 1991 р., Законі про докази 1991 р. У 2015 р. Національна Асамблея ухвалила дві з наданих рекомендацій, що стосувалися статей 149 (про звальтування) і 151 (про сексуальне домагання) [12, с. 14–15].

В Судані на даний час функціонує система квот, за якою 25 % місць у парламенті повинні займати жінки. Так, на 2015 р. кількість представниць жіночої статі в нижній палаті парламенту становила 130, в Сенаті – 19, що складало 35,2 % [11].

Отже, положення жіночого населення в Республіці Судан і на даний час залишається остаточно не вирішеним. З проголошенням незалежності жінкам були надані права, проводився процес демократизації суспільства. У 1952 р., на піку боротьби за незалежність, було створено жіночу організацію – «Союз суданських жінок». Однак після державного перевороту 1989 р., доступ жінок до політичного та і взагалі суспільного життя був обмежений. Мусульманське звичаєве право мало більший вплив ніж кодифіковані норми. У ХХІ ст. були зроблені спроби продовжити процес демократизації. Однак недостатній рівень освіченості жіночого населення в цілому і надалі впливає на обмежений доступ до політичного життя країни.

Джерела та література:

1. Бекирова Л. С. Женщина в исламе: история и современность / Л. С. Бекирова, И. А. Ильченко // Ученые записки Таврийского национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. – 2014. – Т. 26 (65). – № 4. – С. 97–103.
2. Григорьева М. А. Гендерная политика и эмансипация женщин в исламском культурном пространстве: политический контекст и тенденции / М. А. Григорьева // KANT. – 2011. – № 2. – С. 164–168.
3. Зінько С. Фемінізм в ісламі: історія та сучасність / С. Зінько // Гендерний журнал «Я». – № 4. – 2010. – С. 26–30.
4. Климович Л. И. Ислам и женщина / Л. И. Климович. – М.: Общество по распространению политических и научных знаний РСФСР, 1958. – 46 с.
5. Козырин А. Н Судан. Справочник / А. Н. Козырин. – М.: Восточная литература, 2000. – С. 230–233.
6. Конституция Судана (1 июля 1998 года) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://worldconstitutions.ru/?p=74>.
7. Переходная Конституция Республики Судан (от 6 Июля 2005 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=241714.
8. Поляков К. И. Исламский фундаментализм в Судане / К.И. Поляков. – М.: Ниопик, 2000. – 166 с.
9. Провозглашение независимости Судана [Електронний ресурс] // Хрестоматия по новейшей истории. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1961. – Т. 3. – Ч. 1. – Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000020/st069.shtml>.
10. Amira Osman. Beyond the pan-Africanist agenda: Sudanese women's movement, achievements and challenges [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://agi.ac.za/sites/agi.ac.za/files/features_-_reflections_on_the_sudanese_womengcos_movement.pdf.

11. Caroline Chikoore. Supporting the Role of Women Leaders in Sudan and South Sudan in the Post-separation Period [Електронний ресурс] / Caroline Chikoore, Afaf Abu-Hasabo. – 2015 (October). – Режим доступу: http://www.un.org/democracyfund/sites/www.un.org.democracyfund/files/Evaluation_Report_Women_Leaders_In_Sudan_final.pdf.

12. Tonnessen L. Women and Girls Caught between Rape and Adultery in Sudan: Criminal Law Reform, 2005–2015 / Liv Tonnessen, Hilde Granes Kjøstvedt // CMI Report. – 2015 (November). – № 10. – 50 p.

13. Nilufer G. The Forbidden Modern: Civilization and Veiling / Gole Nilufer. – The University of Michigan Press. – 1997. – 91 p.

Олександр Єфіменко

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ІНДІЇ ЗА ДОБИ КЛАСИЧНОГО КОЛОНІАЛІЗМУ

У статті аналізуються особливості економічної політики Англії в Індії, висвітлюються мета експлуатації метрополією ресурсів колонії, головні здобутки та наслідки.

Ключові слова: Великобританія, Індія, колоніалізм, аграрна політика, експлуатація.

Індію можна вважати перлиною колоніальної імперії Великобританії, яка збагатила економіку метрополії та мала великий вплив на розвиток її культури. Ця країна стала джерелом прибутку спритних підприємців, новим домом для англійських поселенців та натхненням для творчих людей, які були вражені її красою та самобутністю. Дана стаття містить спробу проаналізувати мотиви, методи, особливості та наслідки експлуатації англійцями Індії, акцентуючи увагу на добі класичного колоніалізму – другій половині XIX – початку XX ст.

Англійці порівняно легко завоювали Індію, без особливих втрат і руками самих індійців. Англійські збройні сили, що склалися з місцевих солдатів-сипаїв, підкорювали індійські князівства одне за одним. Останнім в Індії свою свободу і незалежність втратив Пенджаб, приєднаний до території Ост-Індської компанії в 1849 р. Близько ста років знадобилося англійцям, щоб поставити під свій повний контроль цю величезну країну. Вперше у своїй історії Індія була позбавлена державної самостійності.

Дуже важливу роль відіграла Ост-Індська компанія, яка відкрила свою першу факторію в Індії та вела активну торгівлю. Колоністи, осідаючи в Індії, з часом пристосовувалися до нових умов життя. Вони активно впливали на торгівлю, економіку, політику, нав'язували місцевому населенню свої порядки. Відмінність у світогляді, звичках, способі життя не давали повною мірою нормально співіснувати з місцевим населенням. Нові поселенці були зовсім іншими. Англійці ставилися зверхньо до місцевого населення, вони цуралися його та вважали себе набагато кращими. Навіть звичайні селяни та робітники поводитися, як свого роду «правлячий клас». Британці з індійцями не були схожі духовно, ментально. Вони представляли інший світ, капіталістичний, який йшов у розріз із усталеними традиціями, культурою місцевого населення [1, с. 20].

Велика колоніальна імперія неодмінно повинна була експлуатувати нові захоплені землі, але використовувати такі ж саме методи, як, наприклад, в екваторіальних колоніях, було недоцільно. Тут дуже рідко можна було побачити гектари бананів, кокосів, ананасів та каучукових дерев. У горах Ас-

саму та Кералі вирощували чай, також були родючими чорноземи Декану, де розташовувалося дуже багато плантацій бавовни. Поля тулилися дуже близько один до одного. На цих полях навіть сьогодні можна побачити різноманітну техніку та способи вирощування, які були ще за колоніальних часів. Сільське господарство у такому вигляді було орієнтоване на отримання великих прибутків, а земля з часом стала товаром, який займав досить важливе місце у веденні сільського господарства в Індії. Іноді ті землі, які надавалися в користування, за що сплачувалися податки, перепродавалися. Можливість передавання землі у спадок сприяла її постійному дробленню. Досить часто її власниками ставали фінансисти, купці, лихварі.

Індія була дуже важливим ринком збуту та джерелом сировини для різноманітних товарів. Також досить активно вкладався англійський капітал в економіку Індії. Але все це робилося для того, щоб у кінцевому результаті отримати ще більші прибутки. Будівництво залізниць, які у більшості випадків прямували від морських портів у глиб країни, були спрямовані на швидку доставку промислових товарів та вивіз сировини. Вони слугували британській армії у випадку військових дій, під час повстань у середині країни та нападу сусідніх держав. Уся зовнішня торгівля також підпорядковувалася британцям. Головними власниками та монополістами були п'ять найбільших англійських торговельних фірм, які контролювалися англійськими банками. Ці монополісти не давали нормально розвиватися індійській національній буржуазії, оскільки все промислове виробництво контролював британський капітал. Не дивлячись на всі блага, які ніби то принесли англійці, індійський народ жив у злиднях та змушений був досить тяжко працювати [2, с. 268].

Маколей так змалював механізм пограбування Індії англійцями: «Побільше, побільше грошей – ось гасло тієї влади, до рук якої доля кинула мільйони народів Індії! Це гасло багато що пояснює; пояснює воно і те, чому так мало були взяті до уваги просвітництво та освіта народу: ні просвіта, ні освіта не принесли б Компанії грошей; пояснює воно і те, чому вся ця країна в такому тяжкому стані, через що загинули її фабрики, чому зменшилася родючість ґрунту: фабрики її могли заважати метрополії, для підтримки родючості ґрунту потрібно було витратити багато грошей, на що Компанія не могла зважитися, бо сама бажає отримувати побільше, побільше грошей. Але ж невже це гасло має пояснити і те, яким чином англійський народ та англійський парламент вирішують залишати долю царств і народів на свавілля торговельної Компанії? Таким чином вони віддають до її рук свою власну гідність, своє власне ім'я. Бо погане управління Компанії кидає тінь не на неї одну, а й на весь англійський уряд, на весь англійський народ, а тому ми вважаємо за можливе в усій нашій статті говорити не про правління тільки Компанії, але і про англійський уряд, тим більше що нині влада над Індією розділена між англійським Міністерством і Ост-Індською Компанією і, отже, вся відповідальність надалі історичним судом повинна бути розділена також між ними» [6, с. 294].

Аграрна політика, яка проводилася британцями, була досить своєрідною та неоднозначною. Можна було бачити позитивні зміни – ті ж податково-земельні реформи, які допомагали завершити процес становлення приватної власності і, здавалося, вносили багато нового, створюючи ілюзію покращення агрикультури. Насправді ж відбувалася руйнація системи общинного землеволодіння, все ще залишалася сплата поземельного податку, який не дозволяв нормально використовувати землю з господарчою метою. Як визнавали самі чиновники колоніального апарату, «земельний податок пунктуально стягували з власників землі як у врожайні, так і в неврожайні роки» [4, с. 50]. Отже, старі методи колоніальної експлуатації з настанням нової історичної епохи стали виконувати нові завдання – викачування сировини для потреб метрополії.

Було в повному обсязі збережено велике поміщицьке землеволодіння. У 1860 р. на основній території центральних провінцій власницькі права на землю, крім представників старої феодальної знаті – заміндарів, талукдарів і інших, отримали також особи, відповідальні перед державою за внесення земельної ренти-податку, так звані малгузари. До англійського завоювання більшість з них були старостами сільських громад або відкупниками податків. Таким чином, в цих районах Індії англійські колонізатори сприяли створенню нового прошарку поміщицького класу з числа тих, хто у феодальний період навіть формально не мав права власності на основну частину земель, які їм тепер належали. У другій половині XIX ст. остаточно склалася колоніально-феодальна земельна монополія.

Така політика допомагала зміцнити становище феодалів-поміщиків, що були опорою для британців в Індії. Індію використовували як джерело сировини та ринок збуту, монополізований англійцями вже в 50–60-ті рр. XIX ст. Роль аграрно-сировинного придатку, яким стала Індія, вимагала певних змін для кращого розвитку сільського господарства, тому потрібно було закріплювати приватно-власницькі права на землю [8, с. 655].

Така політика гальмувала нормальний капіталістичний розвиток Індії, а всі заходи по покращенню експлуатації Індії здійснювалися британцями виключно для власної користі. Тому навіть будівництво залізниць, підприємств та закладів відшкодовувалося за рахунок грабунку народів Індії. Збудовані там заводи з переробки сировини, яку вивозили, та залізниця повинні були створити гарні умови для більш ефективного колоніального освоєння країни. Кошти активно вкладалися у сільське господарство Індії, розширювалися плантації каучуку, чаю, кави. Індійці, які там працювали, були перетворені на справжніх рабів. Оплата праці була мізерною, ще менше платили жінкам та дітям [7, с. 37].

Індія розвивалася повільно, стрибкоподібно. Досить часто використовувалися незаконні, позаекономічні методи примусу для збільшення прибутків. Колоністи не хотіли йти шляхом інтенсифікації, адже їх і так все влаштовувало. Активне включення Індії у ринкову економіку відбувалося за рахунок розширення як внутрішнього, так і зовнішнього ринку.

На початок XX ст. Індія продовжувала залишатися аграрно-сировинним придатком метрополії [5, с. 157]. Англійські капітали в Індії мали провідні позиції. Національний індійський капітал не міг на той час нормально розвиватися через тиск англійських монополій та свою слабку конкурентоспроможність. Будівництво залізниць і створення початкової промислової інфраструктури – мережі банків, підприємств зв'язку, плантацій і т. п. – сприяли виникненню численних національних промислових підприємств, включаючи ремісниче виробництво на підприємствах мануфактурного типу, що призвело до відродження ручного ткацтва. Досить активно розвивалася у ті часи галузь із виробництва бавовни. Імпорт британських та інших європейських машин, перш за все прядильно-ткацьких, створював умови для появи в Індії капіталістичних підприємств, фабрик і заводів, біля третини акціонерного капіталу наприкінці XIX ст. вже належало індійцям. Поступово виникала національна буржуазія, яка складала конкуренцію британській. Окремі її представники ставали до лав великих підприємств, засновували власні фірми. Але все ж таки, британці не робили акцент на національного виробника.

Завоювання Індії англійцями призвело до зламу традиційних форм ведення господарства, порушення усталеного культурного, духовного устрою. Отримані великі прибутки в основному йшли до скарбниці Ост-Індської компанії і в чималій кількості вивозилися в метрополію, а не осідали у карманах місцевих князів, як раніше. Це викликало кризу у ремісничому виробництві. Багато майстрів позбулися роботи, почали розорюватися. З початку XIX ст. Індію стали наповнювати дешеві англійські тканини, ввезення яких підірвало позиції ще однієї великої групи ремісників, які так чи інакше були

пов'язані з виробництвом і продажем індійських тканин.

Дж. Неру писав про становище в Індії: «Знову ми бачимо в Індії все теж внутрішнє, властиве англійському пануванню, протиріччя. Здійснивши політичне об'єднання країни і звільнивши таким чином нові династичні сили, які не тільки думали про єдину Індію, але і прагнули її звільнення, англійська влада намагалася розколоти ту саму єдність, яку вона і допомогла створити... Але це була спроба внести розкол шляхом надання індійським князівствам більшого значення, ніж тим, яким вони користувалися раніше, шляхом заохочення реакційних елементів у розрахунку на їх підтримку, шляхом заохочення розбіжностей і цькування однієї групи на іншу, шляхом підтримки розкольніцьких тенденцій, використовуючи релігійні та провінційні відмінності» [3, с.150].

Поряд із цим, втрутившись в традиційні форми земельних відносин, англійці закріпили за індійськими заміндарами статус земельних власників. Кожен заміндар повинен був здавати до казни жорстко встановлений земельний податковий збір. Якщо заміндар його не здавав, він легко міг позбутися свого володіння, воно продавалося в цьому випадку буквально з молотка в руки того, хто брався регулярно вносити в казну компанії зазначену суму [4, с. 205].

Подальший розвиток товарно-грошових відносин у країні, складання внутрішнього ринку в умовах панування одночасно імперіалізму і феодалізму призвели до величезного розвитку торгівельного і лихварського капіталу, який виступав в якості агентури іноземних монополій [1, с. 19].

Оскільки англійці не хотіли змінювати своє ставлення до нагальних питань, це відображалось як на їхній політиці, так і на реакції суспільства. Експлуатація місцевого населення та відверте пограбування показали, що антианглійські настрої набирали досить серйозного радикального характеру та могли у подальшому перетворитися на серйозні неприємності для великої імперії.

Ситуація перед Першою світовою війною все ж таки трохи змінилася на краще, але намагання Англії продовжити свої експансіоністські плани у всіх сферах відносно Індії призвели до розчарування навіть проанглійськи налаштованих людей. Зросла самосвідомість місцевого населення, а зміцніла національна буржуазія вже прагнула свободи та незалежності.

Джерела та література:

1. Алаев Л. Б. Восток в период колониализма / Л. Б. Алаев // Журнал «Сравнительная политика». – 2010. – № 2. – С. 18–30.
2. Всемирная история в десяти томах. Т. 7 / [Ред кол.: А.А. Губер, М. Я. Гефтер и др.]: Академия наук СССР. – М.: Из-во социально-экономической литературы, 1960. – 820 с.
3. Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Ответственный редактор Е. Е. Юровская]. – М.: Просвещение, 1967. – 310 с.
4. Народное восстание в Индии / [Ответственные редакторы А. М. Осипов и И. М. Рейснер]. – М.: Издательство восточной литературы, 1957. – 142 с.
5. Новейшая история стран Азии и Африки. XX век. Ч. 1. / [под ред. А. М. Родригеса и др.]. – М.: Из-во «Владос», 2001. – 368 с.
6. Маколей про механизм ограбления Индии англичанами // Хрестоматия по новой истории: Ч. 2 / [Под редакцией А. М. Молока и В. А. Орлова] – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1958. – 305 с.
7. Халфин Н. А. Создание и распад британской колониальной империи / Н. А. Халфин. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 110 с.
8. Хрестоматия по новой истории : Ч 2 / [под редакцией А. М. Молока и В. А. Орлова] – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1958. – 372 с.

РУХ ЗА ГЕНДЕРНУ РІВНІСТЬ В АЛЖИРІ

У статті здійснено спробу охарактеризувати особливості руху за гендерну рівність в Алжирі в другій половині XX ст., виділити основні його етапи, здобутки та перспективи. Особливу увагу приділено створенню та функціонуванню жіночих організацій Алжиру, висвітленню їх ролі у даному русі.

Ключові слова: Алжир, Магриб, іслам, Фронт національного визволення, Національний союз алжирських жінок, Кодекс сім'ї.

Проблема жіночої емансипації – універсальна, оскільки тією чи іншою мірою вона є в кожній країні. Але в державах мусульманського, в тому числі арабського світу, де весь цикл людського буття все ще продовжує регулюватися багатовіковими законами ісламу, вона має виключно важливе соціальне та політичне значення. Очевидно, що для арабського світу не підходить європейська концепція емансипації, заснована на включенні жінки в сферу суспільно-корисної праці, до того ж, світогляд арабського суспільства, що складався століттями, під впливом ісламу в цілому, в тому числі самих жінок, суперечить європейським поглядам на рівноправність. Перший і священний обов'язок мусульманської жінки полягає в створенні та збереженні домашнього вогнища, у здійсненні функцій дружини та матері. Ось чому всі представники передової арабської громадської думки, починаючи з перших просвітителів і закінчуючи сучасними ідеологами, вважають, що метою емансипації мало б стати нове, більш незалежне становище жінки в сім'ї, а потім і в суспільстві.

Питання гендерної рівності в останні десятиліття стали об'єктом дослідницького інтересу, як у західному, так і вітчизняному академічному середовищі. Цій проблемі присвячена також діяльність впливових міжнародних організацій. Однак, незважаючи на те, що феміністичний рух на Арабському Сході розпочався ще в останні десятиліття XIX ст., його дослідження знайшло лише фрагментарне відображення у сучасних публікаціях дослідників-арабістів С. Є. Бабкіна [1], О. В. Барковської [2], С. Ю. Зін'юк [7], Т. Н. Шамсутдінової-Лебедюк [14], О. Р. Іскандарової [8], Б. В. Долгова [6], О. І. Купріна [11]. Сама проблема, можливі варіанти її вирішення оцінюються дослідниками неоднозначно. До того ж, очевидно, що не існує конкретної, прийнятної для всіх країн моделі емансипації жінки [6, с. 57].

У даній статті здійснено спробу охарактеризувати особливості руху за гендерну рівність в Алжирі, виділити основні його етапи, здобутки та перспективи. Для створення максимально повної картини відображення руху за емансипацію жіночого населення Алжиру в др. пол. XX ст. було залучено джерела, серед яких особливо важливими є: Конституція Алжиру від 19 листопада 1976 р. [9], Конституція Алжиру 1996 р. [10].

Алжир – країна найбільш ісламська в Магрибі. Тут іслам був і залишається найважливішою частиною офіційної та опозиційної ідеології, а на рівні масової свідомості визначає психологію та устрій більшої частини суспільства [12, с. 24]. Тривалий період сімейно-шлюбні відносини в Алжирі регулювалися мусульманським правом. Пізніше французька влада неодноразово намагалася ввести елементи світського права в регулювання сімейних відносин. Найбільш суттєві заходи були здійснені в 1957 і 1959 рр. Ці об'єктивно позитивні нововведення, однак, були сприйняті вкрай не-

гativement керівниками Фронту національного визволення (ФНВ), що очолювали алжирський опір, так і більшістю населення в цілому [2, с. 27].

У період національно-визвольної боротьби на Арабському Сході її лідери виступали за збереження традиційного характеру мусульманської сім'ї і всіх ісламських норм і звичаїв, вбачаючи в цьому прояв національно-культурної самобутності та вважаючи, що рівноправність жінки можлива лише в умовах незалежності. Але, якщо, наприклад, в Тунісі така позиція була лише питанням тактики, а лідер національно-визвольного руху, згодом керівник країни Хабіб Бургіба одразу ж після завоювання в 1956 р. незалежності проголосив світський, по суті, Кодекс цивільного стану у серпні 1956 р., то в Алжирі розробка аналогічного законодавства розтягнулася на десятиліття. Лише у 1984 р. був прийнятий Кодекс сім'ї, що, однак, узаконив традиційну концепцію мусульманського права в галузі сімейно-шлюбних відносин [2, с. 28].

Надзвичайно важливу роль в процесі емансипації алжирських жінок відіграли події війни за незалежність Алжиру від французьких колонізаторів. Героїчна боротьба, яку вів у 1954–1962 рр. алжирський народ, не могла не викликати значних змін у суспільній психології. За приблизними даними, у війні брали участь 11000 жінок, хоча ці дані могли бути навмисно фальсифіковані у бік зменшення [5]. Жінки часто виконували роль шпигунів, медсестер і кухарів [13], вони інколи брали активну участь в забезпеченні бойових дій, або, навіть, часом безпосередньо в самих бойових діях [3]. Війна об'єктивно сприяла розпаду старих суспільних, родових і сімейних зв'язків, перерозподілу ролей у великій патріархальній сім'ї. Жінкам доводилося замінювати в сім'ї чоловіків, що пішли на війну. Все це сприяло усвідомленню ними своєї нової ролі в суспільстві та в подальшому призвело до зародження феміністського руху [6, с. 58].

Внесок жінок у справу здобуття незалежності примусив керівництво Фронту національного визволення змінити своє ставлення до проблеми становища жінки та до проблеми емансипації взагалі. Перша Сумманська (1956 р.) і Тріполійська (1962 р.) програми, а також Алжирська хартія (1964 р.), віддаючи належне ролі алжирських жінок у справі національного визволення, вже висували завдання їх рівноправності в суспільстві, підкреслюючи, що це взагалі є одним з найважливіших завдань. Хоча питання щодо емансипації ставилося лише в загальній формі, проте у цих документах Фронту періоду президентства Бен Белли (1963–1965 рр.) не було згадки щодо необхідності дотримуватися традиційних етичних приписів.

При наступних президентах Алжиру – Хуарі Бумедьєні (1965–1976 рр.) і Шадлі Бенджедіду (1979–1992 рр.) посилилось значення ісламу в усіх його проявах: і на офіційному рівні, і на рівні масової свідомості [6, с. 58]. У країні розгорнулася інтенсивна пропаганда, спрямована на ісламізацію суспільного життя, зміцнення норм мусульманської моралі, захист від впливу європейського способу життя. В Національній хартії 1976 р. проблема емансипації жінки тісно пов'язувалась з необхідністю дотримуватися всіх морально-етичних норм ісламу.

У Конституції 1989 р., прийнятій після масових антиурядових виступів, незважаючи на введення нею деяких демократичних свобод, зникли дві статті, присвячені статусу алжирської жінки та гарантії її прав. У складних умовах тогочасного Алжиру – різкого загострення економічної та соціально-політичної ситуації, активізації ісламського терору – питання емансипації жінок взагалі відступили на другий план [2, с. 58].

Правовий стан алжирської жінки регулюється Кодексом сім'ї 1984 р. Відзначимо, проте, що спроби кодифікувати сімейне право робилися в Алжирі тричі: в 1963, 1966 і 1973 рр., однак ці про-

екти навіть не виносилися на широке обговорення. Лише проект 1981 р. був представлений громадськості та викликав в країні широкий резонанс, спричинив демонстрації жінок. Кодекс 1984 р. практично узаконив шаріат, тут була зафіксована традиційна в мусульманському праві перевага чоловіка над жінкою.

Алжирський кодекс не тільки офіційно узаконив багатоженство, але при цьому ще давав пряме посилання на приписи шаріату. Стаття 8, зокрема, зазначала: «Дозволяється вступати в шлюб з однією дружиною і більше, як це передбачає шаріат» [12, с. 230]. Якщо в попередніх проектах, наприклад 1981 р., передбачалося право жінки вводити у шлюбний контракт додаткові вимоги, зокрема, відмову чоловіка від полігамії, то в законі 1984 р. ці додаткові умови не деталізувалися і не було передбачено жодних заходів у разі порушення шлюбного контракту. Алжирська жінка ніяк не могла перешкодити полігамії.

За алжирським Кодексом укладення шлюбу регулювалося звичайним правом. У статті 9 йшлося: «Шлюб укладається за згодою майбутнього подружжя, в присутності шлюбного опікуна, а також при наявності викупу» [12, с. 230]. При цьому не потрібно було усно та публічно висловлювати свою згоду на шлюб. Чоловік міг доручити підписання шлюбного контракту своїй довірній особі, а жінка – батькові або іншому родичу по чоловічій лінії, а при їх відсутності – шлюбному опікуну. Стаття 12 кодексу вказувала: «Батько може перешкодити весіллю доньки, якщо це в її інтересах» [12, с. 231]. Повністю відповідали шаріату всі положення щодо викупу, сума якого визначалася в шлюбному контракті.

У положеннях про розлучення алжирського Кодексу також знайшли відображення багато правових норм шаріату. Нерівність подружжя в цьому питанні була абсолютно очевидною. Стаття 48, наприклад, відзначала: «Розлучення – це розірвання шлюбу. Воно відбувається за вимогою чоловіка, або за взаємним бажанням, або на вимогу дружини у випадках, передбачених статтями 53 і 54» [2, с. 59]. Розлучення «за вимогою чоловіка» фактично нічим не відрізнялось від талака за винятком того, що воно так само мало бути зафіксоване суддею, як і всі інші види розлучення. Що стосується права жінки на розлучення, то вона могла ним скористатися лише у спеціально передбачених випадках, перелік яких був у Кодексі. Кодекс передбачав також розлучення «хулла», відповідне мусульманському праву: «Дружина може розлучитися з чоловіком через сплату йому винагороди і за його згоди» [2, с. 59]. Відзначимо, також, що в Алжирі громадська думка фактично завжди охороняла мусульманські закони.

Коли 1963 р. був створений Національний союз алжирських жінок, то він складалася переважно з учениць і студенток, а пізніше, по мірі здійснення аграрної реформи, до нього долучилися сільські жінки. Так, у 1974 р. чисельність організації становила 126 тис. осіб, а в 1978 р. – зросла до 152 тис. Оскільки одним із завдань союзу було поліпшення становища селянок, то була розпочата підготовка до першого конгресу Союзу алжирських селянок і розробка статуту. Діяльність же Національного союзу алжирських жінок була керована та контрольована безпосередньо керівництвом Фронту національного визволення [6, с. 58].

Борючись за жіноче рівноправ'я, союз активно підтримував соціалістичні перетворення, всіляко підкреслюючи, що емансипація жінок жодним чином не означає порушення моральних принципів. Практично діяльність союзу обмежувалася культурно-просвітницькою роботою. Алжирки брали участь у діяльності міжнародних форумів, у тому числі в роботі Конференції африканських жінок [6, с. 58]. Представниці союзу, однак, не були допущені до обговорення проектів сімейного кодексу, хоча вони в цілому активно займалися проблемами сім'ї.

У вересні 1970 р. в Рабаті було проведено перший регіональний семінар жіночих організацій країн Магрибу – Алжиру, Тунісу, Марокко і Мавританії. Учасниці семінару обговорили соціальні, професійні та політичні проблеми. Було вирішено створити Регіональний комітет з координації діяльності жіночих організацій цих країн. Надалі передбачалося створити «Загальну федерацію жінок Магрибу» [6, с. 58].

Якщо у період 1980–1985 рр. алжирські жінки були залучені у колективні акції протесту проти урядового проекту сімейного кодексу, який розцінювався як радикально патріархальний, що обмежував громадянські права жінок [7], то період 1990–2000 рр. можна вважати новою фазою алжирського феміністичного руху. Він знову мобілізувалися у зв'язку з активізацією Ісламського фронту та поширенням насильства, яке застосовували озброєні угруповання. Уникаючи націоналістичної чи релігійної термінології, алжирські феміністки почали використовувати правозахисну термінологію, що брала початок з ліберальних, соціалістичних і феміністичних традицій [7].

Протягом 1989–1991 рр. виникла ціла низка об'єднань щодо захисту прав жінок: Асоціація за емансипацію жінок, Асоціація захисту та дотримання прав жінок, Асоціація за рівність перед законом між чоловіками і жінками. Однак після початку в січні 1992 р. кровопролитної громадянської війни в Алжирі питання жіночої емансипації перестали висуватись взагалі. Ісламісти стали вбивати жінок, що не носили хіджаб, а їх противники – жінок у мусульманському одязі. «Організація вільної алжирської молоді», що виникла в 1993 р., в своїй листівці навіть погрожувала за кожну вбиту без хіджабу «мстити простою ліквідацією двадцяти жінок, які носять хіджаб, і двадцяти бородатих інтегрістів» (тобто ісламістів, які зазвичай носили бороди – К. З.) [6, с. 59].

Проте, ще на парламентських виборах 1997 р. до Національної Асамблеї було обрано 11 жінок, серед яких особливо варто відзначити Луїзу Ханун, лідера Робітничої партії Алжиру, Халіду Месауді, куратора питань культури і демократії, а також Далію Талеб з Фронту соціалістичних сил. Алжирський уряд в цілому гідно оцінив феміністок за їхню активність. Літом 2002 р. президент Бутефліка призначив 5 жінок на міністерські посади, що стало безпрецедентною кількістю для Близького Сходу та Північної Африки [7]. Жінки становлять 70 % юристів Алжиру і 60 % суддів. Все більша кількість судів очолювалась судьями-жінками. Вони також домінують в галузях медицини, охорони здоров'я і науки. Станом на 2007 р. 65 % студентів університетів Алжиру складали жінки, і 80 % з них мали можливість влаштуватися на роботу [15]. Також алжирські жінки стали першими в арабському світі, що отримали право працювати водіями таксі та автобусів. Вони відіграють все більшу роль в поліції і секторі безпеки [15]. Проте, так і невиконаною залишалася обіцянка президента реформувати сімейний кодекс. Лише в 2012 р. вперше в історії країни вступив у силу вирок чоловікові за сексуальні домагання. Подружнє зґвалтування не розглядається алжирським законодавством взагалі. Дуже важливу роль в нехтуванні жіночих прав відіграє висока корупція в країні [4].

Емансипація жінки – об'єктивний процес. Проте, Алжир наочно демонструє, що ця проблема тісно пов'язана з загальним станом суспільства, рівнем модернізації його економіки та соціальних структур, його цивілізаційним розвитком в цілому. У той же час, рух за права мусульманок в Алжирі став важливою складовою загального руху за захист прав людини. Чи має цей рух перспективи? Напевне, вони пов'язані з можливістю взаємодії держави та суспільства, за такими напрямками: подальша реорганізація системи освіти на засадах ціннісного визнання рівності прав жінок і чоловіків; перегляд законодавства з метою ліквідації дискримінаційних норм щодо жінок, розробка нових за-

конів, покликаних покращити становище жінок у сім'ї та суспільстві; розширення жіночої участі в громадських організаціях, асоціаціях і політичних партіях; подальша кадрова підготовка жінок для участі у суспільно-політичному житті.

В цілому очевидно, що в Алжирі другої половини ХХ ст. ще тільки робилися перші кроки на шляху емансипації, а в якості першочергового постало питання юридичного підтвердження рівноправності жінки. Для того ж, щоб рухатись уперед у справі реалізації феміністської програми в питанні прав жінок, Алжиру потрібні не просто жінки, а прогресивні феміністки, мислителі та політики в керівництві повстань і впливові феміністські організації для того, щоб підтримувати жінок і контролювати їх дії.

Джерела та література:

1. Бабкин С. Э. Движения политического ислама в Северной Африке / С. Э. Бабкин. – М.: ИИИиБВ, 2000. – 341 с.
2. Барковская Е. Арабский мир: движение за женское равноправие / Е. Барковская // Азия и Африка сегодня – 2005. – № 7. – С. 27–31.
3. Вінс Н. Порухення кордонів: статъ, раси, релігія і французькі мусульманки під час Алжирської війни за незалежність [Електронний ресурс] / Н. Вінс // Французькі Історичні Дослідження. – 2010. – № 3. – С.445–474. – Режим доступу:<http://fhs.dukejournals.org/content/33/3/445.full.pdf>.
4. Дані Організації Об'єднаних Націй – Планета інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.un.org/Data.aspx?d=GenderStat&f=inID:19>.
5. De Groot Gerard, Peniston-Bird Corinna. A Soldier and a Woman: Sexual integration in the Military / Gerard De Groot, Corinna Peniston-Bird. – New York: Longman, 2000 – 247 p.
6. Долгов Б. В. Исламистский вызов и алжирское общество / Б. В. Долгов. – М.: ИИИиБВ, 2004. – 274 с.
7. Зінько С. Фемінізм в ісламі: історія і сучасність [Електронний ресурс] / С. Зінько // Сходознавство. – 2008. – № 4. – С. 34–35. – Режим доступу: <https://refdb.ru/look/1300593.html>.
8. Искандарова А. Р. К проблеме правового положения женщины в мусульманском государстве / А. Р. Искандарова // История государства и права. – 2010. – № 3. – С. 44–46.
9. Конституція Алжиру 19 листопада 1976 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iclaup.ac.za/images/un/use-offorce/africa/Algeria/Constitution%20Algeria%201976.pdf>.
10. Конституція Алжиру 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mykpzs.ru/konstituciya-alzhira-1996-rus/>.
11. Куприн А. И. Институты гражданского общества и власть в странах Магриба (Алжир, Марокко, Тунис) / А. И. Куприн. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2011. – 151 с.
12. Ланда Р. Г. История Алжира. XX в. / Р. Г. Ланда. – М.: ИВ РАН, 1999. – 309 с.
13. Turshen M. Algerian Women in the Liberation Struggle and the Civil War: From Active Participants to Passive Victims [Електронний ресурс] / Meredith Turshen // Social Research. – Vol. 69. – No. 3 – P. 889–911. – Режим доступу: <http://www.meredethturshen.com/www/pdf/SR%202002.pdf>.
14. Шамсутдінова-Лебедюк Т. Н. По справедливості жінки мають те ж саме / Т. Н. Шамсутдінова-Лебедюк // Людина і світ. – 2004. – № 9. – С. 53–57.
15. Шлакман М. Тиха революція в Алжирі: успіхи жінки [Електронний ресурс] / М. Шлакман. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/2007/05/26/world/africa/26ihtalgeria.1.5876681.html?pagewanted=all>

СХІДНИЙ ПОХІД АНТІОХА III

У статті проаналізовано Східний похід правителя Держави Селевкідів Антіоха III у 212–205 рр. до н. е. Стисло схарактеризовано передумови, перебіг та наслідки походу для регіону.

Ключові слова: Східний похід, Антіох III, сепаратизм, Вірменія, Бактрія, Парфія.

Історія елліністичних держав і, зокрема, Держави Селевкідів, здавна привертала увагу істориків. Щоправда, вони здебільшого звертали увагу на західну політику селевкідських царів. Серед античних авторів найбільш детально історію Східного походу Антіоха III виклав Полібій [9; 10]. Також згадки про зовнішню політику Антіоха і, зокрема, про кампанію на Сході, містять праці Аппіана [1] та Юстина (Помпея Трога) [14]. Відомості про ці події наведено в узагальнюючих працях А. Рановича [13], Г. Бенгтсона [3], Е. Бікермана [4]. Так, А. Ранович у своїй книзі «Эллинизм и его историческая роль» підкреслював «неясность» східних військових кампаній Антіоха III [13, с. 122]. Серед інших дослідників Східного походу Антіоха варто відзначити А. Попова [11; 12], С. Мітіну [8], А. Балахванцева [2].

Загалом, Східний похід Антіоха III був найуспішнішим серед усіх походів на Схід селевкідських царів. Ще його батько Селевк II організував похід на Схід у 231–230 рр. до н. е., проте він виявився невдалим. Селевк II навіть опинився в полоні у Парфянського царя. Спрямовували війська на Схід і наступники Антіоха III. Зокрема, у 139 р. до н. е. загроза з боку парфян змусила селевкідського царя Деметрія II Нікатора вирушити у похід проти царя Парфії Мітрідата I. Цей похід також був невдалим, а Деметрій II потрапив у полон.

Причини тріумфального Східного походу Антіоха III сягали корінням середини III ст. до н. е., коли Держава Селевкідів зіткнулася з проблемою сепаратизму. Селевкідські царі хоча і приділяли увагу східним сатрапіям своєї держави, активно будували нові міста, зміцнювали кордони, але більшість зібраних у східних сатрапіях податків витрачали на війну з Птолемеями у Малій Азії та Південній Сирії.

Тож східні сатрапії сприймалися Селевкідами скоріше як джерело коштів для проведення активної зовнішньої політики на заході. Грецьке і македонське населення цих сатрапій було незадоволене постійним викачуванням фінансових і людських ресурсів з їхніх територій. Разом з тим з півночі почалося переселення кочових племен, серед яких найбільшу загрозу становило сакське кочове плем'я парнів, через що зростало невдоволення вже у місцевого населення [12, с. 177]. Усе це призвело до повстання східних сатрапів проти Селевкідів. У результаті цих повстань у 250 р. до н. е. утворилися нові держави – Парфянське і Греко-бактрійське царства. Щоправда, за свідченням Юстина, фактичний вихід цих території з-під влади Селевкідів відбувся ще раніше, у 256 р. до н. е. [14, с. 222; 11, с. 50]. У Греко-бактрійському царстві прийшов до влади бактрійський сатрап Діодот, а у Парфянському царстві спочатку також царював місцевий сатрап Андрагор, але у 250 р. до н. е. на територію Парфії вторглись парни на чолі з Аршаком. Андрагор зазнав поразки і загинув на полі битви, натомість Аршак, прийнявши царський титул, прийшов до влади у Парфії [12, с. 177]. Сепаратистський рух перекинувся й на інші Селевкідські сатрапії. На початку правління Антіоха III проти нього повстали Мідійський сатрап Молон і Перський сатрап Александр. Спочатку Антіох не

звернув належної уваги на ці повстання і відправив на їх придушення лише своїх воєначальників, адже сам він готувався до походу на південну Сирію, що перебувала під владою Птолемеїв. Проте цей похід Антіоха на південну Сирію виявився невдалим. У той же час бунтівний сатрап Молон захопив Месопотамію, і у цій складній ситуації Антіох III вимушений був спрямувати усі сили на придушення повстання Молона. Проте сепаратизм поширився і на заході Держави Селевкідів, де розвивалися нові державні утворення – Віфінія, Понтійське царство, Каппадокія, а на півночі незалежність здобула Вірменія [8, с. 8]. Водночас на заході з'явився новий небезпечний ворог – Римська республіка, яка підтримувала ворогів Селевкідів.

За цих обставин Антіох III був вимушений переосмислити свою зовнішню і внутрішню політику і шукати шляхи зміцнення своїх позицій і на заході, і на сході.

Вирушаючи у Східний похід 212–205 рр. до н. е., Антіох III поставив собі за мету придушити сепаратистські тенденції, які були головною загрозою для Держави Селевкідів. За великим рахунком він прагнув відстояти позиції елліністичного світу, згуртувати його під своїм керівництвом, взявши при цьому на себе обов'язки захисника інтересів усіх еллінів [8, с. 11]. Східний похід Антіоха III за своїм маршрутом та масштабами завоювань нагадував похід на схід Александра Македонського.

Антіох почав Східний похід у 212 р. до н. е. з наступу на Вірменію, де з середини IV ст. існували напівсамостійні держави, які свого часу потрапили під контроль Селевкідів. Але цар Софени Ксеркс відмовився платити Антіоху III данину, після чого останній взяв у облогу столицю Софени Аршамашат (Арсамосату) [5, с. 108–109]. Після цього, за свідченням Полібія, Ксеркс запропонував Антіоху розпочати переговори [9, с. 538]. Зрештою, було укладено мирний договір, за яким Ксеркс визнав верховну владу Антіоха і одружився на його сестрі Антіохіді [5, с. 109]. Також Ксеркс передав Антіоху 300 талантів, 1000 коней та стільки ж мулів з упряжжю [9, с. 529].

Захопивши Айрататську область, Антіох об'єднав її з Великою Вірменією під владою правителя з династії Єрвандидів [5, с. 109].

Далі Антіох вирушив зі своїм військом через Мідію до Середньої Азії з амбітним наміром завоювати Парфію та Бактрію. Цар Парфії Артабан I (Аршак) намагався організувати спротив селевкідському війську [8, с. 11] і зробив ставку перш за все на тактику «вижженої землі», руйнуючи колодязі та підземні канали, що викликало незадоволення місцевого селянства [9, с. 602]. Але, завдяки добре продуманій і реалізованій військовій операції, Антіоху III вдалося зламати спротив парфян, і, подолавши природні перешкоди, військо Антіоха вийшло в Гірканію. Коли Антіох вже майже переміг Артабана I сталося те, що змусило Антіоха різко змінити тактику. Парфяни, тікаючи з оточеного селевкідською армією гірканського м. Сирінкса, вбили у місті усіх еллінів та розграбували їхнє майно [9, с. 605]. Позиціонуючи себе перш за все як захисника еллінського населення, з метою зупинити подальше кровопролиття, Антіох III розпочав переговори з парфянами [8, с. 11]. Узимку 209 / 208 р. до н. е. було укладено мирний договір, який, за свідченням Юстина, оголошував Артабана I союзником Антіоха [14, с. 222]. В історичній літературі цей договір отримав багато інтерпретацій з домінуючою тенденцією применшувати наслідки поразки для Артабана. Проте, більшість дослідників усе ж таки погоджуються, що Парфія потрапила у залежність від Селевкідів, платила данину і направляла воїнів у селевкідське військо [2, с. 12]. Антіох III також сподівався цим кроком схилити Бактрію до мирного визнання його влади. Він вирішив поставити перед вибором греко-бактрийську еллінську еліту: або визнати номінальну залежність від Держави Селевкідів і спільними зусиллями розбити Парфію, або залишитись сам на сам з кочовиками без заступництва Антіоха III [8, с. 11–12].

Антіох III намагався забезпечити надійний контроль над східними кордонами за рахунок залежних елліністичних держав, але не зрозумів, що місцева еллінська верхівка не могла керувати Бактрією і експлуатувати місцеве населення без підтримки бактрійської еліти, тому місцеві правителі усіляко заохочували культурний і релігійний еклектизм. Таким чином, дипломатичні зусилля Антіоха III виявилися марними. Бактрійці зробили вибір не на його користь. Наслідком цього став військовий конфлікт [8, с. 12]. Завдяки історику Полібію зберігся опис бойових дій між військами греко-бактрійського царя Євтидема I і Антіоха III [9, с. 619–621]. У 208 р. до н. е відбулася битва на річці Арій на кордоні Греко-бактрійського царства і Парфії. Євтидем, ймовірно, побоювався давати генеральний бій Антіоху, оскільки було очевидно, що армія Антіоха у відкритому бою набагато перевершувала греко-бактрійські війська.

Євтидем зробив ставку на затяжну війну та, зайнявши вичікувальну позицію, вислав 10-тисячний загін, що складався з бактрійських вершників, до прикордонної ріки Арій. Цей підрозділ мав перешкодити переправі, напавши на війська Антіоха, що знаходилися у невигідній позиції, форсуючи водну перешкоду. Також була зроблена ставка на неприступність гірських районів Бактрії і добре укріплені цитаделі міст [11, с. 63].

Антіох за три дні до битви на р. Арій через розвідників дізнався про те, що 10-тисячний загін бактрійців вдень очікував на його переправу, а вночі вирушав до найближчого міста, яке знаходилося на відстані близько двадцяти стадій (понад 2 км) від р. Арій, на нічліг.

Традиційно Селевкідські царі були не просто номінальними головнокомандуючими. Вони особисто керували військом під час походів і брали участь у битвах [4, с. 15]. Антіох III віддав наказ основній частині війська знятися зі стоянки на світанку, а сам на чолі легкоозброєної кінноти та з десятима тисячами пелтастів вирушив до р. Арій ще вночі.

Як тільки Антіох почав переправляти свої війська через р. Арій, бактрійці були сповіщені про це своїми розвідниками. Коли бактрійські вершники прибули до р. Арій, значна частина військ Антіоха вже форсувала цю перешкоду. Бактрійська кіннота відразу вдарила по військах Антіоха, який кинув у бій свою гвардію – близько 2 тисяч досвідчених воїнів. Під час цього першого зіткнення іншим частинам військ Антіоха було наказано вишикуватися у бойовий порядок [9, с. 620].

Після того, як друга і третя частини бактрійців на чолі з Гіппархом вдарили по передовому загону Антіоха, він почав відступати під тиском супротивника. Незважаючи на свою доблесть, 2-тисячний загін не міг протистояти 10 тисячам вершників. Однак на той час піхота і кіннота селевкідів встигли вишикуватися у правильний порядок і організовано перейшли у контрнаступ, який очолив селевкідський полководець етолієць Панетол. Селевкідська важкоозброєна кіннота зім'яла супротивників і змусила бактрійців тікати з поля бою [9, с. 621].

Антіох після цього бою здобув славу хороброго воїна, адже його кінь був вбитий під ним, а сам цар отримав поранення [9, с. 621; 4, с. 15]. Євтидем відступив і зайняв оборону за стінами своєї столиці Бактр. Антіох узяв місто в облогу, яка тривала близько двох років [8, с. 12]. Зрештою, Антіох пішов на переговори з Євтидемом. Євтидем налякав Антіоха повідомленням про кочові орди, які погрожували бактрійському царству і, зокрема, грецьким містам Бактрії [3, с. 231]. В разі усунення Євтидема кочівники могли вторгнутись як у володіння Євтидема, так і в межі Держави Селевкідів. Крім того, Євтидем вказував на те, що він заслуговує на царську владу, адже винищив потомство Діодота I, який свого часу зрадив Селевкідів і пішов на зближення з Парфією, викликавши незадоволення місцевих еллінів та бактрійської і согдіанської знаті [11, с. 65–66; 12, с. 178]. «Не он первый,

продолжал Эвфидем, восстал ае царя; напротив, он достиг владычества над Бактрианою тем, что истребил потомство нескольких других изменников» [10, с. 34].

У 206 р. до н. е. Антіох підписав мирний договір з Євтидемом, згідно з яким Антіох визнав право Євтидема на царський титул [12, с. 180]. Також він пообіцяв сину Євтидема Деметрію видати за нього одну зі своїх дочок. Як зазначив Полібій, «прочие условия вошли в письменный договор, и клятвенный союз был заключен» [10, с. 34].

Після цього Антіох III вирушив далі на Схід підкорювати Індію, як і 120 років тому Александр Македонський. Подальші операції на території Індії не викликали великих труднощів. Приблизно у 206 р. до н. е. було укладено договір з індійським царем Софагасеном, який визнав владу Антіоха і передав йому бойових слонів [3, с. 231]. Далі через Арахозію, Карманію і Персиду він вирішив повернутися назад у Вавилонію. Підкоривши своїй владі також геррійців і здійснивши морську експедицію на о. Тінос (Бахрейн), він повернувся у Селевкію-на-Тигрі [3, с. 231–232], звідки вирушив до своєї столиці Антіохії, де скоріше за все й отримав титул «Великий». Відомий історик II ст. н. е. Аппіан Александрійський засвідчив: «Антиох, сын Селевка и внук Антиоха, был царем сирийцев, вавилонян и других племен. Он был шестым в ряду потомков Селевка, который после Александра царствовал над Азией по Евфрату; напав на Мидию и Парфию и на другие племена, отложившиеся ещё до него, и совершив много великих подвигов, он получил за это прозвище Антиоха Великого» [1, с. 206].

Титул «Великий» цар означав, що Антіох III був верховним правителем, якому підкорялися васальні царі [3, с. 232]. Цікаво, що Александра Македонського «великим» називали лише після смерті, а не за життя, як Антіоха. Вдалих Східний похід довів, що на той час жоден з елліністичних правителів не міг суперничати з Антіохом за могутністю [7, с. 41].

Похід викликав захоплення усього грецького світу. Така широкомасштабна кампанія була неможливою без детально розробленого плану. Тож похід засвідчив військовий талант Антіоха та його радників [3, с. 230]. Проте, далеко не всі цілі, які Антіох III ставив перед собою, вдалося реалізувати. Йому поталанило лише призупинити сепаратистські тенденції на сході Держави Селевкідів, адже тепер колишні східні сатрапії перетворилися на хоча і номінально залежні від Селевкідів, але фактично самостійні царства. Невдовзі після невдалої для Держави Селевкідів війни з Римом вони позбулися навіть цієї номінальної залежності. Отже, Східний похід Антіоха не поступався походу Александра лише за масштабом, а не за наслідками [13, 122]. Антіоху III також не вдалося здобути прихильність усіх еллінів. Під час Східного походу та у своїй подальшій політиці Антіох часто використовував гасло «захисту греків» та повернення їм колишніх прав та привілеїв. Цікаво, що цей же лозунг, але вже у боротьбі з ним самим, використовувала і Римська держава, причому значно успішніше [7, с. 284]. Особливо це далось взнаки під час відкритого військового зіткнення між Державою Селевкідів та Римом, коли у битві при Магнезії у 190 р. до н. е. [6, с. 49–51] на стороні Риму виступили такі елліністичні держави, як Ахейський союз, Пергамське царство, Родос і навіть Македонія, а на стороні Антіоха був лише Етолійський союз і кілька дрібних полісів [6, с. 46]. Не дивно, отже, що у цій битві армія Антіоха зазнала нищівної поразки.

Відтак, Східний похід був успішним лише у тактичному, але не у стратегічному плані. Антіох III не зміг закріпитися на східних кордонах своєї держави, а на заході він фактично не знайшов підтримки серед елліністичних держав у боротьбі з Римом.

Джерела та література:

1. Аппиан Александрийский. Римская история / Аппиан Александрийский. – М.: Наука, 1998. – 726 с.
2. Балахванцев А. С. Парфянский поход Антиоха III / А. С. Балахванцев // Восток (Oriens). – 2015. – № 1. – С. 9–13.
3. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма / Г. Бенгтсон. – М.: Наука, 1982. – 391 с.
4. Бикерман Э. Государство Селевкидов / Э. Бикерман. – М.: Наука, 1985. – 264 с.
5. Геворкян С. Г. Древняя Армения и эллинистический мир. Часть 1 / С. Г. Геворкян // Пространство и время. – 2012. – № 2. – С. 105–115.
6. Калмыков В. С. Рим и эллинизм: проблема политического и военного соперничества / В. С. Калмыков, А. А. Кудинов. – Вестник Московского государственного гуманитарного университета имени М. А. Шолохова. – История и политология. – 2015. – № 2. – С. 38–53.
7. Кашеев В. И. Эллинистический мир и Рим: Война, мир и дипломатия в 220 – 146 годах до н. э. / В. И. Кашеев. – М.: Греко-латинский кабинет, 1993. – 374.
8. Митина С. И. Внешняя политика Антиоха III: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / С. И. Митина. – М., 1994. – 18 с.
9. Полибий. Всеобщая история. В 2-х томах / Полибий. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – Т. I. – 768 с.
10. Полибий. Всеобщая история: В 2-х томах / Полибий. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – Т. I. – 768 с.
11. Попов А. А. Греко-Бактрийское царство / А. А. Попов. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2008. – 240 с.
12. Попов А. А. К вопросу о времени установления подлинной независимости Греко-Бактрии / А. А. Попов // Вестник Санкт-Петербургского университета культуры и искусств. – Вып. № 4 (декабрь). – 2011. – С. 177–180.
13. Ранович А. Б. Эллинизм и его историческая роль / А. Б. Ранович. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 386 с.
14. Юстин Марк Юниан. Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae» / Марк Юниан Юстин. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. – 498 с.

Сергій Павленко

ОСНОВНІ ЦЕНТРИ ВИРОБНИЦТВА ТРАДИЦІЙНОГО ФІНСЬКОГО НОЖА ПУУККО

У статті розглядаються основні центри виробництва традиційного фінського ножка пуукко, передумови їхнього формування та особливості розвитку. Особлива увага приділена історії підприємств та специфіці товарної продукції.

Ключові слова: традиційний ніж пуукко, Фінляндія, «Фіскарз», «Хакман і Сорсакоскі», «Янне Марттіні».

Протягом багатьох століть у житті кожного фіна важливу роль відігравав ніж, який виконував роль знаряддя повсякденної праці, зброї, сакрального символу та ознаки етнічної та регіональної ідентифікації. З часом почали формуватися осередки кустарного та згодом і промислового виробництва пуукко, які не втратили своєї актуальності і сьогодні.

Дана стаття присвячена вивченню центрів промислового виробництва пуукко у Фінляндії і має на меті стисло схарактеризувати історію виникнення та розвитку підприємств «Фіскарз», «Хакман і Сорсакоскі» та «Янне Марттіні». Ця проблема знайшла висвітлення у працях, перш за все, фінських дослідників пуукко Сакарі Паалсі [18], Юкка Кемппінен [16], Хейки Йілікангаса [1, с. 29], Іісаккі Ярвенпаа [15], Тімо Хіітінена, Маркку Палокангоса, Йеррі Янтзена [17, с. 176] та ін. Інформація загального характеру представлена у низці комплексних праць з історії ножової культури [8]. Серед досліджень на пострадянському просторі на особливу увагу заслуговує монографія О. Мар'янки [7]. Ґрунтовних праць з даної проблеми в українській сучасній історіографії створено не було, проте певний внесок у вивчення та популяризацію історії традиційного фінського ножа, зокрема і його промислового виробництва, зробили В. Виприцький [1–2], С. Черноус [13], М. Євдокимов [3], В. Кленкін [5], С. Коваленко [6].

Перш за все, слід з'ясувати, що саме означає поняття «традиційний фінський ніж». Це багатофункціональний ніж населення фінських земель, національні особливості якого почали формуватися між XVII та XVIII ст. За старих часів його збирали майже в кожній хатині, використовуючи леза, придбані у ковалів. Така масова утилітарність визначила специфічну просту конструкцію [5, с. 23]. Для пуукко було характерним пряме лезо, яке загострювали тільки з однієї сторони, довжиною приблизно 10–15 см. На нього кріпилося руків'я, найчастіше всадним методом, для виготовлення якого могла слугувати будь-яка дерев'яна палиця, де робили отвір, пропалюючи розігрітим хвостовиком [2, с. 36–37].

Та приблизно з середини XIX ст. зовнішній вигляд пуукко змінюється, на що вплинуло багато чинників. Це і розвиток металургії, яка дала можливість отримати якісну сталь у достатній кількості, зробивши її дешевшою та доступнішою, близькість величезного російського ринку і розвиток національної самосвідомості, що стимулював інтерес фінів до власної історії та культури. Також велике значення мали і реформи для Фінляндії, котра вже входила до складу Російської імперії, по знищенню перепон на шляху капіталістичного розвитку: сільське і міське самоврядування, введення вільної торгівлі та місцевої валюти (марки), зняття правових обмежень для підприємств, доволі м'які податкові умови, що сприяло виникненню маленьких сімейних виробництв [4, с. 244, 246]. Відтоді вони отримали змогу приділяти більше уваги красі та декору фінського ножа, не забуваючи про якість, адже пуукко використовувався в першу чергу як інструмент, з яким фіни не розлучалися з дитинства і до самої смерті, та який становив частину національного костюму.

Для виготовлення та оздоблення брали високоякісну шведську сталь, бо у Фінляндії запаси власної руди були обмеженими, крім того вона мала низьку якість. Для пошиття піхов йшла коров'яча та оленяча шкіра, кольорові метали, а інколи і срібло для декорування. Руків'я поступово ставали більш вишуканими, і хоча траплялися прості дерев'яні з потовщенням на кінці, все частіше робилися набрані з кори берези, з рогів рогатої худоби та оленів, з чорного дерева, навіть зі слоновієї кістки та дорогоцінних металів [6, с. 33]. Саме у другій половині XIX – на початку XX ст. фінський ніж завдяки таким виробникам, як Іісакі Ярвенпая, Кусто Ламмі, родина Раннан'ярві та іншим [17, с. 22, 24, 33–53], став справжнім витвором мистецтва, поєднавши в собі красу ліній, якість виготовлення та чудову функціональність.

Ножі з Фінляндії у 1900-х рр. можна було зустріти в будь-якому куточку світу. Так, наприклад, у величезній кількості вони експортувалися до Сполучених Штатів Америки, звідки розходилися

всім американським континентом, про що свідчить величезна кількість каталогів з продажу господарського реманенту, серед яких також були і фінські ножі фабричного виробництва, що продавалися за досить низькими цінами – від декількох центів за найпростіші моделі до декількох доларів за більш якісні та декоровані. Про це пише у своїй книзі «Collectable Knives of Finland» відомий дослідник традиційного фінського ножа Лестер Рістенен [17, с. 8].

Одним з найбільших виробників ножової продукції у Скандинавії було фінське підприємство «Фіскарз». Воно бере свій початок ще з часів формування потужних центрів виробництва і обробки металів у XVII ст., коли на території Фінляндії було відкрито низку чавуноливарних заводів. Сприятливі умови для розвитку фінської чорної металургії створили великі простори лісових угідь у районі Похья, а також величезні запаси гідроенергії і зручні водні маршрути. Близько 1630 р. було побудовано чавуноливарний завод у м. Антског; у 1641 р. – завод у Біллнесі, 1649 р. – завод у Фіскарсі, який є одним з найстаріших підприємств у Фінляндії [7, с. 75].

У ті часи Фінляндія входила до складу Швеції, яка в XVII ст. була одним із найбільших виробників чавуну в Європі [14]. Залізна руда, що використовувалася на виробництві, привозилася, в основному, з копальні Утьо, що розташовувалася на одному з островів Стокгольмського архіпелагу, а більша частина пруткового заліза, виробленого на цьому чавуноливарному заводі, відправлялася до Швеції для продажу на ринку чорного металу в старому місті Стокгольму.

У 1649 р. голландський підприємець Пітер Сорвост став повноправним власником металургійного підприємства «Фіскарз» після того, як підприємець Якоб Волле, який ним володів, позичив у нього грошей, але не зміг виплатити борг. Щойно Сорвост почав хазяйнувати на виробництві, він домогся дозволу на запуск нової домни і потужного молоту, а також на звільнення від сплати податку на 12 років, внаслідок чого підприємство «Фіскарз» стало провідним виробником сталі у тогочасній Фінляндії. Налагоджене голландцем виробництво мало змінилося і в XIX ст. Разом з недорогими ножами промислового виробництва виготовлялися цвяхи, дріт, мотики і ціліснометалеві колеса [9].

У 1822 р. підприємство перейшло у власність фармацевта Джона Якоба Юліна, з ім'ям якого пов'язане стрімке зростання підприємства і всього промислового району в цілому. Розуміючи, що кадри вирішують усе, Юлін у 1826 р. організував школу для професійного навчання своїх співробітників за найбільш передовими методиками. Він також найняв британського майстра Едварда Хілла, який радикально модернізував виробництво ножів [13, с. 64; 3, с. 58–59].

У роки економічного благополуччя XX ст. «Фіскарз» виробляв не тільки звичайні ножі, але й освоїв виробництво складних багатопредметних моделей. Проте світова економічна криза 1920-х рр. сильно вдарила по фінських виробництвах, які зуміли оговтатися тільки в середині 1930-х рр. [12].

У ХХІ ст. «Фіскарз» зробив основну ставку на розвиток ринку споживчих товарів за допомогою купівлі брендів. Корпорація «Фіскарз» стала міжнародною компанією, товари якої для дому, саду та відпочинку на свіжому повітрі стали відомими завдяки своїм функціональним можливостям і ультрасучасному дизайну. В наш час «Фіскарз» – міжнародна корпорація, яка має промислові потужності від КНР до Сполучених Штатів Америки та експортує до 90 % продукції за кордон [7, с. 81–82; 17, с. 9–13].

Іншим досить великим виробником інструменту та різного залізного товару, що виробляв і високоякісні ножі у фінському стилі, було підприємство «Хакман і Сорсакоскі», що виникло, можна сказати, певною мірою випадково. Так, у XIX ст. Фінляндія була одним з найбільших постачальників

лісу для паперових фабрик Європи, а тому вздовж річок в лісистих районах було побудовано багато лісопилень, які, використовуючи енергію води, працювали майже безперебійно. Внаслідок цього на багатьох з них утворювався великий запас зламаних та відпрацьованих пилок. Цим і скористався підприємливий Хакман, який здогадався пустити їх на ножі. Підприємство розрослося як на дріжджах, тому з метою розширення виробництва стара майстерня у 1886 р. була закрита, а обладнання перевезене до Сорсакоскі. Оновлене підприємство почало свою роботу 1891 р. Над дизайном своїх виробів довго не думали – живий приклад успішної реалізації ножової продукції був поряд. Через це модельний ряд «Хакман» спочатку не дуже відрізнявся від моделей «Фізкарз». Крім того, майстри, як і в компанії «Фізкарз», запрошувалися з Великобританії, а робоча сила забезпечувалася кадрами, які працювали на підприємствах «Фізкарз» [7, с. 82; 10].

Сплеск фінського націоналізму 1930-х рр. обумовив величезний інтерес суспільства до власної етнічної ідентичності, а особливо до пуукко. Завдяки цьому компанія отримувала замовлення від військових на виготовлення штатних армійських ножів та багнетів. У наш час «Хакман», так само, як і «Фізкарз», практично припинила виробництво традиційного пуукко, зосередивши свою увагу на виробництві спеціальних моделей для рибалок, а також кухонних ножів [7, с. 83; 17, с. 14–16; 19].

Іншим, не менш відомим виробництвом, стала фабрика Янне Марттіні, що знаходиться і понині в Лапландії, у невеличкому містечку Рованйомі. Засновник цієї фабрики був ковалем, який заробляв невеликі гроші, виготовляючи сільськогосподарський реманент та інший залізний товар [17, с. 121]. Але, як і будь-який справжній фін, він, звичайно, виготовляв і ножі, що ззовні відрізнялися від більшості фінських ножів, хоча мали і безліч спільних рис. Так, на конструкцію і дизайн ножів марттіні великий вплив мало, безумовно, територіальне розташування містечка Рованйомі. Попит на національні пуукко, який був викликаний піднесенням національної самосвідомості фінів, дозволив підприємству укріпитися, а для самого Янне – переконалися в необхідності створення спеціалізованого ножового виробництва. Величезну кількість цих ножів виготовляли як пам'ятні для випускників військових училищ. Вони купувалися військовими власним коштом, бо дуже цінувалися за міцність і надійність. Ці ножі, так би мовити, брали участь у «Зимовій» війні 1939–1940-го рр. Ними майстерно володіли фінські розвідники, наводячи жах на підрозділи Червоної армії, серед бійців якої починали складати легенди про білих привидів з величезними ножами, які вночі вирізали вартівних. Слід зазначити, що ножі «рись», виготовлені Янне Марттіні та його робітниками, дійсно були більших розмірів, ніж звичайний ніж, а деякі екземпляри доходили до 60 см загальної довжини, що робило їх особливо небезпечною зброєю в руках фінів [7, с. 84–85].

У 1940 р. майстерня була розширена до розміру невеликої фабрики, яка хоча і була розбомблена у 1944 р., але змогла швидко відновити своє виробництво. У повоєнні роки сім'я Марттіні швидко збагнула переваги експорту своїх виробів в Європу і Північну Америку та перетворила своє підприємство на провідного фінського експортера ножів.

У 1970 р. фабрика почала роботу у новому приміщенні, а у 1997 р. у будівлі старої фабрики було відкрито магазин і музей [11].

Фабрика Янне Марттіні, яка виросла з маленької майстерні до досить міцного підприємства, пережила дві війни, смерть свого засновника, витримала конкуренцію на ринку та існує і понині. Фабрика постійно вдосконалює методи виробництва, запроваджує автоматизацію процесу, дотримуючись при цьому традицій якості і дизайну свого засновника, що робить її продукцію одним із символів сучасної Фінляндії [7, с. 85].

Отже, основними центрами виробництва традиційного фінського ножа пуукко можна вважати три підприємства, які виникли у різний час, починаючи з XVII ст., у різних районах фінських земель та працюють по сьогодні – «Фіскарз», «Хакман і Сорсакоскі» та «Янне Марттіні». Саме вони зробили простий і скромний ніж фінського селянина всесвітньовідомим брендом, який прославив майстерність фінської ножової промисловості. Завдяки їм пуукко став популярним серед поціновувачів холодної зброї, колекціонерів національних ножів, а також рибалок, мисливців, садівників.

Джерела та література:

1. Выприцкий В. Финские ножи / В. Выприцкий // Клинок. – 2003. – № 3. – С. 28–32.
2. Выприцкий В. Финские ножи / В. Выприцкий // Клинок. – 2017. – № 1. – С. 36–41.
3. Евдокимов М. Скандинавский нож: «финка», «шведка» или «норвежка» / Михаил Евдокимов // Клинок. – 2013. – № 2. – С. 58–63.
4. История Европы: В 8 т. С древнейших времен до наших дней. – М.: Наука, 2000. – Т. 5. От Французской революции конца XVIII века до первой мировой войны. – 667 с.
5. Кленкин В. Миф о «финке» / В. Кленкин // Клинок. – 2003. – № 3. – С. 23–27.
6. Коваленко С. Нож северянина / Сергей Коваленко // Клинок. – 2016. – № 5. – С. 33–35.
7. Марьянко А. Финский нож на гранях времен / А. Марьянко. Ю. – М.: ООО «Издательский Дом Рученькиных», 2007. – 176 с.
8. Мурэ Ж.-Н. Ножи мира / Жан-Ноэль Мурэ; пер. И. Улановского. — М.: АСТ, Харвест, 2006. – 144 с.
9. Наши традиции. С 1649 года до наших дней [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fiskars.ua/o-nas/nashi-tradicii>
10. Ножи Hackman Sorsakoski [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusknife.com/topic/4150-%D0%BD%D0%BE%D0%B6%D0%B8-hackman-sorsakoski/>.
11. Финские ножи и старая фабрика Марттини в Рованиemi [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tvoirovaniemi.livejournal.com/20276.html>
12. Фискарс – традиции качества, накопленные веками [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusknife.com/topic/6821-fiskars-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%B8-%D0%BA%D0%B0%D1%87%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B8/>.
13. Черноус С. «Sissipuukko» Peltonen M 95 / Сергей Черноус, Денис Морозов // Клинок. – 2012. – № 3. – С. 64–67.
14. Энгман М. Финляндия в составе шведского государства / Макс Энгман // Мелин Ян, Юханссон Альф В., Хеденбург Сюзанна. История Швеции / Пер. со швед. – М.: Издательство «Весь мир», 2002. – С. 78–79.
15. Järvenpää A. Iisakki Järvenpää ja Kauhavan Puukko / Anja Järvenpää. – Suomi, 1979. – 179 s.
16. Kenppinen J. Puukkot / Jukka Kenppinen, Mikko Kenppinen. – Otava, 1976. – 144 s.
17. Ristinen L. C. Collectable Knives of Finland / Lester C. Ristinen. – Alexandria, 2002. – 176 s.
18. Sakari P. Puukko / Pälsi Sakari. – Otava, 1955. – 156 s.
19. Sorsakosken tehtaan esittely filmi [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yle.fi/aihe/artikkeli/2014/01/20/sorsakosken-aterimet-ja-kattilat-syntyivat-lattarien-ja-boogien-tahdissa#media=101474>.

БРИТАНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ: ІСТОРІЯ УСПІХУ

Стаття присвячена процесу становлення та розвитку британського консерватизму – це суспільно-політична течія, що характеризується прихильністю до стійких суспільних порядків, соціальної та політичної єдності, певним ставленням до традицій і звичаїв, системи духовних і політичних цінностей, раціональністю, стриманістю здійснення соціальних змін, протистоянням. Найважливіші положення консерватизму склалися й еволюціонували в якості відповідної реакції на зміни в протистоянні йому ідейно-політичних течій.

Ключові слова: Велика Британія, Консервативна партія, Лейбористська партія, неоконсерватизм.

У довідникових енциклопедичних виданнях та першоджерелах поняття «консерватизм» визначається в більшості випадків як політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. Автори політологічного словника підкреслюють, що попри різні форми, консерватизму притаманні спільні ідейні риси: визнання недосконалості людської природи та обмежених можливостей людського розуму; орієнтація на загальний морально-релігійний порядок; переконання про вроджену нерівність людей; ставлення до конституції як до Богом даного порядку; впевненість у необхідності панування закону й законослухняності як форми індивідуальної свободи і т. ін.

Можна виділити кілька різних інтерпретацій консерватизму: 1) історична інтерпретація, згідно з якою консерватизм розглядається як аристократично-клерикальна реакція на Велику французьку революцію, як намагання зберегти феодальні порядки, як неприйняття ліберальних прагнень; 2) антропологічна інтерпретація. У даному випадку консерватизм розглядається як вічна загальнолюдська позиція з певними ідеями й цінностями. Британці за своєю природою прагматичні. Вони не мають великого інтересу до філософських концепцій, ідеології чи примарних ідеалів. Для більшості жителів Британії важливе те, що працює. І політика цієї країни відображає такий погляд [2].

Поштовхом до формування консервативних переконань у XVI ст. став виклик, кинутий ідеями Реформації та її релігійно-конфесійними конфліктами і війнами. Мислителі Роберт Хукер, Томас Гоббс та ін. відстоювали ідею суверенності та абсолютності існуючої держави у суперечці з першими політичними дисидентами — релігійними радикалами, що вважали можливими політичні потрясіння з метою поширення та встановлення нової релігії. Фундаментальні основи консерватизму, як політичної ідеології, були сформульовані англійським мислителем Едмундом Берком [4]. Відтак, датою народження сучасного консерватизму прийнято вважати вихід у світ в 1790 р. книги Е. Берка «Роздуми про революцію у Франції». Також основні ідеї і принципи консерватизму в сучасному його розумінні були сформульовані в роботах французьких мислителів Ж. де Местра, Л. де Бональда, їхніх однодумців і послідовників в кінці XVIII – початку XIX ст. [2].

У Британії початку XIX ст. консерватори представляли аристократію та клас землевласників, а також англіканську церкву. Їхнім головним інтересом була підтримка статус-кво, захист привілеїв

та інтересів землевласників і забезпечення законності та порядку в країні. Консерватори були повною протилежністю старої партії вігів, котра згодом стала Ліберальною та яку більше підтримував середній клас, що тільки-но зароджувався. Члени цієї сили вели енергійну кампанію за соціальні та політичні реформи.

Після Наполеонівських воєн, у розпал промислової революції 1820-х рр., Британія перебувала у революційній ситуації. Саме в цей час як реакція на хаос, породжений радикалізмом французьких революціонерів, почав оформлюватись у самостійну ідейну течію – європейський консерватизм (від лат. *conservo* – «охороняю», «оберігаю»), представники якої наполягали на пріоритеті еволюційного, «органічного» розвитку та оновлення суспільства. Соціальні умови були скрутними, до працівників ставилися погано, профспілки заборонені, а стара аристократія здавалася байдужою до зростання британського впливу у світі. Консерватори провадили жорстку репресивну політику стосовно робітників, але вони зіштовхнулися з неабияким випробуванням у 1830-х рр., коли так звані хлібні закони (*Corn Laws*), відповідно до яких імпортоване зерно було обкладено великим митом, підтримували таку високу ціну на хліб, спричинили голод. Землевласники несамоовито опиралися ввезенню дешевого імпортного зерна. Консервативним прем'єр-міністром був тоді Роберт Піл, реформатор, який перед цим уже заснував поліцію (саме тому британських поліцейських досі називають «боббі» – зменшувальне ім'я від Роберт). Попри опір багатьох консерваторів, 1846 р. він скасував «хлібні закони» та розколов свою партію. Відтоді її більше не асоціювали із землевласниками та репресіями [3].

Новий лідер Бенджамін Дізраелі був євреєм і дуже відрізнявся від традиційної консервативної аристократії. Очоливши консерваторів, він сформулював нову ідеологію партії, у якій нещадно критикував індустріалізм та лібералів-промисловців із їхнім соціал-дарвінізмом. У своїх романах (Б. Дізраелі досить відомий письменник) він змальовував Англію розділеною на дві нації, кожна з яких живе, не звертаючи уваги на іншу, а вихід вбачав у поверненні до корпоративного суспільства, де кожен мав би обов'язки стосовно інших людей чи груп. Створена за його участю «Молода Англія» пропагувала ідею використання багатими своєї влади для захисту бідних від визиску «диким» капіталізмом. Він усвідомлював, що партія ніколи не отримає достатньої для виживання кількості голосів, якщо не розпочне соціальні реформи та не укладе нового союзу з міським робочим класом, який чисельно зростає. У розпал вікторіанської доби, хоч як це парадоксально, консерватори, які представляли багатих та вищі класи, провели десятки законів про освіту та фабричні реформи, які поступово призвели до соціальних змін у Британії [3].

Відтоді цей підхід був фундаментом влади консерваторів. Вона традиційно представляла інтереси працедавців, середнього класу (аристократія у Британії після 1945 р. практично зникла) та тих, хто підтримував консервативні соціальні цінності. Але поступово, коли Британія ставала більш безкласовим суспільством, наступні консервативні уряди були привабливішими і для ширших верств простих робітників, позбавляючи впливу Лейбористську партію, яка традиційно вела серед промислового пролетаріату кампанію за соціалізм.

З початку ХХ ст. під дедалі більшим впливом радикальних соціалістичних і комуністичних ідей відбувається інтеграція лібералізму та консерватизму, які все частіше виступають єдиним правочинним табором на протигагу лівим/лівоцентристам. Процес полегшувався наявністю таких межових течій, як ліберальний консерватизм та консервативний лібералізм. Фактично цінності приватної ініціативи, захисту власності й вільної торгівлі були інкорпоровані консерватизмом і ста-

ли неодмінною частиною світобачення, який консерватори, відповідно до назви цього ідеологічного напрямку, «оберігали й охороняли» [3].

Після Другої світової війни консерваторам допомогли пристосуватися до зміни обставин три вагомні чинники. Першим був Вінстон Черчілль. Його лідерська роль під час війни об'єднала всі політичні сили. І хоч він та його Консервативна партія зазнали на виборах 1945 р. поразки, роль В.Черчілля як лідера опозиції полягала в тому, що він змусив консерваторів прагматично прийняти проведені лейбористами зміни та реформи (включно з націоналізацією великої індустрії): «Ми виступаємо проти встановлення соціальної держави, яка контролює засоби виробництва, розподіл і обмін. Наша консервативна мета полягає у встановленні демократії приватної власності, одночасно незалежної та взаємозалежної. Ми домагаємося встановлення статусу найманого робітника як рівноправного партнера, а не безвідповідального найманця. Ми не бажаємо, щоб народ цього стародавнього острова був зведений аристократією привілейованих чиновників або привілейованої партії, сектантських або тред-юніоністських босів до маси одержавлених пролетарів, гнаних туди й сюди, оселених то тут, то там.

Чільним принципом політики консерваторів є захист широкого загалу від зловживань з боку монополій та від обмежень на торгівлю й підприємництво, незалежно від того, ч йдуть ці біди від приватних корпорацій, зловмисних планів доктринерських урядів, а чи від некомпетентності й сваволі державних відомств» [5].

Другим чинником була холодна війна. Консерватори вели кампанію на платформі традиційних цінностей, патріотизму та жорсткої протидії комунізму. Тож вони зверталися до тих британців, хто боявся загрози, яку західній демократії становив сталінський СРСР. Відтоді консерватори завжди виступали за потребу сильної оборони, тісні зв'язки із США та НАТО. Третім чинником було те, що партія прийняла «державу загального добробуту» – систему соціального забезпечення та безплатної медицини, запроваджену того ж таки 1945-го лейбористським урядом. Те, що уряд взяв на себе відповідальність за допомогу бідним і слабшим членам суспільства та їхній захист, поступово привело консерваторів з правого ідеологічного фронту до політичного центру, а саме тут виграють чи програють всі вибори у Британії [3].

В останній чверті ХХ ст. представники консерватизму, чи то пак неоконсерватизму (враховуючи адаптацію до умов постіндустріального суспільства), виступили ініціаторами динамічних змін (наприклад, «тетчеризм» у Великій Британії, «рейганоміка» в США). «Там, де розлад, ми повернемо гармонію. Там, де помилки, ми скажемо правду. Там, де сумніви, ми повернемо віру. А там, де відчай, ми принесемо надію», – проголошувала М.Тетчер під час своєї інавгурації [6]. Сучасний неоконсерватизм став результатом характерних для еволюції уявлень в межах головної системи цінностей консерватизму. Первісно поняття «неоконсерватизм» адресоване «перебіжчикам», групі американських ліберальних ідеологів, які перейшли на консервативні позиції. Неоконсерватизм означає реальний процес поновлення політики, здійснюваної в межах колишніх пріоритетів та названої «ною консервативною хвилею». Не випадково неоконсерватизм згадується паралельно з іменами конкретних політичних лідерів – Маргарет Тетчер і Рональда Рейгана. Всім різновидам сучасного консерватизму притаманне засудження того соціально-економічного та політичного курсу, синонімом якого виступає поняття «держави загального добробуту». Консерватори називають таку державу «розподіляючим центром», що завдає суспільству шкоду тому, що спонукає одних індивідів паразитувати за рахунок досягнень інших [4].

У 1960-х рр. партія перетворилася на «консерваторів єдиної нації». І ця партія все ще вірила, що має природне право керувати, але при цьому усвідомлювала потребу завойовувати підтримку більшості, яка не мала тих привілеїв, що їй віддані прихильники. Це означало, що торі (а це була колись образа з боку лібералів XIX ст., що буквально означала «ірландський хробак») підтримували національну систему охорони здоров'я, перебрали на себе (хоч і неохоче) роль тред-юніонів як представника всіх робітників на переговорах, розвивали державну систему освіти включно із державною підтримкою всіх студентів університетів та вірили, що уряд відіграє певну роль в управлінні економікою.

Консерватори також відійшли від правої ідеології, яка сіяла розбрат та виявилась непривабливою в інших країнах. Вони протистояли расизму в Британії, попри приплив багатьох небілих іммігрантів, не опиралися проголошенню незалежності численними британськими колоніями та демонтували більшу частину того, що залишилося від британської колоніальної імперії, на початку 1960-х рр. Консерватори, зокрема, підтримали скасування смертної кари та реформу кримінального законодавства [3].

У британському консерватизмі важко знайти послідовну ідеологію, окрім захоплення прагматизмом, прийняття (навіть повільного та поступового) змін у соціальних тенденціях і етнічній структурі країни, а також незмінного захисту верховенства права. Це означає, що консерватори ніколи не терпіли корупції на державній службі, завжди мирилися з результатами виборів (навіть у разі власної поразки) і завжди глибоко поважали британські традиції справедливості та конституційного балансу попри те, що Британія, на відміну від ледь не будь-якої іншої країни, не має писаної конституції. Безперечно, і за правління консерваторів не обходилося без скандалів, особливо сексуальних. Але вони ніколи не намагалися придушити пресу або обмежити право опозиції розслідувати діяльність уряду.

Консерватори завжди обстоювали захист індивідуального права на власність та свободу робити з заробленими грошми, що заманеться. Тобто зазвичай партія схилялася до того, щоби податки залишалися якомога нижчими, підтримувала право людини створювати і керувати власним бізнесом за мінімального втручання уряду і виступала за особисту свободу. Причиною великих дискусій переважно було питання про розміри податків та соціальної допомоги. Загалом консерватори відкидають ідею про те, щоб держава диктувала людям, як їм жити. Але іноді через це вони виступали проти запровадження необхідних правил щодо міського планування або ставлення працевлаштування до свого колективу. Це часто подобалося оптимістично-налаштованим представникам робочого класу, які заробили якийсь капітал і не хотіли обмеження щойно здобутих свобод з боку держави [2].

Насамперед британський консерватизм – це філософія стриманості. Це означає, що консерватори у більшості своїй підтримують наявні закони, визнають постійну необхідність еволюції, а не революції. Вони виступають за конституційну монархію, але не за авторитарну владу. Прагнучи виграти від вільнішої торгівлі завдяки тіснішим економічним зв'язкам з Європейським Союзом, консерватори все ж із великою підозрою ставляться до політичної європейської інтеграції. Вважаючи, що люди мають вільно ухвалювати власні рішення щодо роботи, кар'єри і особистої свободи, вони погоджуються з тим, що уряд має допомагати у розвитку освіти, здобуття професійних навичок і розширенні можливостей працевлаштування, особливо для соціально вразливих людей.

Про британський консерватизм написано чимало. Але жоден автор так і не дав йому належного визначення – як із боку ідеології, так і політичного бачення чи фундаментального набору цін-

ностей. Він має унікально британську аморфну природу, позаяк зародився у процесі дуже тривалого і повільного розвитку демократії у Британії, яка еволюціонувала протягом не одного сторіччя, на відміну від французької, що постала внаслідок революції. Консерватизм ґрунтується на традиції, консенсусі та спільних ідеалах справедливості і толерантності. Часто консерватори запозичують ідеї у політичних опонентів. Наприклад, вони почали позиціонувати себе як захисників довкілля. На публіці консерватори сповідують стійкі принципи та цінності. Але, якщо придивитися до них ближче, стане видно, що за останнє сторіччя вони дуже змінилися й еволюціонували до невпізнання. Консерватизм 1920-х сьогодні сприймався б ледь не як фашизм, а нинішніх консерваторів сто років тому вважали б крайніми лівими радикалами [3].

Їхній ключовий підхід – поступовість. Вони рідко запроваджують якісь зміни різко і несподівано (окрім випадків війни чи невідкладної ситуації національного масштабу, наприклад, коли слід реагувати на прояви тероризму). А більшість сучасних британців зазвичай не можуть відрізнити, хто керує урядом: лейбористи чи консерватори. Більшість населення Британії сьогодні більше хоче бачити якісний і дієвий уряд, а не владу, що втручатиметься у їхнє життя. Саме так вдалося вижити і прогресувати консерватизму [3].

Отже, сучасний консерватизм не має стрункої ідеології, не проголошує себе відкритим ворогом будь-яких змін, тим більше – простого повернення до минулого. Вся система цінностей консерватизму базується на певності, що минуле ефективніше, раціональніше, ніж сучасне. Звідси прагнення до змін, однак шляхом протистояння прогресу. Спадщина та вірність традиціям і цінностям, а, отже, турбота про створення умов, за яких традиції та спадщина сприймалися б та реалізовувалися суспільством. Стабільність – головна умова утвердження ціннісної орієнтації на людину. Звідси – необхідність протистояти згубному впливу на визволення людини від усталеного сучасного порядку, істотна риса якого – державний авторитет. Встановлення такого порядку, коли, базуючись на лояльності громадян, вимагається захист державного суверенітету.

Джерела та література:

1. Крушинський В. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах / В. Крушинський Британська. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 214 с.
2. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології / Ф. М. Кирилюк. – К.: «Центр учбової літератури», 2009. – 153 с.
3. Бініон М. Британський консерватизм: історія успіху [Електронний ресурс] / Майкл Бініон. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/World/45552>.
4. Горлач М. І., Кримень В. Г. Політологія: наука про політику / М. І. Горлач, В. Г. Кримень. – К.: «Центр учбової літератури», 2009. – 432 с.
5. Фултонська промова В. Черчіля, 5 березня 1946 р. // Документи та матеріали з історії міжнародних відносин періоду холодної війни / [Укл.: О. І. Сич, А. В. Мінаєв]. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 5–20.
6. Тэтчер М. Искусство управления государством [Електронний ресурс] / М. Тэтчер. – Режим доступу: <http://www.library.fa.ru/files/Thatcher.pdf>.

СЕРГІЙ ЮЛІЙОВИЧ ВІТТЕ ЯК ДИПЛОМАТ

В контексті питання зовнішньої політики Російської імперії періоду правління Олександра III та Миколи II у статті розглянуто основні дипломатичні успіхи міністра фінансів Російської імперії. Встановлено, що дипломатичний хист С. Ю. Вітте (разом з низкою інших факторів) забезпечив для імперії на певний час можливість зберігати ключові позиції на міжнародній арені.

Ключові слова: С. Ю. Вітте, Російська імперія, зовнішня політика, дипломатія.

Сергій Юлійович Вітте більше відомий в історії імперської Росії у якості міністра фінансів. Однак, на його рахунок також є дипломатичні перемоги.

Питання державної діяльності С. Ю. Вітте, як дипломата, не є новим. Значна увага особистості цього видатного державного діяча та його діяльності в радянській історіографії приділялася з метою аналізу його успіхів та невдач в галузі внутрішньої та зовнішньої політики Російської імперії. Однак, в контексті даної роботи ми будемо спиратися переважно на джерела особового походження, а саме «Спогади» Вітте (том II) і проаналізуємо його діяльність на міжнародній арені по відношенню до країн Східної Азії.

Перш за все, необхідно зазначити, що всі дії Вітте, пов'язані з дипломатією і переговорами, підпорядковувалися, насамперед, меті економічного зростання імперії. За своїми політичними поглядами він був монархістом, тому його прагнення були цілком об'єктивними для того часу.

Значним успіхом для Російської імперії (саме за участі С. Ю. Вітте) стало будівництво Транссибірської залізничної магістралі, та її складової – Китайсько-Східної залізної дороги.

При будівництві Транссибу розглядалися два варіанти проходження магістралі із Забайкалля на Схід. Відповідно до першого варіанту магістраль мала би проходити вздовж Амуру і російсько – китайського кордону до Хабаровська; по другому варіанту – через Маньчжурію до Тихого океану [6].

Успіх полягав в наступному. Вітте почав активно проводити переговори з Лі Хунчжаном (котрий завідував питаннями зовнішньої політики Цинської імперії) на предмет того, щоби магістраль будувалася саме за другим варіантом. Сам Вітте згодом оцінював це так: «...мы получили право проведения железной дороги через Монголию и Маньчжурию до Владивостока. Таким образом, в наши руки передавалась дорога величайшего политического и коммерческого значения...» [1, с. 75]. Хоча Вітте наполягав на тому, що «...дорога эта не должна служить ни при каких обстоятельствах орудием каких бы то ни было захватов; она должна быть орудием сближения восточных и европейских наций...» [1, с. 75], тим не менше, першою метою було прагнення відкрити внутрішній Китай для російських торговців і розширити ввіз до Китаю російських виробів з металу та текстилю. Друга ж мета полягала в посиленні впливу у Маньчжурії на протигагу подібним діям Великої Британії. Роль дипломатії міністра фінансів у даному випадку полягала в умінні укладати економічні угоди на найбільш вигідних для країни умовах, що вимагає максимально делікатного підходу (можливо, тому Вітте прагнув підтримувати досить теплі відносини з Лі Хунчжаном).

Найважливішою дипломатичною перемогою С. Ю. Вітте було підписання Портсмутського мирного договору, причиною укладання якого була невдача для Російської імперії війна 1904–1905 рр. з Японією. «...граф Ламздорф словесно указывал его величеству на меня как на единственного чело-

века, который, по его мнению, мог бы иметь шансы привести это дело к благополучному концу» [1, с. 391] – писав у «Спогадах» Вітте. А за кордоном вибір царя розглядали як свідчення серйозності намірів російської сторони укласти мир [5, с. 35]. Наміри дійсно були серйозними. Імператор Микола II розумів весь трагізм ситуації, котра склалася в процесі ведення війни. Тим не менше, головними умовами для делегації було відстояти честь імперії та не допустити значних територіальних та матеріальних втрат.

Вітте, маючи за плечима чималий досвід, інтуїтивно був знайомий з психологією людей. *«Постоянно, в особенности дамы, подходили ко мне и просили остановиться на минутку, чтобы снять с меня карточку. Каждый день обращались ко мне со всех концов Америки, чтобы я прислал свою подпись, и ежедневно приходили ко мне, в особенности дамы, просить, чтобы я расписался на клочке бумаги. Я самым любезным образом исполнял все эти просьбы, свободно допускал к себе корреспондентов и вообще относился ко всем американцам с полным вниманием. Этот образ моего поведения постепенно все более и более располагал ко мне как американскую прессу, так и публику.»* [1, с. 417]. Це досить добре зіграло йому на руку, і він сам з цим погоджується, розуміючи вигоду такої поведінки. *«Я не сомневаюсь, что такое мое поведение, которое налагало на меня, в особенности по непривычке, большую тяжесть, так как в сущности я должен был быть непрерывно актером, весьма содействовало тому, что постепенно американское общественное мнение, а следом за тем и пресса все более и более склоняли свою симпатию к главноуполномоченному русского царя и его сотрудников.»* Така манера поведінки виправдала очікування Вітте. Умови Портсмутського миру були настільки м'якими, *«почти благопристойными»* для імперії, наскільки це було можливо в ситуації невдалої війни. У підсумку, за умовами договору Російська імперія визнала Корею сферою впливу Японії, погодилася на встановлення принципу «відкритих дверей» у Маньчжурії та поступилася Південним Сахаліном [2, с. 233].

Це був яскравий дипломатичний успіх Вітте, хоча переважна більшість представників влади і суспільство не оцінили важливість цього успіху, та навіть називали його «графом Полусахалинским», натякаючи на те, що умови договору могли би бути більш пристойними для держави.

Ми не відкидаємо вплив особистих мотивів та настрої світової спільноти на події, які відбувалися в середині та ззовні Російської імперії. Однак, можна стверджувати про те, що неординарна для того часу особистість С. Ю. Вітте займала провідні позиції у вирішенні найважливіших питань імперії.

Джерела та література:

1. Вітте С. Ю. Воспоминания : Т. 2. (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II / С. Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 2. – 639 с.
2. Игнатьев А. В. С. Ю. Витте – дипломат / Игнатьев А. В. – М., Международные отношения, 1989 – С. 218–238.
3. Международные отношения на Дальнем Востоке (1840–1949) / Под общ. ред. Е. М. Жукова. – М.: Политиздат, 1956. – С. 190–198.
4. Российская дипломатия в портретах / [Под ред. А. В. Игнатьева и др.]. – М.: Междунар. отношения, 1992. – С. 319–336.
5. Россия на рубеже веков: исторические портреты / А. П. Корелин. – М., Издательство политической литературы, 1991. – С. 8–47.
6. История строительства Китайско-Восточной железной дороги [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rzd-expo.ru/history/Istoriya%20stroitelstva%20KVJD/>.

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ БРИТАНСЬКОГО «ДРЕДНОУТУ»

У статті аналізуються передумови та процес створення британського корабля типу «Дредноут». Увага акцентується на причинах розробки судна, його основних технічних характеристиках. Також характеризується роль особистості Дж. Фішера у втіленні в життя цього проекту британського ВМФ.

Ключові слова: «Дредноут», британський ВМФ, Дж. Фішер.

XIX–XX ст. є переломним періодом в історії розвитку європейських держав, це епоха значних зрушень у науково-технічній, промисловій та соціальній сферах, що не в останню чергу було пов'язано з активною зовнішньою політикою провідних країн та конкуренцією між ними за гегемонію на міжнародній арені. В цей час було закладено основи сучасного світу, визначився історичний розвиток багатьох народів на століття вперед, саме тому різноманітні питання пов'язані з подіями цього періоду зберігають актуальність і в наші дні.

Одним із основних інструментів у боротьбі на тогочасній геополітичній арені залишалася військова міць кожної країни. На службу зростаючим мілітаристським настроям ставали провідні досягнення науки та техніки, лівова частка промисловості обслуговувала в першу чергу саме військовий сектор економіки, важливе місце в якому посідали потреби флоту. Навіть у наші дні море відіграє значну роль в економічному та політичному житті світу, а в епоху розквіту колоніальних імперій його значення було ключовим. Тільки морем можна було перевозити людей і товари до віддалених країн, морем здійснювався зв'язок із колоніями, на морі вигравались війни. Влада над водами океану забезпечувала морській державі значну перевагу над сусідами. Як ніхто інший це розуміла Великобританія, яка в даний період не тільки модернізувала існуючий флот, а й активно розробляла й впроваджувала нові зразки плаваючої зброї. Найяскравішим прикладом є революційна на той час розробка нового класу лінійних кораблів типу «Дредноут», що стало фундаментом для подальшої еволюції військового флоту у всьому світі.

Дана стаття присвячена історії створення «Дредноуту» та його ролі у світовому морському суперництві. Зроблена спроба схарактеризувати причини та передумови його будівництва, технічні особливості та недоліки цього типу лінійних кораблів.

Ідеологічне підґрунтя так званої «епохи нового марінізму» заклали погляди та праці воєнно-морських теоретиків: контр-адмірала Альфреда Таєра Мехена та віце-адмірала воєнно-морських сил Великобританії Філіпа Коломба. Основний ідейний зміст їхніх праць можна звести до однієї простої тези: «саме потужний військовий флот забезпечує процвітання нації, дає змогу державі проводити активну зовнішню політику та займати ключові позиції на міжнародній арені» [3, с. 537].

Важливим фактором пропаганди ідеології марінізму спочатку в Великобританії, а потім і в інших країнах стали ліги військово-морського флоту. 10 січня 1895 р. вважається офіційною датою створення такої організації у Великобританії [4, с. 193]. Таким чином, до середини 90-х рр. XIX ст. у військово-морському відомстві Об'єднаного Королівства було створено потужний пропагандистський апарат для впливу на суспільну думку, зусилля якого давали свої плоди. Протягом 80-90-х рр. одна за одною приймалися витратні морські програми, що передбачали будівництво цілих серій потужних однотипних броненосців. Саме в цей час була остаточно сформульована доктрина «дводержавного

стандарту», яка проголошувала, що Британія повинна мати флот сильніший, аніж об'єднані флоти двох найбільших морських держав, і надовго визначила її морську політику [3, с. 538].

26 червня 1897 р. англійці пишню святкували ювілей правління королеви Вікторії. З цього приводу на рейд до Спідхеду прибули 165 військових кораблів. Ескадри, що витягнулись у кільватерні колони на десятки кілометрів, були приголомшливим видовищем. «Наш флот, – з гордістю повідомляла «Таймс», – без сумніву є непереможною силою, з тих, що будь-коли створювались, і будь-яка комбінація флотів інших держав не зможе з нею сперечатися. Одночасно він є найбільш потужним і універсальним знаряддям, яке коли-небудь бачив світ» [4, с. 96; 5].

Практичне втілення ідей панування Великобританії на морях взявся здійснювати адмірал Джон Фішер, новоспечений голова королівського ВМФ. Відколи він обійняв цю посаду, у Британії почався період форсованого розвитку військово-морських сил, який часто в історіографії фігурує під назвою «Ера Фішера» [3, с. 537; 5].

Джон Фішер (1841–1920 рр.) народився на Цейлоні в сім'ї офіцера ВМФ Великобританії. У 13 років хлопчик став юнгою на борту фрегату «Вікторія» під керівництвом адмірала Нельсона, якого він до кінця життя вважав взірцем морського офіцера. Дисциплінований, подекуди навіть педантичний Фішер пройшов всі щаблі військово-морської кар'єри, починаючи від юнги і закінчуючи адміралом флоту. Брав участь в Кримській (1853–1856 рр.) і англо-китайській (1859–1860 рр.) війнах та єгипетській експедиції (1882 р.). Він якісно відрізнявся від більшості командування ВМФ саме тим, що завдяки насиченій морській кар'єрі як ніхто інший розумів нагальні потреби флоту, адже він напругу стикався з актуальними проблемами під час своєї служби. Недостатнє фінансування, застаріла техніка, відсутність кваліфікованих кадрів – якнайскорішої ліквідації саме цих недоліків, на його думку, потребував британський флот. Цим він і зайнявся, отримавши у 1905 р. чин адмірала флоту Великобританії. Заручившись підтримкою короля Едуарда VII, Фішер ініціював проведення ряду реформ, а саме:

- реформа системи освіти та підготовки морських офіцерів;
- передислокація основних сил флоту і зосередження його у водах метрополії;
- зменшення кількості кораблів флоту за рахунок консервування та відправки на брухт застарілих суден;
- провадження системи «неповних екіпажів» на кораблях резерву.

Проте в історію він увійшов, перш за все, як засновник проектування та бойового використання дредноутів та лінійних крейсерів [4, с. 138]. Відправну точку Фішер визначив у своєму листі до графа Селборна від 2 серпня 1904 р.: «Спад військової могутності Росії дозволяє нам зробити невелику перерву, перш ніж взятися за створення нових лінійних кораблів». В даному випадку не останню роль відіграли і питання економії. Період з жовтня 1904 по травень 1905 рр. дав Великобританії перепочинок перед тим, як вона розпочала втілення нових морських програм. У січні 1905 р. комісія з морських офіцерів та інженерів, створена Фішером, взялася за розробку проектів «Дредноут» та «Інвінсібл» [4, с. 161].

Роль Фішера в створенні лінійного корабля, поява якого, наряду з появою підводного човна, ознаменувала «другу революцію» в розвитку військово-морського мистецтва. Сама ідея створення лінійного корабля, озброєного якомога більшою кількістю важкої артилерії єдиного калібру, була вперше висловлена італійським військовим інженером Вітторіо Куніберті. Його стаття «Ідеальний лінійний корабель для британського флоту» була опублікована в 1903 р. у військово-морському щорічнику. Корабель, спроектований італійським конструктором, повинен був мати водотоннажність 17 000 т, бортову броню товщиною 305 мм, швидкість ходу 21–22 вузли та нести дванадцять 305-міліметро-

вих гармат у шести двогарматних вежах. Головні розміри і тактико-технічні данні, намічені Куніберті, виявились дуже близькими до тих, які були втілені в «Дредноуті». В той час Фішер обіймав посаду начальника військових корабельень у Портсмуті [4, с. 151].

«Дредноут» був побудований у безпрецедентно короткий термін. Його киль заклали 2 жовтня 1905 р., а 3 жовтня 1906 р. лінійний корабель вийшов на ходові випробування. У грудні 1906 р. «Дредноут» увійшов до складу флоту. Цей дивовижний корабель був збудований за один рік та один день, а зданий в експлуатацію за рік та місяць. Зазвичай на будівництво ескадрового броненосця в ті часи потребувалось не менше трьох років, оскільки вся справа впиралась у виготовлення гарматних веж головного калібру, на спорудження яких потрібно було значно більше часу, ніж на будівництво корпусу. У випадку з рекордним терміном будівництва «Дредноуту» «скринька відкривалася» доволі просто. За розпорядженням Джона Джелліко, начальника артилерійського забезпечення флоту, для «Дредноуту» було передано вже готові гарматні вежі, призначені для броненосців «Лорд Нельсон» та «Агамемнон», які ще знаходились на стадії будівництва. Таким чином, завдяки кмітливості молодого капітана 1-го рангу, строки введення в експлуатацію нового лінійного корабля було скорочено в три рази. Саме в ньому Фішер втілював свою давню ідею «All-big-gun» – тобто корабля, який буде нести найважчі з великих та найлегші з дрібних гармат [2, с. 4; 5].

Коли стали відомими тактико-технічні характеристики «Дредноуту», військові моряки всього світу були приголомшені. Його стандартна водотоннажність складала 17 900 т, що на 2–5 тис. т перевищувало водотоннажність звичайного лінійного корабля додредноутського типу. До числа головних нововведень належали, перш за все, особливості розміщення артилерії. Звичайне озброєння ескадрового броненосця того часу складали чотири 305-міліметрові гармати в двогарматних вежах на носі та на кормі та 12–16 гармат калібром 152 мм, розміщених на верхній палубі, вежах чи казематах. Головне артилерійське озброєння «Дредноуту» складали десять 305-міліметрових гармат у п'яти двогарматних вежах. Таким чином, при бортовій стрільбі «Дредноут» дорівнював двом лінійним кораблям попереднього типу, а при стрільбі з носу чи корми – трьом. В якості допоміжної артилерії на «Дредноуті» було 27 гармат калібром 76 мм. Від артилерії середнього калібру було вирішено зовсім відмовитись. Загальна вага бортового залпу «Дредноуту» у півтора рази перевищувала цей показник у найсильніших британських броненосців типу «Король Едвард VII» [1, с. 5; 2, с. 6].

Але не зважаючи на всі переваги, у конструюванні першого «Дредноуту» припустилися низки інженерних помилок. Розташування веж з основними гарматами було недостатньо продумане, оскільки в бортовому залпі могли брати участь лише 8 з 10 гармат. Рубка спостереження буда встановлена не перед димовими трубами, а між ними, таким чином, коли корабель йшов повним ходом, дим, який виводився з котельного відсіку, майже повністю обмежував кут огляду того, хто сидів у рубці.

Після того, як було спущено на воду перший «Дредноут», у Європі протягом 12 місяців не було закладено жодного лінійного корабля, оскільки його раптова поява перекреслила всі плани іноземних адміралтейств і знецінила всі броненосці додредноутського типу [5]. «Ми збираємось підтримувати британський флот на цьому рівні. У нас 10 дредноутів готових або на стадії будівництва, та жодного німецького, закладеного до березня!» – так писав Фішер королю Едуарду [5]. Однак радість першого морського лорда була завчасною. Не встигли ще англійці добудувати «Дредноут», як у червні 1906 р. на корабельні у Вільгельмсхафені був закладений «Нассау» – головний корабель з першої серії німецьких дредноутів. Відповідно до нової ситуації в «Закон про морське будівництво» від 1900 р. вносились поправки. Відтепер всі лінійні військові кораблі мали бути тільки дредноутського типу. Під терміном «Великі крейсери», який фігурував у програмі 1900 р., відтепер потрібно було розуміти лінійні крейсери.

До появи «Дредноуту» Британія володіла перевагою свого лінійного флоту, а тепер гонка морського озброєння починалась з принципово нової точки відліку. Світ знову прийшов до відносної рівноваги сил, що на деякий час уповільнило назріваючу ескалацію глобальних конфліктів, тільки уповільнило, а не спинило. «Дредноут» став першим великим кораблем, на якому в якості силової установки була встановлена не парова машина, а турбіна. «Дредноут» – єдиний із британських лінкорів, який не зробив жодного пострілу по ворогу. «Дредноут» виявився єдиним лінкором, який не отримав системи центральної наводки гармат головного калібру. В той же час він став єдиним з британських лінкорів, який одноосібно потопив корабель противника – німецьке підводне судно U-29 капітан-лейтенанта Отто Веддінгена, який в свою чергу потопив 4 британських крейсери. Врешті-решт «Дредноут» – єдиний британський лінкор, виведений зі складу діючого флоту ще до кінця Першої світової війни [1, с. 9].

Джерела та література:

1. Больных А. Г. Морские битвы Первой мировой: Схватка гигантов. / А. Г. Больных. – М.: АСТ, 2000. – 96 с.
2. Линкоры Второй Мировой в цвете. Самая полная энциклопедия / Сергей Патянин, Сергей Балакин, Александр Дашьян, Максим Токарев, Владимир Кофман. – М.: Яуза, ЭКСМО, 2013. – 419 с.
3. Лихарев Д. В. Гонка морских вооружений как причина и следствие Великой войны / Д. В. Лихарев // Первая мировая война: пролог XX века. – М.: Наука, 1998. – С. 537–553.
4. Лихарев Д. В. Эра Адмирала Фишера. Политическая биография реформатора британского флота / Д. В. Лихарев. – Владивосток: Дальневосточный федеральный университет, 1993. – 414 с.
5. Лихарев Д. В. Морские вооружения и милитаризм в конце XIX – первой трети XX вв. [Електронний ресурс] / Д. В. Лихарев // Корабли и сражения. – 1995. – № 1. – Режим доступа: <http://base13.glasnet.ru/text/milita/1.html>.

Ярослав Тимошенко

КОЛОНІАЛЬНА ЕКСПАНСІЯ МАРОККО

У статті розглядається процес колоніального захоплення Шерифської імперії, зокрема перебіг напруженої дипломатичної боротьби, що розгорнулася між Францією, яку підтримували Великобританія, Італія і Росія, та Німеччиною, яка знайшла єдиного союзника в особі Австро-Угорщини.

Ключові слова: Марокко, Альхесіраська конференція, Феський договір, колонія, експансія, «Марокканська криза».

Марокко – північноафриканська країна, за яку розгорнулась серйозна боротьба між Францією, Німецькою імперією та країнами, які відстоювали власні інтереси в цьому регіоні. З кінця XIX ст. йшло посилене європейське проникнення в Марокко. Ця проблема привернула увагу багатьох дослідників, зокрема французьких – Ж. Аяш, К. Жансон, Ф. Жансон тощо та радянських – А. З. Манфреда, П. П. Черкасова, Е. Г. Георгієва та ін.

Питання підкорення Марокко викликало багато суперечок у владних колах європейських країн та провокувало дипломатичні конфлікти. Ми спробуємо проаналізувати перебіг дипломатичної

боротьби між колоніальними імперіями, яка ледь не переросла у відкритий збройний конфлікт, та з'ясувати мотиви її учасників.

Торгово-промислові компанії Іспанії, Португалії, Франції, Великобританії істотно розширили свої позиції на марокканському ринку. Правлячі кола Франції вважали, що Марокко «природно» відноситься до зони французьких інтересів у Північній Африці. Ежен Етьєн, віце-президент палати депутатів, вказував на те, що «...права та обов'язки Франції по відношенню до Марокко мають перевагу перед правами та обов'язками будь-якої іншої держави». Це твердження впливало з бачення Е. Етьєна прав Франції на Марокко: «Головною підставою наших прав в Марокко є ... Алжир. Алжир привів нас до Тунісу. Тим більше, хоча без сумнівів з більшими труднощами, він повинен привести нас в Марокко...» [1, с. 65–66].

До кінця XIX століття французи створили в країні розгалужену мережу тубільної агентури, фактично непідвладну алаїтському двору.

1904 р. французький уряд спробував встановити протекторат над Марокко, а також підписав дві двосторонні секретні угоди. Перша була укладена з Англією 8 квітня 1904 р., за якою офіційний Лондон визнавав, що «...Франції, особливо як державі, володіння якої на великій відстані межують з володіннями Марокко, належить стежити за збереженням порядку в цій країні...» [5, с. 79]. Друга – з Іспанією 7 жовтня 1904 р., згідно з якою Франція та Іспанія таємно розділили територію султанату на зони інтересів. Іспанія отримала території на крайній півночі і півдні країни. Танжер визнавався міжнародною зоною. Міністр закордонних справ Франції Т. Делькассе так окреслював завдання Франції в Марокко: «...для особистого спокою ми хочемо допомогти встановити в Марокко режим порядку і безпеки; з метою нашого процвітання надати в його розпорядження кошти, використовувати його незліченні багатства таким чином, щоб ... країна могла отримати з нашого панування тільки користь» [8, с. 160–161]. Недосвідченість Абд аль-Азіза в дипломатичних справах дозволяла французам сподіватися на швидке приєднання знесиленого марокканського султанату до володінь Франції в Магрибі.

Одночасно Марокко викликало великий «апетит» у Німеччини. На початку 1905 р., коли Франція намагалася спонукати марокканського султана до допуску в країну французьких радників і надання великих концесій французьким компаніям, до Марокко прибув кайзер Німеччини Вільгельм II. 31 березня 1905 р. він відвідав Танжер, де рішуче заявив про намір відстоювати німецькі інтереси в Марокко. Першими словами кайзера до дядька султана – шерифа Абд-ель Малеха, який зустрічав його, були: «Мій сьогоднішній візит я роблю султану, як незалежному правителю. Я сподіваюся, що під суверенною владою султана буде існувати вільне Марокко для мирного суперництва всіх націй... Моя поїздка в Танжер має на меті показати, що я сповнений рішучості використовувати всі наявні в моєму розпорядженні сили, для того щоб з успіхом захищати інтереси Німеччини і Марокко...» [7, с. 232]. Цей крок цілком відповідав німецькій лінії на комерційне і військове проникнення в такі ісламські держави, як Османська імперія.

Загострюючи ситуацію в Марокко, німецькі дипломати розраховували перевірити на міцність франко-російський союз, тим більше, що всі сили Росії були в той час кинуті на завершення важкої російсько-японської війни. На цьому і зіграла німецька дипломатія в особі барона Гольштейна. У Парижі чудово розуміли наміри Німеччини, і тому французький уряд запанікував. Французи пропонували німецькій стороні гроші як компенсацію за Марокко разом з поступкою декількох невеликих колоній в Екваторіальній Африці. Але німці відкинули всі французькі пропозиції.

Спочатку дії Німеччини викликали в Парижі заціпеніння, а вже в середині червня 1905 р. подав у відставку войовничо налаштований міністр закордонних справ Теофіль Делькассе.

Напружена дипломатична боротьба вилилася у першу «Марокканську кризу», частково вирішену на Альхесіраській конференції (16 січня – 7 квітня 1906 р.) [11, с. 48]. Вона була скликана на вимогу Німеччини для того, щоб вирішити Танжерську кризу. Як згадував Б. Бюлов, «... посол граф Таттенбах, після того, як він у Фесі на власні очі переконався в розвалі у Шерифській державі..., виступив з ідеєю, що слід запропонувати Франції та Іспанії розділ Марокко на сфери впливу...» [2, с. 230]. Але опинившись на конференції в міжнародній ізоляції, Німеччина була змушена піти на поступки щодо експансії в Марокко. Францію на конференції підтримали Великобританія, Італія і Росія, на боці Німеччини виступила тільки Австро-Угорщина. Після закінчення тривалих переговорів Німеччина була змушена, по суті, визнати французький план «освоєння султанату». Хоча формально Генеральний акт Альхесіраської конференції і декларував, що її учасники, «... переймаючись думкою про користь встановлення в Марокко порядку, миру і добробуту і визнавши, що ця шляхетна мета може бути досягнута лише шляхом застосування перетворень, які будуть ґрунтуватися на потрійному принципі суверенітету і незалежності його величності султана [марокканського], цілісності його держави...» [3, с. 165], визнають незалежність і цілісність шерифської імперії. Але вже в 1907 р. французькі війська, а потім і іспанська армія, перейшли до прямої окупації марокканської території.

Висадка французьких та іспанських військ викликала вкрай негативну реакцію у більшості мусульманського населення Марокко. У серпні 1907 р. один з братів султана Абд аль-Хафіз проголосив себе повелителем правовірних марокканців та лідером джихаду. Після річного суперництва з урядом Мулай Абд аль-Азіза племена, які підтримали Хафіза, змогли розгромити прихильників султана. 23 серпня 1908 р. Абд аль-Азіз був змушений передати владу Абд аль-Хафізу, втік з країни і відійшов від політичних справ. У 1909 році під тиском французів новий султан Абд аль-Хафіз був змушений визнати умови Альхесіраського договору.

У 1911 р. в Марокко спалахнуло повстання проти султана Маула Абд аль-Хафіза ібн аль-Хасана. На початку квітня 1911 р. султан був обложений у своєму палаці в Фесі, і Франція відправила війська для придушення повстання під приводом захисту життя і майна європейців. Німеччина дала згоду на окупацію міста. Марокканські війська обложили окуповане французами місто. Приблизно через місяць французькі війська прорвали облогу. 5 червня 1911 р. іспанці окупували Лараш і Ксарель-Кебір.

В німецькому уряді також були агресивні наміри щодо Марокко: «Нехай все Марокко стане німецьким, щоб уздовж морських шляхів до Єгипту та Індії стояла німецька зброя...» [9, с. 234]. Цю позицію підтримував і «Пангерманський союз»: «Тоді у нашої Батьківщини була б колонія Західне Марокко..., не один мільйон німців знайде там місце..., вони будуть видобувати для своєї батьківщини руду, вирощувати бавовну і ввозити продукти її праці...» [6, с. 234].

1 липня 1911 р. німецький канонерський човен «Пантера» прибув у порт Агадір. Це викликало негативну реакцію з боку Франції і Великобританії та спричинило «Другу Марокканську кризу». З початку літа 1911 р. Британія намагалася утримати Францію від вживання поспішних заходів і відрадити її від відрядження військ до Фесу. Її зусилля не мали успіху, але сер Едвард Грей, міністр закордонних справ Великобританії, вважав, що його руки були зв'язані і що він був змушений підтримати Францію. Уряд Британії висловив занепокоєння після прибуття «Пантери» до Марокко. Великобританія вважала, що німці намагатимуться створити військово-морську базу на Атлантиці у Агадірі. Королівський флот мав військово-морську базу в Гібралтарі на півдні Іспанії. Лондон був стурбований тим, що німці, можливо, матимуть базу в Атлантиці і можливість відрядження лінкорів у Марокко в разі війни. Тому

уряд Британії підтримав Францію, як і під час Першої Марокканської кризи, підтвердивши Англо-французьку угоду 1904 р.

Німеччина була змушена відійти від політики «дипломатії канонерок». Вже 7 липня німецький посол у Парижі повідомив французькому уряду, що Німеччина не має жодних територіальних інтересів у Марокко і буде вести переговори щодо французького протекторату на основі «компенсації» Німеччині у Французькому Конго і забезпечення її економічних інтересів у Марокко. Німецькі умови містили пропозицію поступитися північною частиною Французького Камеруну і Того, а також усім Французьким Конго.

Франко-німецькі переговори були розпочаті 9 липня 1911 р. і завершилися укладенням угоди 4 листопада 1911 р., за якою Німеччина відмовлялася від своїх претензій на Марокко: «Імперський німецький уряд заявляє, що переслідуючи в Марокко лише економічні інтереси, він не буде перешкоджати діям Франції, які мають на меті сприяти марокканському уряду у проведенні всіх тих ... реформ, яких він потребує для належного управління імперією...» [10, с. 170].

30 березня 1912 р. був підписаний Фесський договір, за яким Франція отримувала протекторат над Марокко, а Німеччина як компенсацію отримала частину Французького Конго (лише половину того, чого домагався кайзерівський міністр закордонних справ Кідерлен-Вехтер).

Згідно з угодою султан, формально зберігаючи становище глави держави, змушений був погодитися на військову окупацію Марокко. Єдиним посередником між султаном та іноземними державами оголошувався французький генеральний резидент, він наділявся правом затверджувати й публікувати від імені французького уряду всі декрети султана. Султан зобов'язався не укладати жодних актів, що мають міжнародний характер, без згоди французького уряду. Разом з тим Франція була змушена включити в договір статтю, в якій зобов'язалася вступити в переговори з іспанським урядом з приводу інтересів Іспанії в Марокко; ця ж стаття передбачала збереження спеціального режиму для Танжеру. Відповідно до неї 27 листопада 1912 р. був підписаний франко-іспанський договір, за яким невелика частина Північного Марокко переходила під владу Іспанії.

Першим генеральним резидентом Франції в Марокко був призначений генерал Луї Ліоте. Його послідовний курс, спрямований на пошук і виховання союзників французької влади з числа місцевих еліт, незабаром призвів до конфлікту з Хафізом, який намагався і в умовах протекторату проводити самостійну політику. Вже в серпні 1912 р. стараннями Л. Ліоте Мулай Хафіз зрікся престолу і був замінений молодшим братом – Мулай Юсуфом. У своїй промові Мулай Хафіз заявив: «Я не султан протекторату і не хочу ним бути ... Я не можу забути, і мій народ також пам'ятає, що я вступив у Марракеш як правитель з завданням захищати мою країну від будь-якого чужоземного проникнення. Я не можу, не зрадивши самого себе, погодитися прийняти або просити про те ярмо, проти якого я протестував так, що це коштувало мені трону...» [4, с. 176–177].

Для упокорення Марокко французький уряд сприяв економічному розвитку, зокрема розробці родовищ корисних копалин, створенню сучасної транспортної системи та розвитку сучасного сільськогосподарського сектору, орієнтованого на французький ринок. Десятки тисяч колоністів оселилися в Марокко і скупили велику кількість багатих сільськогосподарських угідь. Вони постійно тиснули на Францію, вимагаючи посилення французького контролю над Марокко.

Таким чином, мусимо констатувати, що колоніальне захоплення Марокко було неминучим, незважаючи на намагання його правителів зберегти незалежність. Експансія держави Алауїтів Францією та Іспанією була закономірним процесом в контексті загострення колоніальних протиріч. У другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалось активне захоплення нових територій великими європей-

ськими державами, і тому в період «Бійки за Африку» підкорення Марокко стало причиною гострої боротьби колоніальних імперій.

Джерела та література:

1. Аяш А. Марокко. Итог одной колонизации / А. Аяш. – М.: Изд. иностр. лит., 1958. – С. 61–77.
2. Бюлов о первом марокканском кризисе // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 230–231.
3. Генеральный акт Алжесирасской международной конференции по марокканским делам. 25 марта (7 апреля) 1906 г. // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 165–169.
4. Декларация марокканского султана Мулай Хафиза об отречении от престола (в изложении французского консула Феце Гайяра) // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 176–177.
5. Из англо-французского соглашения. 8 апреля 1904 г. // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 78–81.
6. Из листовки Пангерманского союза 1911 г. // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 234.
7. Из речи Вильгельма II в Танжере. 31 марта 1905 г. // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 232.
8. Из речи министра иностранных дел Франции Делькассе о целях Франции в Марокко. 10 сентября 1904 г. // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 160–161.
9. Из сообщения Кидерлен-Вехтера германскому дипломату Ланкену // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 234.
10. Франко-германское соглашение о Марокко, подписанное в Берлине. 4 ноября 1911 г. // Колониальная политика капиталистических держав (1870–1914) / [Под ред. Е. Е. Юровской и др.]. – М.: Просвещение, 1967. – Вып. 1. – С. 170–172.
11. Черкасов П. Судьба империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI – XX вв. / П. П. Черкасов. – М.: Наука, 1983. – С. 35–74.

Ірина Фень

СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ В МУСУЛЬМАНСЬКИХ КРАЇНАХ

У статті розглядаються особливості правового становища жінок в мусульманських країнах, насамперед – релігійне, родинне та політичне життя.

Ключові слова: Коран, Шаріат, умма, гендер.

Постановка проблеми. Консерватизм мусульманської ідеології та сталість традицій мусульманського світу становить проблему для реалізації прагнення мусульманських жінок до більш активної ролі у суспільно-політичному житті своїх країн.

Згідно релігійних канонів іслам відводить жінці достатньо високе положення і відкриває пе-

ред нею всі можливості прожити чисте і благочестиве життя, наповнене бажанням пізнати Аллаха і прагненням до Його вдовolenня. Саме під релігійним впливом у релігії і сформувався ідеал жінки. Другим фактором стали місцеві традиції та уявлення. Як і у більшості інших релігій, за ісламом основна сфера діяльності жінки – це домашнє господарство. З моменту створення Аллахом вона призначена передусім для дому та родини, і така роль вважається в ісламі почесною [4, с.1].

В релігійній сфері обов'язки жінки нічим не відрізняються від обов'язків чоловіка. Вони є спільними у виконанні релігійних обрядів – щоденних молитов, постуванні, обов'язкових пожертвувань на користь бідних та паломництва. У жінок навіть є певні привілеї, зокрема, іслам враховує психологічні та фізіологічні особливості жіночого організму, наприклад, під час постування чи хаджу.

Мусульманські богослови зазначали, що справжній рай знаходиться під ногами матерів, тобто саме від ставлення до жінки залежить благополуччя чоловіка-мусульманина. На жінок покладена велика місія – бути праведною дружиною і матір'ю, зберігати спокій, умиротворення та релігійність домашнього вогнища, а також виховувати в ісламських традиції дітей.

Звичайно, що життя жінки в ісламі не обмежується будинком і домашніми обов'язками. Жінка-мусульманка за згодою чоловіка або родича (відповідальність перед Всевишнім за збереження моралі і честі жінки може нести лише чоловік), може займатися бізнесом, брати участь у політичному та суспільному житті, працювати на благо мусульманської общини (умми). Відомо, що дружина пророка Мухаммеда Хадіджа займалася торгівлею, а татарська цариця Сююмбіке була видатним політичним та державним діячем [4].

Серед іншого жінка в ісламі має й широкі цивільні права – володіти та розпоряджатися майном й заробітком, це право залишається за жінкою навіть після одруження. Жінка у шлюбі може зберегти своє прізвище, має право вільно висловлювати свої погляди (богослови зазначають, що ця традиція йде від часів пророка) [4, с.1]. Мусульманка має право на навчання. «Пошук знань – обов'язок кожного мусульманина і мусульманки», – говорив пророк Мухаммад [5].

Отже, згідно релігійних канонів ісламу, роль жінки не обмежується суто релігійними та сімейними обов'язками, вона має право жити і суспільним життям, однак лише за згоди чоловіка, а до заміжжя – батька чи брата. Усі аспекти життя жінок в ісламському світі, права та обов'язки, чітко контролюються нормами шаріату.

Передбачається, що іслам поважає право жінки на працю – працю творчу, на благо сім'ї та суспільства. Іслам не заборонив жінці працювати, але для цього встановив правила і визначив умов, адже робота жінки та її діяльність не має суперечити нормам шаріату. Недотримання жінкою цих норм призводить до заборони їй працювати.

Основні умови зайнятості жінки:

- Робота не повинна заважати жінці виконувати її домашні обов'язки;
- Жінка повинна, за можливістю, трудитися окремо від чоловіків, так як спільна праця шкідлива як для жінок, так і для чоловіків;
- Жінка, яка побажала працювати, повинна отримати згоду з боку свого чоловіка, батька, брата чи опікуна;
- Праця не повинна негативно позначитися на фізичному і духовному стані жінки;
- Жінкам рекомендується докласти свої зусилля в тих галузях, де це найбільш ефективно і доцільно. Жінка не повинна займатися тим, що протирічить її природі: працювати у важкій промис-

ловісті, служити постійно в армії, і загалом, володіти чоловічими спеціальностями, які принижують її гідність, наприклад, прибирати вулиці.

- Жіночими сферами діяльності вважається такі як виховання і освіта, зокрема – охорона здоров'я, особливо гінекологія; виробництво жіночого одягу; консультаційні послуги в області бізнесу, психології, дизайну; письменницька діяльність.

- Жінці не можна користуватися косметикою і парфумерією поза домом. Слід одягатися скромно, без надмірностей і вести себе перед сторонніми як личить справжній віруючій.

Однак існує об'єктивна перешкода для просування жінок по кар'єрних сходах. Для мусульманських сімей характерна багатодітність, яка має безпосереднє відношення до заборони переривання вагітності. Багатодітна сім'я, яка виступає в ісламській традиції як певний еталон, служить для більшості мусульманських жінок орієнтиром, відповідно до якого вони планують і будують своє життя, а отже і вибирають професії з урахуванням того, що основні сили будуть віддані родині, а не роботі чи кар'єрі.

Отже, враховуючи першочерговий обов'язок жінки по веденню домашнього господарства, трудова діяльність мусульманок має певні обмеження. Це, насамперед, стосується вибору професій чи навіть правил поведінки на роботі.

Чи задовольняє це жінок-мусульманок і як до набуття нових прав відносяться чоловіки-мусульмани?

Ще у 1940 р. засновник Пакистану Мухаммад Алі Джина сказав: «Жодна нація не підніметься на вершину слави, якщо ваші жінки не будуть поруч із вами. Ми – жертви поганих звичок. Це злочин проти людства – те, що наші жінки закриті у чотирьох стінах як в'язні. Ніде не сказано, що жінка має жити у таких поганих умовах» [2].

У рішеннях Всесвітнього Економічного Форуму «Глобальний гендерний розрив – 2013», у мусульманських країнах існує величезний розрив між чоловіками і жінками в таких ключових галузях, як охорона здоров'я, освіта, економіка і політика. Жодна мусульманська країна не потрапила до десятки країн із найвищим індексом гендерної рівності. Навпаки, дев'ять з десяти країн, що замикають цей рейтинг, – це країни мусульманського світу[2].

Ці низькі показники навряд чи можна пояснити рівнем доходів: вісім мусульманських країн з десяти, що мають найбільшу гендерну нерівність, відносяться до країн з високими доходами. Незважаючи на колосальні багатства, такі країни як Саудівська Аравія, Кувейт та Об'єднані Арабські Емірати, так і не змогли вирішити проблему так званого гендерного розриву.

Проте, ситуація не безнадійна. За даними Світового Банку, гендерний розрив поступово скорочується. Сьогодні в університетах цих країн вже можна зустріти більше жінок, ніж чоловіків. Але незважаючи на прогрес в освіті та охороні здоров'я, жінки не мають достатньо широких можливостей в економічному і політичному житті. Вони становлять лише четверту частину ринку робочої сили, тоді як в інших країнах частка жіночої участі на ринку праці становить близько п'ятдесяти відсотків.

Проте, повне уявлення про становище жінок дають Коран, хадіси і праці мусульманських теологів. Звернувшись до Корану, можна переконатися в тому, що однозначного підходу до нього в ньому немає.

У Корані окрім цитат про високе становище жінок можна знайти і протилежні твердження. У сурі «Жінки» говориться: «Мужья - попечители [своих] жен, поскольку Аллах дал одним людям

преимущество перед другими и поскольку мужья расходуют [на содержание жен] средства из своего имущества. Добродетельные женщины преданы [своим мужьям] и хранят честь, которую Аллах велел беречь. А тех жен, в верности которых вы не уверены, [сначала] увещивайте, [потом] избегайте их на супружеском ложе и, [наконец], побивайте. Если же они повинуются вам, то не обижайте их. Воистину, Аллах - возвышен, велик» [3:4:34]. Ці вірші ясно говорять про нерівність чоловіка і жінки і про підлегле становище останньої.

Дослідниця гендерної нерівності в ісламі Астма Барлас зазначає, що говорити про рівність, звичайно ж легше, ніж підштовхнути мусульман до створення теорії і практики рівності, або підштовхнути їх до прийняття цієї рівності як принципу Корану. Причиною боязкості є те, що більшість мусульманських громад відносяться до культури, що заснована на статевому поділі і верховенстві чоловіків. Відповідно, вони, орієнтуючись на свої історичні традиції, трактують Коран лише як інструмент чоловічої зверхності над жінками [1].

Таким чином, становище жінок у мусульманському світі досить неоднозначне. З одного боку, ісламське вчення відводить жінці почесне місце, наприклад у сфері веденні домашнього господарства чи виховування дітей. З іншого боку, існує цілий ряд обмежень пов'язаних із перебуванням та діяльністю жінок за межами власного будинку. Наприклад, жінка має право на освіту чи право працювати в окремих галузях, але вона має отримати на це згоду чоловіка. Загалом мусульманському світу притаманна гендерна нерівність, яка проявляється у верховенстві чоловіків над жінками. Достатньо жорсткі традиції притаманні переважній більшості мусульманських країн, незалежно від їх політичного устрою та ступеня економічного розвитку. Однак мусульманські жінки прагнуть до підвищення своєї ролі у суспільстві більш широкої участі у політичних, економічних та соціальних процесах.

Джерела та література:

1. Асма Барлас. К теории гендерного равенства в исламских обществах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.islam-portal.ru/novosti/105/3019/>.
2. Бесправие женщин и как на это смотрит Коран [Електронний ресурс] // Мусульманка. – 2014. – Режим доступу: <http://islam.com.ua/zabluzdeniya/17420-2014-01-27-18-36-07>
3. Коран [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chitatkoran.com>.
4. Мухтерем В. Жінка. Іслам. Сучасність [Електронний ресурс] // Віче. – 2007. – № 3. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/517/>
5. Расулов Я. Женщина в истории человечества. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Islam/women_history.php.

3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ольга Боровик

УКРАЇНСЬКА КУХНЯ У ВИМІРІ ПОВСЯКДЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

У статті схарактеризовано культуру харчування, визначені смакові уподобання еліти Української козацької держави XVII–XVIII ст. щодо страв національної української і почасти європейської кухні.

Ключові слова: козацька старшина, українська кухня, страви, повсякдення.

Проблема побутової культури XVII–XVIII ст. еліти Війська Запорізького, складовою якої є, зокрема, культура харчування, залишається однією з маловивчених у сучасній історичній науці. Її принагідно торкалися в контексті вивчення історії козацтва дослідники Д. Яворницький [27], В. Чабаненко [23], О. Франко [25], О. Васильєва [7], Ю. Чемен, В. Губеня, Н. Бондар [26] та ін. Історіографію цього питання доповнюють етнографічні студії М. Маркевича [19], Ф. Вовка [8], Л. Артюх [4; 5] та ін.

Джерельна база даного дослідження представлена документами особового характеру, актами та описово-статистичними матеріалами, що почасти опубліковані [2, 21]. Особливо цінним джерелом до вивчення культури харчування, зокрема з'ясування страв, яким віддавала перевагу старшина Української козацької держави, стали щоденники П. Апостола [17], Я. Марковича [20] та М. Ханенка [11].

Становлення традиційної кухні на теренах України розпочалося за часів Київської Русі. Але формування рис власне національної української кухні було започатковане наприкінці XVI ст. і тривало до кінця XVII ст. Цей період характеризувався урізноманітненням асортименту і виникненням багатьох страв, які стали класичними у вітчизняній кухні: борщів, таратуги, розсольників, страв із прісного тіста, сухих зацукрених фруктів. Змішування у той час не практикувалось, як і подрібнення, перемелювання харчових продуктів. Фарші, паштети, котлети, запіканки і пудинги, характерні для західних кухонь, в українській кухні XVII ст. не використовувались.

З появою Української козацької держави ми можемо говорити про оформлення смакових уподобань її населення, у тому числі її елітарної верстви – козацької старшини.

Серед повсякденної їжі старшини найбільшою популярністю користувався борщ. Відомий український етнограф Л. Артюх вважає, що назва страви «борщ» походить не від давньогрецького чи старослов'янського слова «борщ», а від назви дикорослої рослини «борщівник», яка повсюдно росте в Україні і молоде листя якої, а також коріння, раніше часто клали у борщ [4]. Однак, дане твердження спростовується у poradнику М. Маркевича, де подано такий рецепт борщу: «капусту, буряк і м'ясо викласти в горщик, затовкти їх салом і залити буряковим квасом; коли борщ закипить –

посолити, додати цибулю і сало. При подачі на стіл додати сметану. Якщо борщ готується в піст, то замість сала, м'яса і сметани додається риба і конопляне масло із піджареною цибулею» [19, с. 166].

Інформацію про різні види борщу знаходимо в літературній спадщині Г. Квітки-Основ'яненка: «И скольких сортов были борщи – так на удивление! Борщ с говядиной – или, по-тогдашнему, с яловичиной; борщ с гусем, прежирно выкормленным; борщ со свининой; борщ Собиеского (бывшего в Польше королем); борщ Скоропадского (гетьмана малороссийского). Рыбий борщ печерский, бикус, борщ с кормленою уткою...» [15, с. 22]. Його споживали щодня як основну обідню страву, і готували також на весілля, поминки, Різдво і т.д. В Україні існувало три різновиди борщу. Найулюбленішим був вже згаданий нами червоний борщ, компонентами якого були капуста, буряк, морква, петрушка, пізніше – картопля. Для борщу заправляли червоний городній буряк і використовували його разом з квасом. Споживали такий борщ гарячим, приправляючи червоним перцем. Заможні верстви населення їли борщ, забілений сметаною: «Одже вже і борщ укипів, тільки сметанкою засмажити» [14, с. 391]. Окрім борщу, також готували різні юшки, куліш, галушки, локшину, гречані пампушки з часником, кисіль та інші страви [9, с. 40–41].

У цей же період пельменоподібна страва турецької кухні дюш-вара перетворилася на українські вареники, а потім на вареники з характерними національними наповнювачами – вишнями, цибулею, шкварками. Деякі методи консервування козаки запозичили в татар. Молоко переробляли на сир і масло.

Про кулінарні уподобання і про смаки представників козацької старшини, може свідчити арештований 1687 р. московською владою похідний скарб чернігівського полковника Г. Самойловича, де, зокрема, значилися такі продукти: «Запасу всякого рыба: 10 осятров, 4 стерляди, 6 брушек осятровых, дзвено белужины, 3 семги, 10 прutow семги ж провесной, 2 угорича, 12 пучков визниги, 2 пласта щучины, 10 язей сухих. Полмеха рогожного грибов. В мешку ягод да яблок сушеных з четверик. В двух бочках уксусу ведра з три. В бочке масла конопляного з полведра. В бочце ж меду вареного з ведро. 2 кади масла коровьяго неполны, по смете пуда з четыре, а весит было нечим, контара и терезей нет, а безмен не подиймет. ... кады патоки, по смете ж пуда з два, сухарей орженных, ситных и пшеничных четверти з две в веренище посконном. Соли с полпуда. Мясa: 29 полтов ветчины, 7 сал ветчинных болших и малых, 70 языков корових, 10 сиров, 30 ребир середочных ветчинных, 30 лопаток и окорков ветчинных ободраных, 50 уток сушеных пластаных, 3 связки колбас саленых сушеных, 47 гусей пластаных провесных, 50 частей свынных и говяжих, больших и малых, сушеных, один окорок болшой свиной, овса с осмину» [21, с. 1178–1179].

Більшість прянощів, унаслідок їхньої дороговизни, так само як оцет та сіль, у XVII ст. використовували не у процесі приготування їжі, а ставили на стіл і вживали під час їжі за бажанням. Відомо, що під час завершення дипломатичної місії І. Брюховецького в Москві 1665 р., гетьман прохав московського царя «о пряных зельях: инбирь, перец, шафран, орешки мушкатные, цвет мушкатной, корица, гвоздики, кардамон, ягоды винные, изюм, коринка, ядра миндалные, пшено сорочинское, сахар, масло деревяное, лимоны, постилы». Додатково гетьман бажав отримати також різноманітні напої: «романея, ренское, олкан, вино двойное, пиво ячное с малиною, мед цыженной» [2, с. 22].

Ще з XV ст. в Україні було відоме «гаряче вино» – горілка. З її появою почалося виготовлення різних настоянок та наливок, які відзначалися витонченим смаком і різними кольорами. Крім горілки, вживали варенуху та мед. Варенуха – безалкогольний або слабоалкогольний напій з юшки узвару з додаванням прянощів, меду й горілки. Її парили в печі. У великій пошані була варенуха у простого

козацтва та старшини. Мед – улюблений напій наших предків, відомий ще з часів Київської Русі. У своєму листі до І. Забіли В. Дунін-Борковський, даючи поради щодо організації прийому гетьмана І. Мазепи, наголошував, що треба потурбуватися «о напитоке, особливе о мед добрий» [3]. Спочатку готували медову ситу, заправляли її запареними шишками хмелю, залишали на кілька днів або тижнів у теплі. Потім напій проціджували і вживали охолодженим. Жодна урочистість не обходилась без меду.

Наступний етап у розвитку української кухні почався на рубежі XVII –XVIII ст. і тривав трохи більше одного століття (до першого десятиліття XIX ст.). У цей період відбувається радикальне розмежування кухні пануючих класів і кухні простого народу. Кухня заможної верхівки українського суспільства поступово втрачає український національний характер. Починаючи з петровських часів, дворянство, з яким себе починала все більше асоціювати козацька старшина Гетьманщини, переймає західноєвропейські кулінарні традиції. У XVIII ст. у кулінарних уподобаннях старшини все більше значення починають відігравати французька та німецька традиційні кухні, які успішно прижилися на теренах Російської імперії. Одним із нових звичаїв, що з'явилися в цей час, стало вживання закусок як самостійної страви.

Тогочасна кухня була ареною боротьби впливів жирної сарматської кухні з легкою паризькою. З'явилися німецькі бутерброди, французькі та голландські сири, поєднані із старими українськими стравами – холодною солониною, холодцем, окістям, бужениною. Вишуканий люксовий стіл, насамперед, орієнтувався на французьку кухню. Стало модним кислий смак поєднувати з солодким. На кухні козацької старшини мигдаль, родзинки та цукор, який тоді коштував дорого, подавали навіть до м'ясних страв, які ще поливали медом або сиропами.

Однією із найпопулярніших страв козацької старшини було сало. Свинина надійно прижилася в українській кухні задовго до XVIII ст., але саме в цей час на теренах Гетьманщини відбувається схрещення англійської породи свині з місцевою домашньою породою. Результат цього схрещення позначився чудовими смаковими властивостями сала [6, с. 29].

З XVIII ст. в Україні поширилась картопля [13]. З цього часу майже всі перші страви виготовляли з нею. Картоплю починають активно використовувати для приготування других страв, часто поєднуючи з іншими продуктами – із м'ясом, салом, морквою, квасолею, грибами, яблуками, маком, хроном, сиром. Картоплю використовували у вареному, смаженому і печеному вигляді. В цей період із неї виготовляли крохмаль і патоку, які дали можливість готувати киселі на крохмалі і солодке тісто на патоці.

З'явилися і нові алкогольні напої. В Україні випускали різні сорти пива, з яких найпопулярнішим було «Аква віта». Відомо й про виробництво шампанського, яке називалося «сектами». Шляхетство та старшина ласували вином власного виробництва, а до гетьманського столу нерідко подавали привозне французьке або угорське вино. Письменник С. Мокриєвич стверджував, що вино належало до «трунків знаменитих» [26, с. 366].

З приходом до влади І. Мазепи, під час правління якого кухня елітарних верств Козацької держави збагатилася багатьма європейськими запозиченнями, в широкий ужиток входить кава. «Прислуга розносила чорну каву, варену на турецький лад. Не мололи її, лиш товкли на крупі и пражили у мидяних риночках з довгими ручками. Кипучу, з шумкою, приносили й наливали з риночок у филижанки з гербами Мазепи» [18, с. 19].

Тоді ж набуває поширення вживання чаю. У вищих верствах суспільства за межі обіду виді-

лились солодкі пироги, пиріжки, солодоші, разом з чаєм подавалися о п'ятій годині вечора.

Для приготування страв та напоїв у XVIII ст. широко використовували прянощі: шафран, корицю, гвоздику, мускатні горіхи, мускатний цвіт, імбир, перець, ягоди ялівцю, кардамон. Наприклад, горілка «мастихина» готувалася за таким рецептом: «взять цинамону, гвоздиков, мушкатовой галкы, каждого по два лота, мастиксу четьыр лоты, шкурки помаранчевой лоть, горілки доброй три гарц, в которой корення намочить чрез сутки едны, потомъ перегнать и оцукровать» [7, с. 66].

У XVIII ст. на столі козацької старшини з'явилися і нові солодоші, які в основному постачалися з Росії. Господарські порадиники XVIII ст. дозволяють певною мірою реконструювати перелік солодких страв, які вживала козацька старшина. У них містяться численні рецепти медових пряників, бубликів, марципанів, мигдальних тортів, десертів з груш, дині, шипшини, порічок, слив, лимонів, зацукрованих суниць, малини, порічок, вишень, горіхів, слив. Десерти були вінцем будь-якого пишного бенкету. На них господарі не шкодували грошей, а рідкісні продукти та інгредієнти завозилися ще з літа. Західні смаколики, такі як безе, пудинги, тістечка мали великий попит у гетьманів [26, с. 337]. У цей період набувають поширення цукерки. Зокрема, у щоденнику П. Апостола знаходимо запис під 1725 р.: «Получил от матери на дорогу в Петербург 400 рублей, еще получил от нее на конфеты 12 червонцев» [17, с. 119].

У сільській місцевості, де мешкала переважно сотенна старшина, їжу вживали 5 разів на день: в 6–7 годин ранку снідали, у 11–12 годин обідали, в 14–15 годин – полуднували, у 18–19 годин – підвечерювали, у 22–23 години – вечеряли [24, с. 63]. Усі прийоми їжі (крім полуденка) були обов'язково пов'язані з гарячою, переважно вареною стравою, для чого двічі витоплювали піч – вранці, готуючи сніданок і обід, і ввечері. Сніданок і вечеря мали досить різноманітне меню, в обід же майже завжди готували борщ і кашу. Обід ніс і певне символічне навантаження: єднання сім'ї. Обідали завжди разом, з однієї миски. Кожний член сім'ї мав визначене місце за столом. Першим починав їсти старший у родині. Під час обіду заборонялося сваритися й просто голосно розмовляти, сміятися, стукати ложками тощо.

У неділю не працювали, прагнули приготувати більш різноманітну їжу. Також у цей день ходили у гості – здебільшого до родичів. Приймати гостя, особливо в обідню пору, за традицією, вважалося доброю ознакою [5]. Щоденники бунчукового товариша Я. Марковича [20] та генерального хорунжого М. Ханенка [11] містять згадки про звичаї серед козацької старшини відвідувати господи один одного. Зокрема, М. Ханенко у своєму щоденнику написав, що 10 жовтня 1752 р. він «обедал у писаря генерального г. Безбородко» [11, с. 472], а 13 жовтня «отослал г. Безбородко табаку турецкого и два кавуны. По утру был у мене Искрицкий. Сего числа прибыл г. Скоропадский в Глухов, а вчера г. Кочубей обозный генеральный, с которым я у гетмана и обедал» [11, с. 472]. Поширеною у колі козацької старшини була традиція відвідувати один одного з нагоди іменин. Зокрема, Я. Маркович у своєму щоденнику зазначав, що 23 травня 1734 р. «банкет был у писаря генерального для имянин его: были кн. Шаховской, кн. Барятинский, оба Хрущовы, старшина генеральная и проч., и подпихом. Дамы также были» [20, с. 426]. Судячи з інформації, вміщеної у щоденниках старшини, такі банкети з безконтрольним «подпихом» були не рідкістю для старшини. Інколи бувало по кілька на тижні.

Таким чином, культура харчування козацької старшини Війська Запорізького формувалася впродовж всього часу існування Козацької держави. У другій половині XVII ст. кухня еліти Української держави, що переживала процес свого становлення, принципово не відрізнялася від кухні рядового козацтва. Впродовж XVIII ст., коли відбувався процес повільної, але неухильної інтеграції

України до складу Російської держави, козацька старшина, остаточно виокремившись в елітарну верству Козацької держави, у своїх смакових уподобаннях багато чого запозичила від російського дворянства. Насамперед це стосувалося поширення через Росію на українські терени моди на західноєвропейські страви, а також солодоші. Але і в цей час повсякденні страви козацької старшини були у більшості своїй тотожними тим, які вживала більша частина українського населення у XVII–XVIII ст. Блюда так званої народної або ж традиційної української кухні неодмінно побутували на столах представників еліти Війська Запорізького. Розмаїття ж страв на повсякденному та святковому столі козацької старшини значною мірою залежало від її майнових статків. Сотенна старшина рідко собі могла дозволити вишукані страви, які були досить звичним явищем на столах полкової чи генеральної старшини.

Джерела та література:

1. ІР НБУВ, ф. І, спр. 53762 /13/, арк. 385.
2. Акты о пребывании в Москве гетмана Ивана Брюховецкого (сентябрь–декабрь 1665) // Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб, 1869. – Т. VI (1665–1668). – С. 1–24.
3. Апанович О. М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. / О. М. Апанович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histfans.com/JournalLL/journal/1997/2/9.pdf>.
4. Артюх Л. Повсякденна й святкова їжа та напої [Електронний ресурс] / Л. Артюх. – Режим доступу: http://spogad.at.ua/publ/istorija/l_artjukh_povsjakdenna_j_svjatкова_jizha_ta_napoji/5-1-0-396.
5. Артюх Л. Традиції харчування на Україні [Електронний ресурс] / Л. Артюх. – Режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/en/koz-tvo/50-eda/262-tradycii-harchuvannya-na-ukraini.html>.
6. Бойко А. Наше сало: історія, способи соління, страви, анекдоти / А. Бойко. – К.: Знання, 2007. – 62 с.
7. Васильєва О. Формування традиції придворного бенкету в Гетьманщині (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) / О. Васильєва // Повсякдення ранньомодерної України. – К., 2013. – № 1. – С. 57–68.
8. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Ф. Вовк – Прага : Український Громадський Видавничий Фонд, [б.р.]. – 354 с.
9. Гуртова Є. В. Культура повсякдення української еліти Гетьманщини як маркер соціальної стратифікації / Є. В. Гуртова // Вісник Черкаського університету : Серія «Історичні науки». – 2014. – № 19 (312). – С. 39–42.
10. Гусарова Т. П. От застолья к столу переговоров: венгерское провинциальное дворянство в середине XVII века в дневнике Ласло Ракоци / Т. П. Гусарова // Одиссей: человек в истории. – М., 1999. – С. 43–49.
11. Диариуш, или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного его милости пана Иоанна Скоропадского событий... наченный 1722 году и оконченный в том же году по представлении и погребении упомянутого гетмана Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком / Изд. О. Бодянского // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1858. – № 1. – XXI + 74 с.
12. Захарова О. Власть церемониалов и церемониалы власти в Российской империи XVIII – начала XX века. Коронации, дипломатические приемы, высочайшие выходы, военные парады, рыцарские карусели, церемониальные застолья, балы / О. Захарова. – М.: АиФ-Принт, 2003. – 400 с.
13. Історія картоплі та її походження [Електронний ресурс] // Історія України та всесвітня історія цивілізацій. – Режим доступу: <http://mestectvo.com/zvnovost/466-istkartopl.html>.
14. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у семи томах. / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. –Т. 2: Драматичні твори. Рання проза. – К.: Наукова думка, 1979. – 588 с.
15. Квітка-Основ'яненко, Г. Ф. Зібрання творів у семи томах / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Т. 4: Прозові твори. – К.: Наукова думка, 1979. – 544 с.

16. Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) / М. Кордуба // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. 78. – С. 51–89.
17. Лазаревский А. М. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 100–155.
18. Лепкий Б. Мазепа / Б. Лепкий. – Т. І. Мотря. – Львів: Червона Калина, 1991. – 389 с.
19. Маркевич Н. Поверья, кухня и напитки малороссиян / Н. Маркевич. – К. : Типография И. и А. Давиденко, 1860. – 199 с.
20. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Я. Маркович. – М., 1859. – Ч. 1. – 524 с.
21. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Опись Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою комиссиею. – СПб., 1884. – Т. 8. – С. 949–1204.
22. Разновидности марципан и ганнусковой горелки // Киевская старина. – 1883. – № 7. – С. 240–253.
23. Савур-могила. Легенди та перекази нижньої Наддніпрянщини / Упорядник В. А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 261 с.
24. Смоляр В. І. Формування і розквіт української кухні / В. І. Смоляр // Проблеми харчування. – 2008. – № 12. – С. 63–64.
25. Франко О. Ф. Практична кухня / О. Ф. Франко. – Львів: Каменяр, 1992. – 238 с.
26. Чемен Ю. О. Дослідження вишуканої української кухні часів Гетьманської України / Ю. О. Чемен, В. О. Губеня, Н. П. Бондар // Молодий науковець : Історичні науки. – 2016. – № 3. – С. 334–338.
27. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.

Вікторія Журавель

ПЕРЕЛОМНИЙ 1996-Й РІК ДЛЯ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГУМОРИСТИЧНО-САТИРИЧНОГО ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ»

У статті розкрито про доленосні для держави події 1996-го року та їх відображення у журналі: реакції та дії населення.

Ключові слова: журнал «Перець», депутати, реформи, народ, цінності, сатира, гумор.

За роки незалежності відбувалося безліч змін, проте 1996-й рік був по-особливому переломним для України. Основний закон України приймали в авральному режимі з 10 ранку 27 червня до 6 ранку наступного дня. Так, 28 червня 1996 р. Україна отримала свою Конституцію.

Досягнуто стабілізації курсу купоно-карбованця до іноземної валюти. 25 серпня був виданий Указ президента України, Л. Кучми, відповідно до якого з 2 вересня запроваджувалася грошова реформа, за якою карбованці обмінювалися за курсом 100 тисяч карбованців за 1 гривню. До 16 вересня по території країни мали паралельний обіг гривні і карбованці [14].

В Україні вперше проходила Міжнародна олімпіада з біології у Криму, в якій прийняли участь 27 країн. Українські спортсмени були представлені на Олімпійських іграх в Атланті, де здобули 23 медалі.

Проте водночас панував і безлад в країні: відбувалось поступове злиття влади й бізнесу, ко-

рупція та хабарництво, масове роздержавлення підприємств (16265 об'єктів з яких 4051 належали до загальнодержавної власності станом на 96-й рік) [13]. Чимало з останніх протягом тривалого часу не мали змоги виплачувати заробітну платню своїм працівникам. Відсутність фінансування на належному рівні медицини, освіти і науки, стримувала розвиток важливих галузей.

Про ці та інші негаразди повідомлялося в газетах, журналах, але не завжди друковане слово було повноцінним, вагомим – найчастіше воно лише позначало проблему, а не сприяло її вирішенню. Сатирично-гумористичний журнал «Перець» був певною розрадою, місцем виплеску емоцій, «голосу» простого населення, де кожен громадянин мав можливість висловити свою думку про події і процеси, що відбувалися навколо їх, в регіоні та країні в цілому. Завдячуючи сатирі та гумору була можливість поглянути на дійсність по-іншому, в певній мірі своєрідно. Гумористичний погляд на певну проблему дозволяв помітити її приховані сторони, і у такий спосіб сприяти оздоровленню суспільства.

Журнал «Перець» має власні традиції, особливості та колорит, і є унікальним представником живої сучасної української культури. Карикатури, іронізми, гуморески, перлюкізми, співомовки акцентують увагу на дуже болючих проблемах країни, становищі простого люду, процесу нескінченних реформ, браку коштів, високі тарифи на комунальні послуги, мізерні пенсії, масове пияцтво, втрати сімейних цінностей, популізм, продажність, зловживання та обіцянки, які залишались на папері.

Одними із болючих тем того часу, для населення були питання, що стосувалися влади та демократії, хабарів, крадіжок та продажності чиновників. У населення це викликало шквал невдоволення, тому до журналу надходило багато листів. Так, в рубриці «Страшне перо не в гусака», було опубліковано: «Зараз нема на кого пожалуватися. Усі ізбрані демократичним путем, так зразу й не знімеш», «Раніше красти було складно. Міг бригадир спіймати, а то й голова. А січас вони самі сидять і думають, де б його що узять. Бо комора пуста, на щоту ні копійки, і на «бобіку» не погасаєш, бо бензину нема» [7]. А в рубриці «Коротко кажучи», ситуація в країні була схарактеризована без зайвих слів: «Дайте людині на лапу і ... вона почне працювати головою», «Контролюючих організацій у нас тьма-тьмуца, просто їх ніхто не контролює» [1], «Зараз заздрять не тим, хто добре заробляє, а хто вміє красти» [5], «Чим багатший злочинець, тим гуманніший над ним суд», «Ми перейшли від побудови комунізму. Прямісінько в добу авантюризму. Такі спостерігаються авантюри. Що люди плачуть і сміються кури», «Прикро не те, що усе продається, а те, що у мене немає таких грошей» [5].

Громадянин О. Сухомлин, у своєму зверненні до «Перця» вірно підмітив, що «Держава – рідна мати... Але чомусь поводить ся як мачуха» [3]. Такого висновку можна було дійти спостерігаючи за ситуацією в країні. Так, права споживачів були незахищені, прямим підтвердженням цього були слова одного з дописувачів: «...плач, споживач... в нашому базарно-ринковому хаосі покупець почувається безпорадним: а що, як йому підсунуть халтуру? Назад її не приймуть – немає у нас таких правил, як в інших цивілізованих країнах. І взагалі немає у нас Закону про захист прав споживачів».

Тогочасна проблема для всіх – це оплата праці – мізерна, а подекуди взагалі відсутня. В рубриці «Круті думки» було вірно підмічено, що «Якщо життя народу може бути ще гіршим, значить, не все втрачено» та «Стан економіки безнадійний, але стабільний» [2]. Зважаючи на ціни, тарифи і відсутність платні.

«Про реалії життя»

Ой, раз, іще раз,

Заплатив за світло й газ

За квартиру, за водицю —

Кладу зуби на полицю.

На сторінках журналу з'явилась інформація, що будуть видавати «Медаль за терпіння». «Урядова адміністрація готує текст указу президента про заснування нової медалі — «За довготерпіння». Нею нагороджуватимуть громадян нашої країни, котрі не подають до високих інстанцій рішучих протестів проти антисоціальної програми уряду, не висловлюють невдоволення своїм злидненным життям». В одному з листів вказувалося: «Вчора листоноша приніс моїй 90-річній матері цільову допомогу. Грошима — 19 тис. купоно-карбованців! «Скільки ж це буде на старі гроші? — спитала мати, — бо я на сучасних мало розуміюся». Прикинув вартість хлібин і сказав, що на старі гроші це, приблизно, 8 копійок. Чи може тепер хтось зробити закид, що ми — не правова держава. Букви закону дотримано. Ще й як! І як вижити в сучасних умовах?»: ... останнім часом мало не в усіх наших засобах слово «виживати». Тобто виходить, що ми з вами, шановні читачі, сьогодні не живемо, а виживаємо». Бо сталося так, що «Гроші стали гарні, але зарплата нікудишня» [2].

З науковцями ситуація ще цікавіша: «Про незвичний досвід було проінформовано, що «у науково-дослідних інститутах. Академії Наук України ось уже четвертий місяць проводяться унікаль-

Мал. О. МОНАСТІРСЬКОГО

ний дослід: молодші, середні, старші наукові та ненаукові працівники працюють... без зарплати. За експериментом уважно стежать громадські та урядові структури. Останні мають намір перенести досвід безгрошової праці й на інші сфери і галузі».

Ситуація ще більшого абсурду відбувалась у Верховній Раді. Люди обирали демократію, зміни на краще в незалежній країні, а отримали представників влади, які постійно наживаються на них. Це засвідчено у листах до редакції журналу: «Нарешті порядок буде. А то ідеш у виконком і мучиться — давати чи не давати, а як давати, то скільки? Тепер все буде ясно — сиди кожний

на зарплаті! Чи не могли почекати кінця вступних іспитів до вузів? Як тільки своїх синочків пристроїли, то тепер з понеділка по закону! ... Але напруга, як з'явилася, так і спала. Виявляється, у документі не було вказано, з якого ж понеділка він вступає в силу. Усі полегшено зітхнули. Отак і живемо... З документом, але... по-старому» [6].

Скрута та безвихідь спонукали населення до великих абстракцій: «Чи можна декларувати мрії? Виявляється, можна. Читаючи нову нашу Конституцію, я побачив до болю знайомі рядки про безплатну медицину. В основному Законі записано, що державні й комунальні заклади медицини мусять надавати населенню безкоштовні послуги. А як же тоді зрозуміти виступи керівників міністерства охорони здоров'я в пресі, по телебаченню, по радіо про те, що, оскільки бюджетом не передбачено фінансування і половина затрат на медичне обслуговування в лікувальних закладах давно пора перейти на платні послуги. А тим часом у дуже багатьох поліклініках та лікарнях уже перейшли від слів до діла – зробили лікування платним» [7].

Перелік дорікань можновладцям постійно розширювався: «Уявіть, що хтось зробив собі за ваші гроші коштовний подарунок, навіть вас про це не попередивши. Ось так почувався і я, коли спікер нашого парламенту оголосив нашим обранцям, коли вони знову зібралися на чергове засідання після різдвяних канікул, що їхня зарплата збільшилась вдвічі і тепер становить 80 мільйонів крб. А оскільки зарплата депутатів береться з наших податків, то виходить, що цей подарунок їм зроблено і за мій рахунок». От так і виходить, що «Хто не вивчає законів, той не знає, як їх обходити!» [8].

Оперативність, з якою Верховна рада реагувала на ситуацію в країні, не залишилась непоміченою. У Верховній Раді закони приймаються у повільному темпі, то і не дивно буде, якщо: «наше державне законодавство зможе бути сформоване не раніше трьохтисячного року».

Під критику видання потрапили парламентські дебати: «Сьогодні відбулося екстрене засідання парламенту, присвячене зустрічі Нового Року. У гарячих дебатах при обговоренні цього пункту порядку денного, взяли участь 80 депутатів. За те щоб достойно зустріти рік Бика, проголосувало 104 депутати. Аби просто зустріти – 58. Категорично проти будь-якої зустрічі було 96 обранців. Решта утрималась». Не оминули увагою редактори журналу й зростання пільг та «різних бонусів» депутатам: «Днями більшість депутатів Верховної Ради одержали листи від дітей з різних регіонів, звертаються до них з проханням усиновити та в дочерити хоча б тимчасово. Тільки таким чином діти зможуть цього літа відпочити оскільки путівка в дитячий санаторій чи табір, коштує непомірно дорого, а депутатським дітям вона обходиться майже даром» [12].

Зважаючи на всі умови, можна дійти думки, що бути депутатом в Україні є доволі вигідною справою. Хоч і «Декотрим в Верховній Раді, люди просто вже не раді», але це не заважає: «Гілки влади розцвітати...», адже щоб стати політиком – достатньо вийти на площу...» [2]

Мал. В. ЛИТОВЧЕНКА

— Оголосив конкурс серед своїх помічників на кращу мою доповідь.

«Ой, піду я в депутати до тієї Ради,
Де не стільки демократи, скільки демокради.
Там дають автомашини ще й нові квартири.
А тому я передумав йти у рекетири.
Припадає депутатам по мішку зарплати.
Нащо йти у рекетири? Ліпше в депутати».

Гострою на тоді виявилася проблема, пов'язана з десятиріччям трагедії на Чорнобильській АЕС: «П'ятий рік наші депутати вносять зміни, доповнення та поправки до Закону «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи». Передбачено урізання різних пільг і компенсацій немало-небагато, а на 30 трильйонів крб. Хто ж проти того, що треба відсікати тих, хто присмоктався до чорнобильської біди, користуючись незаконними пільгами. Та поки ситуація така, що справжні ліквідатори і потерпілі чухають потилиці, довідавшись, що їм компенсацій і пільг усе менше, а ті які чорнобиля й не понюхали, радісно потирають руки».

А от у Києві ... громадян з цидулками про пільги на транспорті нараховувалось 33 категорії. І всі на законних підставах. Судді їдуть безплатно на основі закону про свій особливий статус. Прокурори і слідчі несхитно керуються своїм. Армія столичних міліціонерів заповнює салони на підставі закону про міліцію. Про них всіх подбав рідний їм парламент, котрий у законах пільги на проїзд передбачив. Ви десь бачили, аби прокурори чи слідча група міліції виїздила на місце пригоди тролейбусом чи автобусом? Куди ж тоді вони їздять спеціальними автомашинами із ввімкнутими мигавками та сиренами? Безплатно їздять митники, архітектори, службові особи комітету по захисту прав споживачів. Пільги передбачені навіть для членів Кабінету Міністрів. Але скажіть, на милість, чом за проїзд повинні платити лише пролетарі, котрі вже забули, що таке булижник, та студенти?...» [11]. Зважаючи на це, справедливим є висновок проте, що «маленька брехня – це брехня. А велика брехня – це політика!»

На сторінках журналу в гумористичній формі обговорювались і нові явища для тогочасного українського соціуму. Прикладом стала поява «шкіл кілерів»: «У центрі столиці вирішено відкрити школу кілерів. Передбачається, що прийом до неї здійснюватиметься на конкурсній основі, причому конкурс абітурієнтів очікується чималенький. Оскільки, як ми знаємо, ще жодного кілера затримано не було, можна зробити висновок, що професія ця щодалі набуває цілком легального статусу» [9].

На сторінка журналу за 1996 рік було вкотре актуалізовано проблему торгівлі людьми: «Не розумію, чому правоохоронні органи не забороняють такої от реклами: «Потрібні дівчата для роботи за кордоном не старше 22 років»? Таку рекламу я недавно почула по

— Пробачте, товаришу генерале, за погоню. Я думав, що вас бандити захопили...

телебаченню і згадала свою подругу Надію, яка два роки тому, спокусившись точнісінько такою ж самою, виїхала в Південну Америку. Їй обіцяли, що вона працюватиме офіціанткою і заробить купу грошей, а вона опинилася в звичайному борделі...» [5].

Суто філософське питання про пріоритетність матеріального чи морального на сторінках журналу знайшло оригінальне тлумачення: «Полюбила мільйонера. В голові морочиться. Полічила його гроші. Мільярдера хочеться», «Не чіпай мене, Платоне. Я тобі не пара. І не тич свого купона. Бо люблю доляра». Яскравим доповненням текстів були карикатури [1].

Не обійшли дописувачі журналу й проблеми непрофесійності тогочасних українських ЗМІ. З цього приводу були звернення в рубриці «Шановний Перче!»: «Не знаю, чому так виходить про всі новини в нашій державі я дізнаюся звідки завгодно, тільки не з наших телевізійних новин. Наші запізнюються, як мінімум, на добу. Поки київські кореспонденти чухаються, московські та кери з інших країн світу встигають повідомити нам те, що хотілося б уперше почути від своїх журналістів. Дивовижна неоперативність! Якщо інформація проходить якусь цензуру, то чому тоді наші цензори такі неповороткі?» [12].

Підсумовуючи, варто зазначити, що ситуація в країні була нестабільна. Завдячуючи сатирично-гумористичним публікаціям в журналі «Перець» можна відстежити реакцію населення на перебіг подій, які є цінним надбанням для аналізу ситуації з усіма її складовими. Карикатури становили невід'ємну частину розповіді реальної дійсності подій, що є вельми цінним джерельним матеріалом.

Джерела та література:

1. Перець. – 1996. – № 1.
2. Перець. – 1996. – № 2.
3. Перець. – 1996. – № 3.
4. Перець. – 1996. – № 4.
5. Перець. – 1996. – № 5.
6. Перець. – 1996. – № 6.
7. Перець. – 1996. – № 7.
8. Перець. – 1996. – № 8.
9. Перець. – 1996. – № 9.
10. Перець. – 1996. – № 10.
11. Перець. – 1996. – № 11.
12. Перець. – 1996. – № 12.
13. Лазарович М. В. Історія України [Електронний ресурс] / М. В. Лазарович. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/15580507/istoriya/ekonomichne_stanovische.
14. Сегодня.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/newsarchive/ukraina-v-1996-hodu-pojavilac-konstitutsija-i-pojmali-onoprienko.html>.

НАЙВИЗНАЧНІШІ ПОСТАТІ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОГО РОДУ СОЛОНИН

Стаття присвячена козацько-старшинському, згодом дворянському роду Солонин, який веде свій початок з часів гетьманування І. Виговського, і протягом XVII – першої половини XX ст. пройшов складний і достатньо тернистий шлях становлення, розвитку і розквіту. Рід Солонин залишив певний особливий слід в історії Чернігово-Сіверщини і тому є цікавим для дослідників регіональної історії.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, м. Чернігів, м. Остер, земство, земське зібрання.

Козацько-старшинський, згодом дворянський рід Солонин залишив помітний слід в історії не лише Чернігівщини, а й України в цілому. Втім, службова, громадська та культурно-просвітницька діяльність його представників не знайшла відображення на сторінках наукових публікацій. У даній статті робиться спроба заповнити цю прогалину.

Рід Солонин за сімейним переказом, походить від Дмитра Солонинки, відомого військового діяча, полковника брацлавського (1658–1659 рр.) та прибічника І. Виговського. У червні 1659 р. він був мобілізований польським королем Яном II Казимиром Ваза. Лукомський сотник Солонинка, який був вбитий в 1658 р. у Лохвиці прихильниками Полтавського полковника Мартина Пушкаря під час повстання опозиції, інспірованого миргородським полковником С. Довгалем, можливо був родичем Дмитра Солонини (за іншою версією – одна особа).

Від нащадків Дмитра – синів Костянтина Дмитровича, Якова Дмитровича та Василя Дмитровича, беруть початок три основні гілки роду [6, с. 706].

Костянтин Дмитрович Солонина (р.н. невідомий – помер до 24 жовтня 1696 р.) у 1669 р. після перенесення Київського полкового управління в м. Козелець стає полковником київським. К. Д. Солонина очолював полк з перервами протягом 1669 – 1689 рр. У 1670 р. він був призначений наказним генеральним осавулом. Наприкінці 1671 р., будучи знову полковником, К. Д. Солонина від імені гетьмана Д. Многогрішного був відряджений до Москви на з'їзд московських і польських послів та представлений царю Олексію Михайловичу. Він був кандидатом на посаду гетьмана (лютий 1672 р.). У 1676 р. з новою місією К. Д. Солонина був відряджений до Москви гетьманом І. Самойловичем, де отримав “государеве жалування”. Він брав участь у Кримських походах 1687 та 1689 рр. і супроводжував гетьмана І. Мазепу у Москву в 1689 р. У 1692 р., будучи значним військовим товаришем, узяв участь в розгляді земельного спору між Києво-Печерською Лаврою і жителями Бориспільськими. К. Д. Солонина був людиною високо освіченою, велику увагу звертав на церковну архітектуру, допомагав громадам у будівництві храмів. Близько 1678 р. своїм коштом він побудував церкву Воскресіння Христового в Острі і подарував їй Анфологійон (збірка вибраних служб на всі 12 місяців року, видана друкарнею Києво-Печерського монастиря в 1619 р.). На жаль, під час великої пожежі 1876 р. дана церква згоріла. Миколаївській церкві в Козельці він подарував ризу, гаптовану золотом і сріблом, та Євангеліє. К. Д. Солонина похований у Козельці [7, с.709–710].

Герб роду Солонин з'являється і починає привертати увагу саме за життя Костянтина Дми-

тровича Солонини. Він мав наступний вигляд. Щит: в срібному полі голубий щит, в якому зверху золотий кавалерський хрест, в правому куті – золота зірка, а в лівому – золотий півмісяць, звернений у праву сторону. Нашоломник: тризуб, оздоблений золотою зіркою між двома пір'ями страуса. Щитотримач: воїн. На печатці київського полковника К. Д. Солонина 1674 р. ті ж самі емблеми, накволо яких літери К. Д. С. П. В. Е. Ц. П. В. З. К., тобто «Константин Дмитрович Солонина, полковник Войска его царского пресветлого величества Запорожского Киевский» [2, с. 172].

Яків Дмитрович Солонина (р.н. невідомий – помер після 1698 р.) – знатний військовий товариш, київський наказний полковник (серпень – грудень 1671 р., січень – березень 1672 р., січень 1674 р.), учасник Чигиринських і Кримських (1687 і 1689 рр.) походів [7, с. 710].

Відомостей про Василя Дмитровича Солонину дуже мало. Відомо, що проживав він та помер в межах Правобережної України, залишивши свого малолітнього сина Василя на виховання брату Костянтину [7, с. 709].

Сергій Васильович Солонина (бл. 1660 р. н. – помер до 1737 р.) – онук Дмитра Солонини, наказний козелецький сотник (липень 1687 р.), з 1696 р. – київський полковий хорунжий, сотник остерський (1709 – 1728 рр.), бунчужний товариш (1736 р.). С. В. Солонина збудував церкву в с. Карпоки. Похований у с. Булахів [4, с. 189].

Гілка Костянтина Дмитровича згасла у третьому поколінні. До нащадків Якова Дмитровича належать Петро Якович (р.н. невідомий – помер бл. 1706 р.), бобровицький сотник (1706 р.); Данило Якович (р.н. невідомий – помер бл. 1721 р.), київський полковий писар (1688–1689 рр.); Василь Якович (р.н. невідомий – помер після 1737 р.), в числі військових канцеляристів їздив з гетьманом І. Мазепою до Москви (1689 р.), київський полковий писар (1710–1719 рр.).

Син Д. Я. Солонини – Олександр Данилович Солонина (р.н. невідомий – помер після 1772 р.) був бунчуковим товаришем протягом 1725–1729 рр., гоголівським сотником (1733–1745 рр.), київським полковим суддею (1745–1755 рр.) та обозним (1755–1762 рр.), підкоморієм Козелецького (1764–1772 рр.) та Остерського (1771 р.) повітів. Інший його син – Григорій Данилович Солонина (р.н. невідомий – помер після 1746 р.) перебував на службі з 1733 р. в числі бунчукових товаришів. 31 грудня 1735 р. він отримав універсал на звання бунчукового товариша. Г. Д. Солонина протягом двох з половиною років перебував в першому Польському поході. Іван Григорович, син Г. Д. Солонини (народився бл. 1727 р. – помер після 1787 р.) був моровським сотником (1761–1771 рр.), перебував у походах 1769–1770 рр. 14 лютого 1774 р. він був обраний кандидатом у київські полкові писарі [6, с. 706].

З точки зору вкладу у загально-історичний розвиток краю, його громадсько-політичний, релігійний, військовий та економічний аспекти, мабуть найбільш цікавими та вагомими представниками роду Солонин, є нащадки Сергія Васильовича Солонини. Його син Іван Сергійович Солонина (бл. 1685 р. н. – помер до 1732 р.) був остерським сотником.

Назарій Сергійович (бл. 1690 р. н. – помер після 1757 р.), архимандрит Київського Свято-Микільського пустинного монастиря (1737–1752 рр.). 20 червня 1757 р. подарував Козелецькій Миколаївській церкві Євангеліє. Похований під храмом монастиря, в якому був архимандритом.

Михайло Сергійович Солонина (бл. 1711 р. н. – помер бл. 1784 р.). 30 вересня 1729 р. став сотником остерським за універсалом гетьмана Д. Апостола (до 1757 р.). Він був наказним київським полковником над козаками, що були відправлені в похід (червень 1733 р.). Проживав у м. Остер, в с. Татарівщина, де в 1745 р. побудував церкву Успіння пресвятої Богородиці. Біля цієї церкви він був і похований [7, с. 713–714].

Іван Михайлович Солонина (бл. 1731 р. н. – 1801 р.), студент школи в Київській академії (1742 р.). 29 травня 1757 р. призначений остерським сотником на місце батька. У 1759 р. він відправився в Пруссію до армії, в супроводі Малоросійських козаків (був в експедиції до 1760 р.). У 1760 р. був призначений в «генеральное дежурство», де знаходився до 1762 р. І. М. Солонина був призначений командиром Малоросійського загону козаків. На цій посаді він перебував під командуванням генерал-майора А. І. Хомутова, за наказом якого був відряджений на пошук і затримання в Польщі дезертирів. За успішне виконання доручення був рекомендований до Державної військової колегії. У пруських походах І. М. Солонина брав участь без перерви до 1765 р., після чого повернувся в м. Остер, де був обраний міським головою, перебуваючи на посаді з 1767 р. до 1773 р. У 1769 р. він був відряджений на прикордонний форпост Білоцерківського староства, де перебував без перерви 4 роки, отримавши 31 грудня 1773 р. атестат від Київської полкової канцелярії про підвищення його в чині. За службу графу П. О. Румянцеву у квітні 1774 р. І. М. Солонина зайняв посаду київського полкового обозного. На цій посаді перебував з 1776 р. до 1781 р. Потім він перебував на посаді судді Остерського повітового суду (1783–1784 рр., 1791 р.). Помер І. М. Солонина до 5 жовтня 1801 р., похований біля Татарівської церкви під правою стіною храму [7, с. 716–718].

Михайло Іванович Солонина (бл. 1766 – після 1806), син Івана Михайловича, був остерським повітовим хорунжим (1812 р.). Похований у с. Соболівка Остерського повіту. Інший його син Микола Іванович Солонина (бл. 1767 – після 1828) перебував на службі з 1 січня 1778 р. значковим товаришем Київського полку. Служив у Чернігівському ополченні, отримавши за службу 9 травня 1808 р. золоту медаль. Він був підкоморієм Остерського повіту (1809 р.) та остерським повітовим предводителем дворянства (1812–1816 рр.). Похований у с. Карпоки [5, с. 10].

Костянтин Іванович Солонина (бл. 1775 р.н. – помер після 1835 р.). На службі перебував з 1786 р. єфрейт-капралом у Павлоградському легкокінному гусарському полку. У 1798 р., будучи юнкером він перебував в гусарському полку К. Ф. Боура. З 2 серпня 1802 р. К. І. Солонина – корнет при сотнику в Павлоградському гусарському полку. Він був у походах: 1792 р. та 1794 р. – в Польщі, при м. Холм; 1799 р. – у Швейцарії при переправі через р. Рейн і при м. Констанц. 5 жовтня 1805 р. К. І. Солонина призначений чиновником до Малоросійського поштамту. З 7 січня 1811 р. він працював чиновником у Чернігівській губернській будівельній експедиції. 31 грудня 1811 р. К. І. Солонина отримав чин губерньського секретаря, а 1818 р. – колезького секретаря. У період з 1830 р. до 1832 р. він обіймав посаду підкоморія Остерського повіту. 1835 р. К. І. Солонина став повітовим межовим суддею в м. Остер. Похований у с. Савин [7, с. 721].

Ілля Іванович Солонина (бл. 1776/1777 р. н. – 1830 р.). З 12 вересня 1786 р. перебував на службі у Тверському карабінерському полку рефрейт-капралом. У 1795 р. він став кадетом, пізніше – ад'ютантом і був переведений у Павлоградський гусарський полк. З 1798 р. – юнкер в гусарському полку генерал-лейтенанта К. Ф. Боура. І. І. Солонина був у наступних походах: з 11 травня 1792 р. до остаточного закінчення приєднання територій до складу Російської імперії внаслідок Другого поділу – в Польщі; з 17 до 28 травня 1794 р. – неподалік від м. Холм; з 21 червня 1799 р. – в Галиції, Сілезії, Моравії, Богемії, Баварії та Швабії; 24 вересня - при переправі через Рейн в Швейцарії; 25 і 26 вересня – при м. Констанц. 31 грудня 1806 р. І. І. Солонина отримав чин титулярного радника. З 1 січня 1809 р. він став помічником остерського повітового судді. 14 серпня 1812 р. І. І. Солонина став остерським земським суддею, в 1815 р. – підкоморієм остерського повіту. З 1819 по 1823 рр. і з 24 січня 1825 р. по 1827 р. він перебував на посаді остерського повітового предводителя дво-

рянства. 6 червня 1824 р. І. І. Солонина отримав орден св. Володимира 4 ступеня. Він мешкав у с. Татарівщина, де й помер в 1830 р. і похований на фамільному кладовищі, на погості Татарівської парафіяльної церкви [7, с. 732].

Одними з найбільш відомих і пам'ятних постатей родини Солонин гілки С. В. Солонини були Петро Миколайович і Володимир Костянтинович. Визначний громадсько-політичний діяч і блискучий військовий відповідно, вписали свої імена в історію Чернігово-Сіверщини.

Петро Миколайович Солонина (12 лютого 1843 р.н. – помер після 1917 р.) виховувався в Чернігівській гімназії та на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира, але повного курсу не закінчив. 4 лютого 1872 р. після випробувального терміну на звання вчителя російської мови при повітових училищах, за пропозицією попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу, він був призначений учителем у Сампсоновське училище в Петербурзі. Пізніше П. М. Солонина був запрошений Рязанською земською управою на місце викладача в Александрівську вчительську школу. 16 березня 1873 р. за запрошенням Чернігівської губернської земської управи він був призначений на місце викладача в Чернігівській земській учительській семінарії (8 травня 1873 р. за розпорядженням попечителя Київського навчального округу затверджений на цій посаді) [1, арк. 102 зв.–104].

В період з 15 березня до 1 червня 1878 р. Петро Миколайович Солонина виконував обов'язки директора вчительської семінарії до її закриття. 19 травня 1879 р. він був обраний в члени Чернігівської міської управи. 28 січня 1881 р. указом Сената по Департаменту Герольдії від 28 січня 1881 р. за № 669, П. М. Солонина призначений за вислугою років у колезькі реєстратори зі старшинством з 20 серпня 1880 р. 31 травня 1883 р. Петра Миколайовича було вперше обрано в гласні Остерського повітового земського зібрання (останній раз був обраний на цю посаду в 1910 р.), 30 червня того ж року – в гласні Городнянського повітового земського зібрання (25 червня 1901 р. був обраний востаннє). 18 серпня 1883 р. Остерським земським зібранням П. М. Солонину було обрано в гласні Чернігівського губернського земського зібрання (неодноразово переобирався до 1907 р.) [1, арк. 104.–105 зв.].

20 грудня 1883 р. П. М. Солонину вперше було обрано в члени Чернігівської губернської земської управи (востаннє обраний 1 березня 1914 р.). 27 січня 1884 р. Чернігівським губернатором затверджено Петра Миколайовича заступником голови Чернігівської губернської земської управи (був переобраний на дану посаду 18 грудня 1886 р., після смерті голови управи Н. А. Константиновича, та 24 січня 1890 р.) [7, с. 731].

23 травня 1887 р. його було обрано Чернігівським губернським зібранням дворянства в кандидати на посаду члена Чернігівського відділення Державного дворянського земельного банку (переобраний на дану посаду в травні 1894 р.). 20 жовтня 1889 р. Городнянським повітовим земським зібранням П. М. Солонина був обраний гласним Чернігівського губернського земського зібрання (і переобирався на цю посаду в жовтні 1892 р. та жовтні 1895 р.).

У травні 1891 р. П. М. Солонина був обраний Чернігівським земським зібранням дворянства на посаду члена від дворян Чернігівського відділу Державного дворянського банку (переобрано на цю посаду знову 4 жовтня 1899 р.).

В червні 1893 р. Петра Миколайовича обрано гласним Чернігівської міської думи на чотири роки (1893–1896 рр.). На цю ж посаду і на той же термін був переобраний 11 травня 1897 р. та 29 квітня 1901 р. [1, арк. 106 зв.–108 зв.].

15 березня 1894 р. його було призначено членом Чернігівського відділу Державного банку обліково-позичкового комітету по сільськогосподарським кредитам. П. М. Солонина затверджений на цій посаді заступником міністра фінансів 15 березня 1894 р. Неодноразово переобирався на цю посаду аж до 1911 р. Протягом 1903–1909 рр. П. М. Солонина пройшов шлях по кар'єрній драбині від колезького реєстратора до надвірного радника [1, арк. 108 зв.–115].

1 січня 1910 р. Петро Миколайович Солонина наказом по громадянському відомству нагороджений орденом Св. Станіслава 3 ступеня. 21 лютого 1913 р. – на основі Найвищого повеління, Петру Миколайовичу було надано право носити на грудях, затверджену в пам'ять 300-ліття правління Дома Романових світло-бронзову медаль. 3 березня 1914 р. – Найвищим наказом по громадянському відомству (Міністерства внутрішніх справ), від 3 березня 1914 р. за № 15, він був підвищений за вислугою років із колезьких в статські радники зі старшинством з 14 вересня 1911 р. [1, арк. 115 зв.–116 зв.].

Своєю громадсько-політичною діяльністю П. М. Солонина вніс неабиякий вклад в розвиток Остерського, Городнянського повітів та сприяв продуктивній роботі Чернігівської губернської земської управи, Чернігівського губернського земського зібрання та Чернігівського відділення Державного банку обліково-позичкового комітету по сільськогосподарським кредитам.

Петро Миколайович Солонина був одружений на доньці титулярного радника Софії Іванівні Філіпповській з 7 лютого 1875 р. Володів родовим маєтком в Остерському повіті Чернігівської губернії, 750-ма десятинами різної якості землі. Мав також, придбане садибне місце з забудовами в м. Чернігів [1, арк. 117].

Іншою яскравою постаттю в родині Солонин був Володимир Костянтинович Солонина, який своєю військовою службою, доблестю вніс себе в анали родової генеалогії.

Володимир Костянтинович Солонина (23 липня 1851 – помер 29 вересня 1914 р.) народився у с. Татарівщина (м. Остер), закінчив Другу київську гімназію та Київське піхотне училище. Він пройшов шлях від унтер-офіцера (1868 р.) до генерал-майора (12 вересня 1906 р.), а потім і до генерал-лейтенанта (23 липня 1911 р.). В. К. Солонина служив у 119 піхотному Коломенському (1871–1878рр.) та лейбгвардії Литовському (1878–1902 рр.) полках. Він займав посади: командира 15-го піхотного Шліссельбурзького полку (1902–1907 рр.), тимчасово генерал-губернатора Курляндії (1905–1908 рр.), командира другої бригади Четвертої піхотної дивізії (1907–1911 рр.), командира четвертої піхотної дивізії (1911 р.). 13 грудня 1905 р. з двома полками піхоти, чотирма ескадронами кавалерії і двома батареями артилерії, Володимира Костянтиновича було відправлено в Курляндію з наданням йому посади тимчасового генерал-губернатора Курляндії, так як на цій території був оголошений воєнний стан. Перебував тут до 14 лютого 1908 р. [7, с. 732].

В. К. Солонина нагороджений орденами св. Станіслава III ст; II ст; I ст. (1879, 1895, 1914 рр.), орденом св. Анни III та II ст. (1891 р., 1898р.), орденом св. Володимира III і II ст. (1906 р.). Володимир Костянтинович – кавалер іноземних орденів: Зірки Румунії II ст. (1899 р.), персидського Лева і Сонця із зіркою II ст. (1914 р.), болгарського Олександра IV ст., сіамського Білого Слона II ст., ордена Незалежності Чорногорії (1914 р.) [7, с. 733].

У 1898 р. в с. Татарівщина (м. Остер) для В. К. Солонини місцеві майстри збудували особняк, у якому він жив і після виходу у відставку. Проте через досить серйозну хворобу генерал-лейтенант В. К. Солонина 29 вересня 1914 р. пішов з життя. Поховали його з воїнськими почестями 2 жовтня 1914 р. на цвинтарі Успенської церкви с. Татарівщина (м. Остер).

Згідно заповіту уся садиба перейшла у пожиттєве володіння його племіннику К. І. Солонині,

а після смерті садиба з усіма будівлями і землями переходить у вічне володіння м. Остру, з тим, щоб тут була культурно-освітня установа та міський сад. Місто не має права продавати чи забудовувати подароване володіння. Також він заповідав встановити меморіальну дошку на його будинку, щоб городяни знали кому вони завдячують цим подарунком. Місто прийняло з вдячністю цей дар. У 1915–1918 рр. в будинку була двокласна українська школа, а у травні 1919 р. Остерський ревком передав будинок для експлуатації краєзнавчому музею. Цей славнозвісний будинок зберігся і до наших днів, де нині розташовується Остерський краєзнавчий музей, та на якому красується, виконана Чернігівською обласною газетою «Гарт» і її редактором Дмитром Івановим, меморіальна дошка з написом: «Будинок і садиба генерал-лейтенанта В. К. Солонини (1851–1914), які він подарував місту Остру у довічне володіння» [5, с. 10–11].

Ведучи мову про нащадків Сергія Васильовича Солонини, варто відмітити ще двох, досить яскравих представників цієї гілки – Василя Андрійовича Солонину (1862–1934 рр.) та Андрія Андрійовича Солонину (1872 р. н. – р.с. невідомий).

В. А. Солонина народився 31 серпня 1862 р. в с. Кошин. У 1908 р. за дисертаційну роботу «О действии вторичных аминов на добромиды предельных углеродов», отримав науковий ступінь доктора хімії. Він був професором Варшавського політехнічного інституту (1908–1918 рр.) та Хіміко-технологічного інституту в Нижньому Новгороді (нині місто на території Російської Федерації) [5, с. 9].

А. А. Солонина народився 18 серпня 1872 р. в с. Кошин. Генерал-майор (імовірно 1917 р.), професор Михайлівської артилерійської академії (1911–1917 рр.). Він залишився в СРСР, викладав у Військово-технічній академії ім. Ф. Дзержинського РСЧА. А. А. Солонина заарештований за справою «Весна» в 1931 р. та засуджений до 10-ти років виправно-трудових робіт [6, с. 706].

Таким чином, козацько-старшинський, а згодом дворянський рід Солонин, який корінням сягає XVII ст., був досить важливим в житті Чернігово-Сіверщини загалом і м. Остра зокрема. Його окремі представники, які перебували на службі в державних, земських установах, віддано несли військову службу на території Російської імперії та за її межами, своєю діяльністю і впливом сприяли розвитку як Остерського повіту, так і Чернігівської губернії загалом.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області. Формулярный список о службе члена Черниговской губернской земской управы Петра Николаевича Солонины. – ф. 145, оп. 3, спр. 1153, арк. 102–117.
2. Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – СПб, 1914 – 322 с.
3. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства [В 2-х т.] / Г. А. Милорадович. – СПб, 1901. – Т. 1 : Ч 1 и 2. – 646 с.
4. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства [В 2-х т.] / Г. А. Милорадович. – СПб, 1901. – Т. 2. – Ч. 3, 4, 5, 6 и приложения. – 877 с.
5. Мисливець А. В. К. Солонина та його роль в історії міста Остра // Збірник наукових праць і публікацій 1908–2008 / [за ред. А. П. Мисливець.] – Остер : Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С. 9–11.
6. Мицик Ю. А., Томазов В. В. Солонини, рід // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9: Прил – С. 706.
7. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. – К, 1914. – Т. 4. – 858 с.

ВПЛИВ СВІТОВИХ МОДНИХ ТЕНДЕНЦІЙ НА ЗОВНІШНІЙ ОБРАЗ РАДЯНСЬКОЇ ЖІНКИ 1920-Х РР.

У статті розглядаються особливості впливу світових модних тенденцій на зовнішній образ радянської жінки. Увага акцентується на специфіці радянського розуміння моди і стилю 1920-х рр. Ключові слова: мода, Арт-Деко, стиль, конструктивізм, пролеткульт.

Наприкінці 1920-х рр. завершилась перша хвиля фемінізму, головним завданням якої було зрівняння у виборчих правах жінок та чоловіків. Довготривала політична боротьба та наслідки Першої світової війни призвели до того, що в деяких країнах Європи та Північної Америки жінки отримали можливість брати участь у виборчому процесі. Згодом жінка почала працювати пліч о пліч із чоловіком і стала фінансово незалежною. Внаслідок цих змін формувався новий образ жінки, який у 1920-х рр. кардинально відрізнявся від традиційного, характерного для початку ХХ ст. Особливо це характерно для Радянського Союзу. Після подій 1917 р. на теренах Російської імперії культивується уявлення про жінку, яка бореться з імперіалістичними загрозами та будує щасливе майбутнє, де немає місця зніженим, ледачим пані, що надміру займається своєю зовнішністю. Простота, скромність, заощадливість стають головними ознаками гардеробу радянської трудівниці.

Але західна мода в той час бурхливо розвивалася і попри політичну ізоляцію, в якій фактично опинилася більшовицька держава, зв'язок між світом комуністичних ілюзій та західним індустріальним прагматизмом не повністю перервався, а жінка повсюдно залишається жінкою. Тому постає питання: чи мали вплив основні тенденції розвитку модної індустрії Заходу на життя радянської жінки та її уявлення про красу та жіночність? Отже метою даної статті є простежити вплив світових модних тенденцій на формування естетичного стилю в Радянському Союзі. Дослідженням цієї проблеми займалися такі вчені, як Дж. Бартлетт, Р. В. Захаржевська, І. Ігнатенко, О. Оприско, Н. С. Пуланова, М. Фогг, О. Н. Шепель.

Основний вплив на західноєвропейську моду 1920-х рр. мали стилі Арт-Деко та модернізм. Формування стилю Арт-Деко починалось у Парижі, а його основні досягнення були представлені на Міжнародній виставці Сучасних Декоративних і Промислових мистецтв у 1925 р. Основу декоративних елементів складали африканське мистецтво, елементи японських гравюр на дереві та артефакти, знайдені в гробниці Тутанхамона [7, с. 238]. Цей стиль характеризується трапецієподібними, зигзагоподібними геометричними формами та східчастими контурами сонячних променів.

Отримавши у 1920 р. виборче право, британки та американки поступово звертаються до чоловічих звичок та занять: паління, керування машиною тощо. Для швидкої їзди жінкам необхідно було досягнути гнучкості та рухливості, тому в моду увійшов жіночий андрогенний силует «флеппер» [7, с. 239]. Вперше за всю історію моди жінки стали прагнути до стрункості та мінімалізму.

Активний спосіб життя, який стає популярним у 1920-х рр., вимагав одягу, який не обмежував свободу руху. Циліндрична сукня-сорочка вільного крою «обрізала» контури фігури та надавала нового значення жіночому гардеробу.

Модними були плісировані спідниці і спідниці з розрізами, в яких можна було вільно рухатись. Низ спідниці став вище коліна приблизно у 1925–1928 рр. і здавався ще вищим при асиметричному,

зубчастому і багатоярусному подолі з прозорого матеріалу. Довжину такому подолу додавала оброблена бісером бахрома [1]. Прямі жакети з пасками некрасиво спотворювали жіночий силует. Французи назвали такий молодіжний стиль *la garconne* [7, с. 239]. Він асоціювався з молодими дівчатами робітничого класу і представницями еліти, які не мали супроводу та полюбили ходити на танці, та флєпперами – тими, хто носив свої калоші незастебнутими таким чином, що вони «шльопали» при ходьбі. Модними стають оголені руки, ноги і виріз ззаду до самої талії, який демонстрував засмагу. Флєппери палили цигарки, яскраво фарбувалися і використовували модний колір помади – відтінок портвейну.

Вечірній одяг в стилі Арт-деко базувався на простоті класичних ліній. До вертикального силуету додали шлейф і турнюр, а тканина спадала від самих плечей і розеток на рівні стегон, подовжуючи пропорції.

Змінюється і спідня білизна. Замість корсету носили жіночий гарнітур з трусиків і вільної комбінації з ліфчиком [1].

Вперше за всю історію моди жінки стали носити коротке волосся. Каре до підборіддя і стрижка під хлопчика були частиною авангардної моди ще до війни, однак після її закінчення вони досягли піку своєї популярності. Разом із цією зачіскою носили капелюшки-клош. При дуже об'ємній зачісці такий тугий капелюшок не доходив до брів, цей ефект був необхідним для хлоп'ячого образу. До вечірньої сукні на голову вдягали пов'язку, яка утримувала зачіску на місці.

Простий силует потребував аксесуарів. Популярними були як вироби із дорогоцінних каменів, так і зі скла й пластику. Скарабеї, змії, сфінкси, піраміди і пальми стали мотивами ювелірних прикрас після відкриття гробниці Тутанхамона в 1922 р. Переліт через Атлантику Амелією Ерхарт зробив популярними аксесуари в авіаційному стилі, в тому числі льотні куртки, каски і довгі шарфи, які пов'язували навколо шиї [7, с. 241].

Разом із розвитком промисловості знизилась вартість взуття. Протягом десятиліття в моді були закриті гострі жіночі туфельки, як правило, з чорної шкіри з пряжкою. У 1922 р. в моду увійшли туфлі з Т-подібною перетинкою. Оксфордські черевики на підборах слугували більш практичною альтернативою для щоденного користування [7, с. 241].

Потреба збільшення кількості робочої сили для розбудови нового суспільства змінює соціальний статус жінки, зробивши її, хоча б і номінально, рівноправною будівницею нового суспільства. Всі ці обставини вплинули на одяг – дівчата носили моделі «унісекс» і запозичили з чоловічого гардеробу взуття, головні убори, сорочки і штани. Загалом же візуальна культура Радянського Союзу знаходилась під пильним наглядом комуністичної партії та була національним продуктом, мала пропагандистські завдання і була корисна новому суспільству.

Модними були зшиті під час Першої світової війни авіаційні шкіряні куртки, які і чоловіки, і жінки носили зі шкіряними кашкетами. Популярними були підперезані ремнем гімнастерки, які жінки вдягали з прямими спідницями з сукна. Модними були сукні з полотна, блузки з ситцю і м'ятерчаті куртки [1]. З будь-яким одягом дівчата носили червону хустку – ще один символ часу, який зав'язували на потилиці. Післяреволюційна мода підкреслювала рівноправність чоловіків і жінок.

Радянська влада поставила за мету знищити всі елементи царської влади, це стосувалося і стилю одягу. Над універсальним костюмом для радянського громадянина працівники швейних фабрик працювали не один рік. Їх завданням було створити костюми, пристосовані для роботи [8, с. 109].

Відсутність особливих обмежень у художників стала причиною зародження руху конструк-

тивістів, який був поєднанням європейського футуризму і комуністичного пролеткульту – культурно-освітньої діяльності пролетаріату [6, с. 105]. У маніфесті конструктивістів йшлося про те, що діячі культури не повинні працювати окремо від суспільства. Створений конструктивістами одяг був чимось принципово новим, однак привернув увагу простих громадян, а не забезпечених дам, які, як і раніше, вдягалися за дореволюційною модою. Такі тенденції викликали парадокс моди 1920-х рр.: працюючи над одягом для робітників, художники експериментували та використовували нові тканини і малюнки, а створюючи для партійної еліти, шили по-старому, включно з усілякими нововведеннями [1].

Яскравими представниками конструктивізму були Любов Попова і Варвара Степанова, які у 1923 р. очолили проектну групу на Першій ситцевій фабриці в Москві [7, с. 232]. Попова багато подорожувала і була відомим представником кубофутуризму, прихильником «малювничої архітекtonіки». Степанова вивчала графічне мистецтво. Всі створені ними образи були чіткими і зрозумілими простій людині. Якщо інші дизайнери-конструктивісти створювали виключно конструктивістські тканини, підхід Попової і Степанової був більш творчим. Візерунки тканин Попової віддзеркалювали «пересічні просторові площини в політичному контексті». У 1923 р. вона перетворила політичний символ «Серп і молот» на витончений візерунок. Навпаки, Степанова «механізувала» свої візерунки за рахунок використання обмежених елементів кола, трикутника і квадрату [7, с. 234].

У розумінні Попової одяг був формою конструктивістської скульптури: сукні або піджаки створювали «просторову форму», а тканина була покликана підкреслити таку скульптуру. На відміну від «хлопчачої» і лінійної геометрії Арт-деко, її фасони підкреслювали жіночу фігуру [7, с. 234].

Збережені до наших днів дизайни Степанової носять андрогенний характер і вирізняються жорсткою геометрією і поєднанням кольорів з простими геометричними формами.

Конструктивістська мода користувалася неймовірною популярністю, проте після смерті Попової в 1924 р. від скарлатини вона пішла на спад. Степанова продовжувала читати лекції з дизайну тканин після призначення на посаду професора у Московській Вищій Художньо-Технічній Майстерні в 1924 р. Але одяг і тканини в стилі конструктивізму не знайшли значного попиту на внутрішньому ринку [2, с. 215].

На початку 1920-х рр. простежується чіткий вплив західноєвропейської моди на радянські фасони, зокрема паризького кутюр'є Поля Пуаре. Модною в Радянському Союзі була сукня-сорочка з низькою талією, що не підкреслює фігуру, а навпаки, приховує лінію талії, стегон і грудей [6, с. 106]. Такий фасон був популярний все десятиліття, з часом змінювалася лише довжина спідниці, поступово піднімаючись вище коліна.

У 1921 р., коли при НЕПі став можливим приватний бізнес, до країни потрапили не тільки закордонні журнали, а й привезений із заходу одяг. Столичні чепурухи відразу взяли на озброєння віяння світової моди. У буржуазному середовищі жінки знову почали носити муфти, хутряні коміри і капелюхи-казанки [1]. Проте такі віяння західної моди не віталися в Радянському Союзі. От що писали у «Робітничій газеті» у 1927 р., посилаючись на відомого радянського поета Володимира Маяковського: «Маяковський помітив, що закордонна «мода» проникає потворними потоками в радянський побут і подекуди встигає підмочити міцні підвалини ідеології нашої молоді. З цим потрібно боротися рішуче і нещадно... Не потрібно нам цього витонченого, красивого життя, що несе в собі мікроби розкладання. Давайте будемо прагнути до краси життя, створеного нашими власними руками, вихованого в наших умовах, разом з нами нерозривно!» [4].

Однак все це було прерогативою вузького кола забезпечених людей, в той час як більшість громадян вдягалася інакше. Робоча молодь була вдягнена з аскетичною простотою. У дівчат – коротенькі спіднички з паперової тканини і білі блузки, смугасті футболки-майки з довгими рукавами і застібками на боках. Ці майки з широкими вертикальними смугами – білі з чорним, гладкі з кольоровим коміром – були основним одягом. У майках ходили на роботу, до школи, в інститут, на прогулянки. Прості панчохи або шкарпетки і «тапочки» носили влітку. «Тапочки» з парусини з блакитною облямівкою стали наймасовішим взуттям [2, с. 215]. Хусточки, переважно червоні, зав'язані кутами назад, покривали голови. У жінок старшого віку було довге волосся, заколоте на потилиці, вони носили блузи та спідниці, причому блузки строго зразку – англійські з вузькими чоловічими краватками. У складних економічних обставинах того часу цей одяг став незамінною формою для службовців.

Конструктивізм і паризькі фасони зникають у Радянському Союзі у 1928 р., коли політику НЕПу було згорнуто. Влада більше не мала наміру терпіти проникнення західних тенденцій на вулиці радянських міст і зробила все можливе, щоб громадяни були однаковими. Фабрики випускали лише грубі пальто і сукні простого крою, а останніх художників – прихильників конструктивізму піддавали жорсткій критиці [3, с. 181].

Таким чином, можна зробити висновок, що зважаючи на особливості соціально-економічного розвитку радянського суспільства, зокрема введення НЕПу, вузьке коло радянських жінок отримало доступ до виробів світової модної індустрії. Однак їх кількість була досить незначною. Більшість пролетарського жіноцтва повинна була користуватися надбаннями союзної візуальної культури, яка не передбачала індивідуальності. Проте слід зазначити, що і радянські дизайнери за відсутності особливих обмежень створили рух конструктивістів, який був поєднанням європейського футуризму і комуністичного пролеткульту та зазнав значного впливу Арт-Деко. Але хоча західноєвропейська мода та стиль одягу тоталітарного Радянського союзу подібні за стилем, вони дуже різні за змістовним наповненням. Західноєвропейська мода створювалась на хвилі жіночої свободи і була покликана підкреслити індивідуальність жінки. Натомість в СРСР головним призначенням жіночого одягу було акцентування рівності чоловіків і жінок, а водночас і невибагливість нової жінки-трудівниці. Тому не дивно, що вулицями радянських міст бадьоро крокували громадянки, позбавлені індивідуального шарму, вдягнені у типові, здебільшого нецікаві костюми, які захищали від холоду, вітру, дощу і снігу, а також від амбіцій, фантазій та «імперіалістичної дріб'язковості». Людина почувалася не унікальним творінням всесвіту, а безбарвною частинкою суцільного колективу, єдиними радощами життя якої була праця, турбота про ближнього, соціальна справедливість та єдина мета існування.

Джерела та література:

1. Бартлетт Дж. Образцовые манекены Сталина. [Електронний ресурс] / Джурджа Бартлетт // Огонек. – 2011. – № 36. – С. 46–49. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1766385>.
2. Захаржевская Р. В. История костюма: От античности до современности / Р. В. Захаржевская. – М.: РИПОЛ классик, 2005. – С. 208–218.
3. Ігнатенко І. «Ідеальна жінка»: уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920–1930-ті роки [Електронний ресурс] / І. Ігнатенко, О. Оприско // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42. – С. 178–183. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2014_42_28.
4. Михайлов А. Маяковский. [Електронний ресурс] / А. Михайлов. – М.: Молодая гвардия. – 1988. – Режим доступу: http://az.lib.ru/m/majakowskij_w_w/text_0290.shtml.

5. Пунанова Н. С. Отечественная мода в контексте формирования «Советской идентичности» в 20-е годы XX века [Электронный ресурс] / Н. С. Пунанова // Вестник МГУКИ. – 2016. – № 2. – С. 125-133. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/otechestvennaya-moda-v-kontekste-formirovaniya-sovetskoy-identichnosti-v-20-e-gody-hh-veka>.

6. Пунанова Н. С. Русская мода как маркер идентичности в первой четверти XX века [Электронный ресурс] / Н. С. Пунанова // Вестник МГУКИ. – 2016. – № 4. – С. 99–107. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/russkaya-moda-kak-marker-identichnosti-v-pervoy-chetverti-hh-veka#ixzz4WmFmY5ZD>.

7. Фогг М. Мода. Всемирная история / М. Фогг. – М.: Магма, 2015. – 576 с.

8. Шепель О. Н. Конструирование одежды советскими модельерами в 1920–1930-х гг. [Электронный ресурс] / О. Н. Шепель // Вестник ВятГГУ. – 2012. – №4. – С. 108–110. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/konstruirovanie-odezhdy-sovetskimi-modelierami-v-1920-1930-h-gg#ixzz4WmEOfbBL>.

Анна Тимошенко

О. ХАНЕНКО В КОЛІ СУЧАСНИКІВ

У статті здійснено спробу розкрити особистість О. І. Ханенка через призму його взаємовідносин із відомими істориками та культурними діячами Чернігівщини XIX ст.

Ключові слова: О. Ханенко, Л. Глібов, О. Лазаревський, О. Кістяківський, М. Костомаров, сучасники.

Олександр Іванович Ханенко – відомий громадський діяч Чернігівщини, історик та збирач старожитностей і стародруків. Працюючи над дослідженням особистості О. Ханенка, громадського діяча, історика, нащадка козацького роду, не можна оминати увагою питання тісного спілкування його із сучасниками, людьми з різних сфер життя, проте зведеними разом волею долі.

В історіографії досліджувана проблема ще не була об'єктом спеціального вивчення. Докладна розвідка про діяльність О. Ханенка належить О. Рахну, який розкрив основні віхи життєвого шляху історика [1]. У статті Г. Самойленка схарактеризовано багаторічні дружні стосунки О. Ханенка та Л. Глібова [2]. Родині Ханенків в цілому та відносинам О. Ханенка і О. Лазаревського присвячені праці Н. Герасименко [3]. С. Половникова, характеризуючи наукову діяльність О. Кістяківського, принагідно торкнулася питань, пов'язаних з особистістю О. Ханенка [4].

О. Ханенко – людина з активною життєвою позицією, він завжди перебував у колі інтелігенції. Так, він був добре знайомий з Л. Глібовим. Вочевидь цих людей зближували спільні інтереси та схожі погляди на суспільні проблеми. М. Сиваченко та О. Деко припускають, що знайомство Л. Глібова і О. Ханенка припало на початок 1860-х рр. В одному з листів до О. Ханенка Л. Глібов зазначав: «...Я припоминаю те правдивые стихи, которые вы однажды вечером продекламировали мне» [6, с.364].

Їхнє спілкування підкріплювалося спільними інтересами та поглядами на життя. О. Ханенко працював у Комісії щодо підготовки і впровадження селянської реформи. Проблема звільнення селян від кріпацтва глибоко хвилювала і Л. Глібова. Отже, спільність поглядів Л. Глібова та О. Ханенка на селянську реформу стала одним із суттєвих факторів їхнього зближення [5, с. 364].

У 1863 р. за зв'язок із народовольцем І. Андрущенком Л. Глібова звільнили з роботи у Чер-

нігівській чоловічій гімназії і відправили до Ніжина під нагляд поліції. Через декілька років, втративши надію на повернення до Чернігова, Л. Глібов звертається за допомогою до О. Ханенка. Після того Л. Глібова було призначено до канцелярії чернігівського губернатора, але без платні за роботу. Останнє змусило Л. Глібова знову звернутися по допомогу до О. Ханенка з проханням позичити гроші, щоб відвідати хвору дружину. Це зайвий раз доводить, що між О. Ханенком і Л. Глібовим були досить близькі довірливі стосунки. Це яскраво засвідчує лист Л. Глібова до О. Ханенка від 11 травня 1867 р.: «Не ради красного слова, а от самого чистого сердца скажу Вам, что на моей печальной жизненной дороге я встретил в Вас истинного человека, имя которого записывается на скрижалях сердца. Воодушевляемый таким убеждением, я всегда встречаю Вас с сердечным удовольствием, чувствую себя перед Вами легко, и робкая душа моя делается говорливее, чего никогда не бывает при других, признаюсь, многих других» [2, с. 6].

У наступних листах Л. Глібов звертався до О. Ханенка з проханням допомоги отримати посаду, яка б могла забезпечити його бодай мінімальними коштами на прожиття. Не без сприяння О. Ханенка Л. Глібов отримав посаду керівника земської друкарні.

Переїхавши до Чернігова після отримання посади, Л. Глібов продовжував підтримувати зв'язки з О. Ханенком, який був на той час головою Чернігівської губернської земської управи. Але наступні листи мали переважно діловий характер і стосувалися друкування матеріалів «Земских сборников», оплати праці у друкарні [6, с. 369].

У 1891 р. чернігівська громадськість влаштувала святкування з нагоди 50-річчя літературної діяльності Л. Глібова. На цьому вечорі поет звернувся до О. Ханенка з віршем:

«Я пел красоты родины моей
И милый юмор земляков забавных;
Вы собирали в тишине полей
Колосья нивы предков достославных.
Кто их посеял там – мир праху тех
И вечная любовь родного края,
Кто собирал их – тому привет от всех,
Кому мила отчизна дорогая.
Друг старины! Вечерняя заря
Полезный путь нам ярко освещает, –
Пусть, светлым счастьем пламенно горя,
На много лет она не погасает!» [2, с. 7]

Протягом всього життя пристрастю О. Ханенка було колекціонування стародруків. До його зібрання входили «Старые южнорусские книги, черниговские и киевские издания XVII и XVIII в.» [7, с. 367]. О. Лазаревський зазначав, що до колекції О. Ханенка увійшла і частина бібліотеки бунчукового товариша Андрія Дуніна-Борковського (сина генерального обозного). Про обізнаність О. Ханенка з пам'ятками старовини писав на сторінках «Чернігівських губернських відомостей» священник з м. Погара Микола Богословський, згадуючи, як архієпископ Філарет (Гумілевський) радив звертатися до О. Ханенка, коли необхідно визначити цінність тієї чи іншої писемної пам'ятки чи стародруку [4, с. 74].

Як спеціаліст у цій справі О. Ханенко допомагав у пошуках матеріалів відомому юристу та історику права О. Кістяківському під час підготовки останнім дослідження з історії створення кодексу законів XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ». З листування довідуємося про прагнення О. Кістяківського залучити О. Ханенка до участі у Товаристві Нестора-літописця та Юридичному товаристві [8, с. 290].

Завдяки співпраці О. Кістяківського та О. Ханенка світ побачило цінне історичне джерело – «Щоденник» прадіда О. Ханенка генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка.

У своєму листі від 30 травня 1876 р. О. Кістяківський, який саме тоді готував до друку «Права, за якими судиться малоросійський народ», зазначав: «В числе составителей сего Свода был генеральный хорунжий Николай Ханенко, Ваш предок... По сведениям, исходящим от известного Вам нашего археолога и изыскателя малороссийской старины графа Милорадовича, Вы ... имеете материалы, относящиеся до составления сего свода. Не будучи Вам известен лично, я, зная однако ж Вас, как изыскателя малороссийской старины, чему Вы дали блистательное доказательство Вашим трудом «Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии», решаюсь, во имя научных интересов, обратиться к Вам с покорною просьбою: не признаете ли Вы возможным сообщить мне сведения об имеющихся у Вас материалах, относящихся до указанного свода».

О. Ханенко відгукнувся на це прохання, про що свідчить лист О. Кістяківського від 4 грудня 1876 р.: «Приношу Вам глубокую благодарность за присылку двух Ваших брошюр, дневника Вашего предка Н. Д. Ханенка, рукописи под заглавием «Экстракт з прав в прекращение горкой в судах волокиты, и книги, содержащей в себе собрание юридически сочинений» [4, с. 75–76].

Згодом спілкування між О. Ханенком та О. Кістяківським з площини ділових взаємин дедалі більше переміщувалось у сферу людських відносин. Так, від 25 червня 1881 р. О. Кістяківський писав до О. Ханенка: «Считаю себя в долгу у Вас: давно обираюсь отдать Вам посещение за посещение. В будущем году осуществлю... Примите уверение в моем искреннем к Вам уважении и душевной преданности» [4, с. 79].

Щоденник Михайла Ханенка також цікавив протоієрея А. Страдомського, близького знайомого О. Ханенка. У своєму щоденнику він, зокрема, занотовував: «В среду преполовения вечером был я у Александра Ивановича Ханенко, пана доброго и умного... 9 июля вызвал к себе архиерей и поручил мне переписать Дневник Николая Даниловича Ханенка за 1732 и 1733 годы...» [9, с. 43].

Професійні та дружні стосунки пов'язували О. Ханенка також з О. Лазаревським. На думку Н. Герасименко, знайомство О. Лазаревського та О. Ханенка відбулося у 60-х рр. XIX ст. Прагнення поліпшити становище селян, а також захоплення історією України, діяльність по збереженню її історико-культурної спадщини, – вочевидь, все це духовно зблизило цих двох людей [3, с. 98].

О. Ханенко та О. Лазаревський вели листування. У їхніх листах, які наразі зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, йдеться про важливі події тогочасного суспільно-політичного і культурного життя в Україні. Значна увага в них приділена виданню журналу «Киевская старина». У листах наведено історію публікації щоденника Михайла Ханенка. О. Лазаревський наполегливо домагався видання щоденника мовою оригіналу, погодившись написати до нього передмову і коментарі. О. Ханенко надсилав історику книги з власної бібліотеки та рукописи з фамільного архіву, надавав цінну іконографічну інформацію та відомості про представників козацько-старшинських родів, а також про своїх предків [3, с. 99].

О. Лазаревський, відтак, був добре обізнаний з книгозбірнею О. Ханенка. У листі від 8 люто-

го 1894 р. О. Лазаревський звернувся до Г. Милорадовича, пропонуючи йому створити й очолити Чернігівську архівну комісію, й при цьому радив переконати О. Ханенка заповісти комісії свою бібліотеку: «Я все мечтаю о Черниговской Архивной Комиссии... Пожалуй бы взял на себя должность правителя дел... Устроили бы музей и библиотеку. Убедили бы Ханенка завещать его библиотеку в Архивную Комиссию» [10]. Проте, цьому задуму не судилося збутися: на заваді стала смерть О. Ханенка. 4 липня 1895 р. він помер.

Дружні відносини єднали О. Ханенка з відомим істориком та громадським діячем М. Костомаровим. Останній, зокрема, здобував джерела для своїх праць не лише в архівних установах та бібліотеках, а й у приватних архівах своїх знайомих і друзів, одним з яких і був О. Ханенко. Так, в одному з листів до нього, приблизно 1879 р., М. Костомаров дякував за отримані поштою джерела та книги і повідомляв про завершення роботи над книгою «Руїна» та намір написати монографію про гетьмана Мазепу [11, с. 194].

Отже, О. Ханенко у спогадах своїх сучасників постає людиною щирою, доброю, сердечною, здатною прийти на допомогу в скрутний час. Небайдужий до історичної та духовної спадщини свого народу, він усіляко опікувався проблемою її збереження. Все це сприяло зближенню О. Ханенка з багатьма шанованими представниками тодішньої української інтелігенції. Подальше вивчення стосунків О. Ханенка із сучасниками потребує пошуку і ґрунтовного опрацювання епістолярних джерел. Проте, виходячи з відомих нам листів, можна стверджувати, що він був достойним представником славного роду Ханенків.

Джерела та література:

1. Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси) / О. Рахно. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – С. 115–131.
2. Самойленко Г. Дружба, перевірена часом: Л. Глібов і О. І. Ханенко / Г. Самойленко // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – Кн. 2. – С. 5–8.
3. Герасименко Н. Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського / Н. О. Герасименко // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 92–108.
4. Половникова С. Листи О. Ф. Кістяківського до О. І. Ханенка / С. Половникова // Сіверянський літопис. – 1998. – №2. – С. 74–81.
5. Сиваченко М. Леонід Глібов: Дослідження і матеріали / М. Сиваченко, О. Деко. – К. : Дніпро, 1969. – 288 с.
6. Глібов Л. Твори: у 2 т. / Л. Глібов. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. 2. – 479 с.
7. А. Л.. Александр Иванович Ханенко (Некролог) / А. Л. // Киевская старина. – 1895. – Т. 50. – № 9. – С. 367–368.
8. Острянюк А. М. «Щоденник» М. Д. Ханенка в листуванні О. І. Ханенка з О. Ф. Кістяківським / А. М. Острянюк // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.-Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 290–294.
9. Тарасенко О. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії / О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 42–58.
10. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 344.
11. Гончар О. Т. Микола Костомаров у пошуках історичного портрета Івана Мазепи (за епістолярними джерелами) / О. Т. Гончар // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С. 190–198.

ПОСТАТЬ І РОЛЬ ГРИГОРІЯ ЦАМБЛАКА В ЖИТТІ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ ПОЧ. XV СТ.

У статті розглянуто діяльність Київсько-Литовського митрополита поч. XV ст. Григорія Цамблака, висвітлено проблемні обставини життя Київської митрополії та вплив діяльності Київського митрополита на міжнародне церковно-політичне життя Східної Європи пізнього Середньовіччя. Особливу увагу приділено суперечливим свідченням і поглядам щодо ролі митрополита в житті Київського православного діоцезу.

Ключові слова: Київська митрополія, Велике князівство Литовське, розділення діоцезу, митрополит, анафема, Новогрудівський собор, Констацький собор.

Історія середньовічної Київської митрополії від часу її заснування і до входження у склад Московської православної діоцезу нараховує надзвичайно багато церковно-політичних розділень, що пояснюється багатьма факторами: монгольським спустошенням Руських земель, занепадом ролі самого Києва як об'єднувачого осередку православного світу, а головним чином – прагненням політичних сил нових держав: Галицької Русі, Великого князівства Литовського та Московської Русі до гегемонії на колишніх землях Київської Русі та церковного унезалеження своїх держав.

Один з найгостріших конфліктів навколо Руського православного діоцезу прийшовся на життя відомого східнослов'янського книжника, болгарського письменника й агіографа, одного з найбільш неоднозначних церковно-політичних діячів і найвидатніших тогочасних літераторів Григорія Цамблака. За висловлюванням дослідника Ю. Пелешенка, середньовічні книжники називали Григорія то «мужем незвичайної освіченості», «навченим книжної мудрості з дитинства», то «вовком», «безбожником» і «предтечею антихриста» [11, с. 254–255]. За словами іншого вченого, О. Яцимірського, «більшість даних, прийнятих дослідниками як безсумнівні, часто дають суперечливі й протилежні відомості» [23, с. 12]. Дійсно, на основі аналізу тогочасних літописів і свідчень про Григорія Цамблака та праць вітчизняних та зарубіжних дослідників можна дійти зовсім протилежних висновків щодо оцінки діяльності визначного Київсько-Литовського митрополита.

Історіографічна база постаті Григорія Цамблака наразі є досить широкою, проте водночас ще залишається багато «білих плям» в біографії Київсько-Литовського митрополита. Як вказує А. Турилов, джерела для вивчення біографії Григорія, за виключенням останніх п'яти років його життя, досить бідні і обмежуються творами самого Цамблака [19].

Серед вітчизняних сучасних дослідників творчість й діяльність Григорія Цамблака ґрунтовно була висвітлена у працях Ю. Пелешенка – «Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції» [11], «Нове фундаментальне дослідження про Григорія Цамблака» та ін. Біографія Григорія Цамблака висвітлена і в узагальнюючих працях з історії Церкви І. Власовського – «Нарис історії Української Православної Церкви» [3] та І. Ісиченка – «Історія Христової Церкви в Україні: Конспект лекцій для студентів духовних шкіл», у працях В. Ульяновського [21] та ін. Питання висвітлення постаті Григорія Цамблака як визначного церковно-політичного діяча стосується одна з перших найбільш ґрунтовних монографій О. Яцимірського у цьому напрямку «Григорій Цамблак: очерк его жизни, административной и книжной дѣятельности» [23]. Серед зарубіжних науковців постать Київсько-литовського митрополита досліджувалася як російськи-

ми дореволюційними дослідниками – А. Карташовим [6] та митрополитом Макарієм (Булгаковим) [9], так і сучасними Г. Прохоровим [13], А. Туриловим [19, 20], П. Знаменським [4], Б. Флорею [22], А. Трифоновою [18], В. Петрушком [12] та Ю. Бегуновим [2]. Значну увагу приділяли вивченню біографії та творчості Григорія Цамблака болгарські науковці Д. Кенанов, Н. Дончева-Панайотова, білоруський дослідник Ю. Афанасенко [1], Т. Казакова [5] та ін.

Як пише дослідниця А. Трифонова, Григорій навчався в оточенні патріарха Євфимія, належав до вищої придворної аристократії [18]. Саме ця освіта в душі ісихазму, строгої аскетичної і чернецької практики, направленої на богопізнання і обожнення, згодом визначить основну позицію Цамблака в питанні унії – політику однастайності, канонічності й соборності у прийнятті всіх важливих церковних рішень.

На кінець 1390-х рр. митрополія переживала складні часи – не зважаючи на те, що Кипріану вдалося домогтися ліквідації Галицької митрополії, поширивши свою владу наперекір Константинополю на Молдову, Волощину і Галичину, справами західноукраїнських єпархій за сприяння короля Ягайла значною мірою керував луцький єпископ Іоанн.

Як пише А. Турилов, близько 1400 р. Цамблук вже був приближеним до Константинопольського двору [19]. Улітку 1406 р. Григорій Цамблук вирушив до Москви, викликаний листом Київського митрополита Кипріана, але в дорозі він дізнався про його смерть і вирушив до Візантії, звідки, за словами Ю. Пелешенка, «уважно стежив за церковним і політичним життям у ВКЛ і Московській державі». На думку науковця, літній митрополит, відчуваючи наближення смерті, хотів бачити Цамблака своїм наступником, який би не займав промосковської позиції [11, с. 257].

Як писав Карташов, у самий рік смерті Кипріана великий московський князь Василій Дмитрович посварився з очільником Великого князівства Литовського Вітовтом Кейстутовичем, і між ними почалася війна [6, с. 340]. Ця подія ще більше загострила й без того напружені політичні стосунки між двома державами, що не могло не вплинути і на церковно-управлінські питання. Звичайно, на факт обрання вплинув в першу чергу Царгородський патріарх та московський князь Василій Дмитрович, який прохав прислати першоієрарха «за старим звичаєм» – із середовища греків. В той же час литовський князь Вітовт сам обрав собі кандидата в митрополити – полоцького єпископа Феодосія, також грека, і відправив його до Царгороду, прохаючи: «Поставте його нам митрополитом, щоб він сидів на столі Київської митрополії за старим звичаєм і будував церкву Божу по-давньому, як наш, тому що, волею Божою, ми володіємо тим містом Києвом». Проте саме прохання московського князя Василя було задоволено, і у митрополита Київського і всієї Русі був поставлений Фотій [6, с. 339–340]. Щодо причини відмови Царгородського патріарха та візантійського імператора Вітовту Г. Прохоров вказує на те, що постанови киево-литовської діоцезу відділило б його від єдиної митрополії Київської і всієї Русі [13].

Наприкінці 1409-1410 рр. Цамблук вирушив вже вдруге до Києва, де, найімовірніше, виголосив «Слово надгробне митрополиту Кипріяну» та вже намагався вести переговори з новим Київським митрополитом Фотієм щодо своїх претензій на київсько-литовську митрополичу кафедру. Дослідник, спираючись на «Слово надгробне митрополиту Кипріяну», зазначає: «У творі Кипріян виступає духовним батьком Григорія, що прагнув зробити з нього свого наступника (...) Оскільки...Григорій Цамблук претендував на київську митрополичу кафедру, то підкреслення близькості до покійного, його духовної спорідненості з автором мало б сильно вплинути на читачів» [9, с. 274–275]. Слід також зазначити, що на той час Цамблук ще не наважився звернутися з таким проханням безпосередньо до Царгородського патріарха, – це відбулося вже в ході діяльності Новоградівського собору 1415 р.

Познайомившись з великим литовським князем Вітовтом, з першої половини 1410-х рр. Цамблак почав відігравати досить значну роль у церковному житті Литовського князівства і згодом активно втрутився у церковно-політичний конфлікт між Литовською державою та Великим князівством Московським. Як вказує Власовський, Вітовт був доволі байдужим до релігії і тому з чисто політичних мотивів виходив у своїх стосунках і до православ'я [3, с. 112] – зокрема, князь три рази приймав хрещення, залежно від політичних вимог переходячи від православ'я до католицизму або навпаки [22]. Природньо, що великий князь Литовський прагнув до незалеження митрополії – він бажав звільнити підвладні йому землі від духовного впливу Московського князівства, де на той час перебували Київські митрополити ще від 1299 р.

Слід зазначити, що вітчизняні дослідники загалом ставляться досить негативно до діяльності Фотія, відзначаючи, що саме внаслідок збору данини з литовських земель Київський митрополит підбуривав проти себе Вітовта. Зокрема, на думку І. Власовського, саме «поступовання митрополита Фотія викликало нову акцію князя Вітовта в справі утворення окремої литовської митрополії» [3, с. 112]. З іншого боку, російські дослідники заперечували дані твердження, вважаючи утворення окремого Литовського діоцезу виключно політичною справою [11; 19]. Не можна оминати увагою й інші причини, які спонукали Вітовта Кейстуовича до створення окремої Литовської митрополії. По-перше, як пише дослідниця А. Трифонова, князя Вітовта не влаштовувала свідомо чи вимушена орієнтація митрополита Фотія на московську об'єднанчу політику і його постійне перебування в Москві, а не в Києві [18]. По-друге, Фотій намагався відновити зруйноване митрополиче господарство після нашествия хана Едигея, як про це писав митрополит Макарій (Булгаков): «Фотій (...) приступив до збирання розкраденого і опісля багатьох клопотів і неприємних сутичок із людьми сильними і знатними досяг бажаного» [9, с. 873]. Саме ті «знатні люди», на думку Г. Прохорова, й змогли остаточно підбурити князя Вітовта проти митрополита Фотія [13].

Дискусійним є також питання щодо вільного волевиявлення учасників Новогрудівського собору 1415 р., на якому Київсько-Литовським митрополитом і було обрано Григорія Цамблака. Зокрема, Другий Софійський літопис так описував цю подію: «Тое же осени Витофть собравъ епископы (...), и рече к нимъ: «Аще не поставите митрополита в моєи области, то злѣ умрете». Они же неволею поставиша на Киевѣ митрополита (...)» [16, с. 41–42]. Інші відомості з цього приводу подає Густинський літопис під 6923 (1415) роком: «Они же (епископы-учасники Новогрудівського собору – Ч. В.), видюще доброе желаніе князя (Вітовта – Ч. В.), повинушася повелѣнію его, и соглашившеся всѣ епископы, и весь освященный соборъ, и в сѣбояре, избраша себе на митрополию благоговѣйна мужа Григорія Цемивляка» [14, с. 353]. З цього можна зробити висновок, що і тогочасні літописні зводи не були позбавлені політичного забарвлення і виражали позицію їх авторів.

Скликавши на початку XIV ст. литовських єпископів, як зазначають більшість дослідників, Вітовт відрядив послів до Константинопольського патріарха Євфимія (1410–1416 рр.) з проханням постановити київським митрополитом Григорія Цамблака. В той же час, інші відомості подає Воскресенський літопис: «...и поставиша его (Григорія Цамблака), мѣсяца ноября 15 день, не по правиломъ святыхъ, не шля къ Царюграду» [17, с. 88]. Тоді ж собором литовських єпископів митр. Фотію були представлені тяжкі обвинувачення. Як причину свого прохання Вітовт вказував на те, що нібито митр. Фотій не опікувався справами литовських єпархій і переносив до Москви майно Київської митрополії. Згодом, у тому ж 1414 р. на другому соборі Григорія Цамблака було названо людиною, достойною стати литовським митрополитом.

Як пише А. Трифонова, відразу після проведення другого собору Григорій Цамблак поїхав

до Константинополя добиватись патріаршого благословення від Євфимія II на митрополію, але там з нього зняли сан і відлучили від церкви [18].

Не можна обійти увагою таке важливе питання як тісні відносини, що склалися між митрополитом Фотієм та Константинопольською церковною та світською владою; цієї проблеми торкалися архімандрит Ніколай (Іоаннідіс) [10, с. 215–222] та Прохоров [13]. Зокрема, архімандрит Ніколай (Іоаннідіс) вказує на те, що при підготовці Вселенського собору з питання об'єднання християнських церков патріарх Іосиф II сподівався на фінансову допомогу Фотія (на це вказував також історик Сиропулос); згодом Фотій надав великий грошовий подарунок для монастиря Пантократор, який, проте, візантійський імператор Іоанн VIII застосував для своїх потреб [10, с. 215–222].

Як пише Знаменський, греки відмовили Вітовту в справі постановлення Григорія Цамблака митрополитом з огляду на тісність зв'язків між князівством Московським та Константинополем [4]. З іншого боку, Власовський та Карташов вказували на те, що посольство Вітовта чекало відповіді спочатку до дня Успіння Богородиці 28 серпня 1415 р., згодом до дня св. ап. Филипа (27 листопада), і лише на третьому елекційному соборі в Новогрудку 27 листопада 1415 р. у митрополита «Київського і всієї Русі» помісним литовсько-руським собором був поставлений Григорій Цамблак [3, с. 113–114; 6, с. 342–343]. Далі І. Власовський оцінює проведення Новогрудівського собору як «звернення до соборного голосу Церкви у цій справі» [3, с. 113]. У той же час, Перший Софійський літопис негативно оцінює діяльність Вітовта: «Князю великому Витовту тако изволшу по своему хотѣнию, собравъ епископы крестьянскыя, иже въ области его живуци, (...) и тѣми епископы постави Киеву митрополита Григорья болгарина» [15, с. 536].

Литовські єпископи були вимушені оправдовувати свій вчинок, як зазначає Карташов, у особливій окружній грамоті, «яка є прикладом дуже слабкої аргументації» [6, с. 343]. В рішенні собору, як пише Ульяновський, учасники собору «посилалися на Апостольські правила, де зазначалося, що два чи три єпископи можуть обрати й висвятити старшого архієпископа чи митрополита. Згадувалися також прецедент з Климом Смолятичем й автокефалія Сербської та Болгарської церков» [21, с. 28]. Собор вважав неприпустимим підкорення церкви державній владі, що, на думку Ульяновського, проявлялося у висвяті патріархом призначених імператором митрополитів. В той же час, від свого імені Вітовт Кейстутович звернувся з окремим посланням до східних церков, де писав про численні провини митр. Фотія – нібито про його призначення Царгородським патріархом ціною підкупу, слабку увагу митрополита до Південно-Західної Русі тощо [21, с. 28]. Як пише дослідниця Т. Казакова, «думку про те, що в написання «Окружної грамоти» й «Соборного послання» приймав участь Григорій Цамблак, підтверджує Никонівський літопис, де сказано, що західноруські єпископи «от Витовта принужени бывшее, съдше с Григорием митрополитом своим... написавшее оправдательные слова сице» [5, с. 17]. Також О. Яцимирський зазначав, що скоріше за все саме Цамблак зміг переконати князя Вітовта в можливості в цьому конфлікті обійтись без згоди Константинопольського патріарха і задовольнитись собором руських єпископів [23, с. 179].

Фотій у відповідь на дії Вітовта та литовсько-руських єпископів видав окружне послання «О нынешнем новом разрушении и мятежи церковнем» та на соборі у Москві викляв усіх єпископів – учасників собору в Новогрудку. Як вказують А. Карташов та Г. Прохоров, Фотій у своєму посланні перш за все звинувачував західноруських єпископів (особливо – полоцького архієпископа Феодосія, викриваючи його намагання здобути митрополиче місце шляхом підкупу) та Григорія Цамблака, майже не торкаючись головного ініціатора розділення митрополії – Вітовта Кейстутовича [6, с. 344; 13]. Очевидно, митрополит Фотій ще сподівався на примирення з володарем князівства Литовського, що

відбулося вже після відходу Цамблака від управління Київською митрополією.

Конфлікт навколо Київської митрополії у 1415 р. був одним з найбільш гострих, тому що на відміну від попередніх спроб (часто вдалих) литовських князів у справі створення незалежної церкви, дане розділення вирізнялось досить тривалим протистоянням між Московсько-Київською та Литовською митрополічними кафедрами. Навіть саме ім'я Григорія Цамблака було включене після здобуття Руською церквою автокефалії у середині XV ст. до формуляру архієрейської присяги, куди були внесені слова: «Отрицаюся и проклинаю Григориева Цамблакова раздрания, якоже есть проклято» [9]. Крім цього, як вказує А. Турилов, ця подія мала велике значення, оскільки стала певною мірою прологом до автокефалії Руської церкви в середині XV ст. [19].

Про адміністративну і церковно-політичну діяльність Григорія Цамблака після його постановлення митрополитом Київського-Литовського православного діоцезу, на жаль, зберіглося дуже мало суперечливих свідчень. Особливо неоднозначно дослідниками оцінюються виступи Григорія Цамблака на Констанцькому соборі католицької церкви 1415 р. та ставлення Литовського митрополита до ідеї унії Православної та Католицької церков.

У напрямку адміністративної діяльності новообраному митрополиту перш за все було необхідно добитись визнання серед православного світу. В. Петрушко зазначає, що Цамблук відразу спробував розширити свою юрисдикцію (під його підпорядкуванням знаходилося шість єпархій – Полоцька, Смоленська, Луцька, Чернігівська, Туровська, Холмська і Володимиро-Волинська). Дослідник пише: «Подібно до свого попередника Литовського митрополита Романа, Григорій Цамблук прагнув підпорядкувати собі ті єпархії Північно-Східної Русі, які перебували на території князівств, незалежних від Москви. Збереглося послання Григорія Цамблака, адресоване Тверському князю Івану Михайловичу, в якому ставленик Вітовта іменує себе «митрополитом Київським і всієї Русі» і, повідомляючи князю про своє обрання, зухвало зобов'язує його молитися за нього» [12]. З іншого боку, на основі аналізу послання можна зробити висновок, що він написаний у простому стриманому тоні, і тут Цамблук, за словами А. Турилова, «сповіщає про своє постановлення князя і повідомляє, що віднині буде його «молебником» – тобто пропонує великому князю перейти з підвладними йому землями під його духовну юрисдикцію» [20]. З вищенаведеного можна зробити висновок, що Григорій Цамблук міг усвідомлювати себе не лише духовним очільником Литовського православного діоцезу, а й «митрополитом Київським і всієї Русі». З іншого боку, можливий і той варіант, що тут велику роль зіграв литовський князь Вітовт, який, за словами А. Турилова, «розглядав Тверь в якості найбільш перспективного потенційного союзника в черговій церковній суперечці» [20].

З іншого боку, у 1416 р. митрополит Фотій написав про розділення Київської митрополії до Константинопольської патріархії і того ж року, як зазначає Г. Прохоров, отримав зі своїм гонцем послання-відповідь від патріарха [13]. Як вказував Ломізе, новий патріарх Іосиф II знову розглянув справу Григорія Цамблака і направив схожі за текстом послання до митрополита Фотія та московського князя Василя III. Як відзначає дослідник, на початку обох документів патріарх запевняв у тому, що не буде давати послаблення Цамблаку («никако да не будет от нас послабление»). Далі коротко повідомлялось про рішення Синоду, котрий підтвердив анафему митрополиту Григорію. І нарешті, Фотію пропонувалося якомога швидше прибути до Царгороду для чергового розгляду справи Цамблака, якого, як сподівалось, Вітовт змістить на вимогу імператора та патріарха. Слова патріарха підтвердив у своїх посланнях Фотію та Василю III й імператор Мануїл II Палеолог. До Константинополя запрошувався також і Григорій Цамблук, проте обидва митрополити не поїхали до тодішньої столиці Візантійської імперії [7, с. 104]. Як відзначає Лурье, Фотій не поїхав до Констан-

тинопольського патріарха через передчуття того, що Іосиф II збирається визнати обрання Григорія Цамблака київським митрополитом [8, с. 21].

Питання про визнання Григорія Цамблака візантійською патріархією та зняття анафем з Київсько-Литовського митрополита залишається дискусійним, оскільки під час православних літургій, які очолював Цамблук під час Констанцького собору, були присутні візантійські послы, які не могли б бути присутніми на службах, якби не мали на це дозволу від імператора.

Незважаючи на відлучення Григорія Цамблака від церкви, його шанували на теренах Русі як визначного православного проповідника. Унапрямку церковно-літургичної діяльності Григорій Цамблук прославився як видатний агіограф, гімнограф, оратор та проповідник. Закінчений цикл визначних проповідей письменника (23 проповіді за даними російських рукописів) увійшов в так звану «Книгу Григорія Цамблака» [17].

1416 року, після спустошення ханом Едигеєм Києва, Григорій Цамблук переніс митрополічу кафедру до Вільна. Особливої уваги заслуговує поїздка Григорія Цамблака на Констанцький католицький собор 1418 р. Як відомо, спочатку цей собор було зібрано з метою реформування католицької церкви та припинення суперечностей між трьома претендентами на папський престол, тобто на початку роботи ще не ставилося питання про унію східної і західної церков. Як пише Ю. Пелешенко, «вважається, що на цьому соборі Григорій Цамблук виголосив дві промови, причому текст однієї з них відомий лише у перекладі латинською мовою і зберігся у щоденнику кардинала Філястри. Ця перша промова була виголошена перед папою Мартіном V 25 лютого 1418 р. чеським теологом Маврикієм Рвачкою» [11, с. 403].

Ю. Бегунов зазначав, що перед початком сорок третьої сесії собору, 19 лютого 1418 р. в Констанці прибула велика делегація східно-православної церкви на чолі з митрополитом Київським і всієї Русі Цамблук [2, с. 168]. Щодо причин цієї поїздки Руської делегації Перший Софійський літопис, на думку О. Яцимирського, подає переказ, «який повинен, скоріше, говорити на користь строгого православ'я Григорія, ніж насправді «уявного латинства» [23, с. 183]: «О прежереченом Григорьи Ламблацѣ, еще приречемъ князю великому Витовту: «Что ради ты, княже, в вѣрѣ лятської, а не в православной вѣрѣ крестыанской? И отвѣщаему Витовтъ: «Аще хощеши не токмо мене единого видѣти во все и православной вѣрѣ, но и всѣх людий невѣрных тоя земля Литовская, то иди в Римъ, имѣи прю с папою и съ его мудреци. Аще их прериши, то всемы будем крестыане, аще ли ни, то имамъ вся люди своея земля в свою немецкую обратити вѣру». И посла его в Римъ со своіми бояры» [15, с. 538]. З цього, як вказує А. Турилов, можна зробити висновок, що «поїздка західноруської церковної делегації на чолі з Григорієм на Констанцький Собор відбулася з ініціативи світських правителів Польщі та Литви і з боку православного духовенства носила значною мірою вимушений характер. Митрополит не був прихильником локальної церковної унії» [20].

На Констанцькому соборі були присутні й візантійські послы, бо у промові Григорія Цамблака вказується на бажання Константинопольського імператора прийняти унію [2, с. 183]. При цьому, на думку Ю. Афанасенка та А. Турилова, скоріше за все, обрання Григорія Цамблака на той час вже було визнано з боку царгородського патріарха [1, с. 173; 19]. Як пише А. Турилов, «в промові, яку митрополит виголосив перед папою, він назвав імператора Мануїла «своім ясновельможним паном», а в хроніці Ульріха Ріхенталя відзначено присутність на літургії, яку служив Григорій, членів візантійського посольства» [19].

Як зазначає Т. Казакова, митрополит Литовсько-Білоруської держави вважав, що лише у вільній дискусії можливо вирішити всі спірні питання, які виникали між католиками і православними, і тому

він пропонував спеціальний собор з питань віровчення, проте папа Римський Мартін Унавіть не включив промову Цамблака у порядок денних обговорень собору. Ймовірно, що Григорій Цамблак також виношував плани під час сесій собору стосовно організації сумісної боротьби християнських народів проти турецької агресії [5, с. 14], адже натовді вже більшість балканських православних народів було захоплено османами.

Слід зазначити, що питання унії на Констанцькому соборі так і не було вирішено. Як вказує Ю. Пелешенко, Рим переслідував лише мету адміністративного підпорядкування східної церкви, в той час як Григорій Цамблак, учень Євфимія Тирновського й вчений монах-ісихаст, міг погодитися на унію лише за умови соборності рішення й досягнення спільного істинного вчення [11, с. 412]. Як вказує Т. Казакова, невдача Цамблака в ході Констанцького собору спричинила зміну відношення Вітовта до католицизму, яке посилилось у Литовській державі. З іншого боку, як стверджує дослідниця, є твердження, що після повернення з собору церковні ієрархи стали називати Цамблака «католиком, проклятим Церквою і Богом», його ім'я навіть священники не згадували під час Євхаристії [5, с. 15]. Проте, як вже було зазначено вище, дані звинувачення, скоріше за все, були неправдивими і могли носити скоріше політичний, ніж богословський, характер. На жаль, даний факт значною мірою сприяв тому, що Григорієм Цамблacom довгий час не цікавилися як визначною церковно-політичною фігурою тогочасного східнослов'янського світу.

Загалом можна зробити висновок, що Григорій Цамблак в меншій мірі, ніж попередній митрополит Кипріан, притримувався у своїй церковно-політичній діяльності інтересів Литви. Остаточо не відомо обставин і часу смерті Григорія Цамблака. Згідно руських літописів та запису в рукописі бібліотеки монастиря св. Павла на Афоні, Григорій помер взимку 1419–1420 рр. «на Києві», ймовірно, під час морової пошесті [18]. Як вказує А. Турилов, версія, розвинена А. Яцимирським, за якою Григорій залишив кафедру і таємно віддалився в Молдавію, прийняв схиму з ім'ям Гавриїл в Нямецькому монастирі в честь Вознесіння Господнього і прожив ще близько 30 років, займаючись книгописанням, вже визнана недостовірною [19]. Тому, скоріше за все, Григорій Цамблак дійсно помер внаслідок морової епідемії в 1419 чи 1420 р., за словами М. Карамзіна, «шанований в Південній Русі за свою ревність до віри та під прокляттям будучи в Московській соборній Церкві як відступник».

Можна зробити висновок, що Григорій Цамблак дійсно проявив себе активним адміністративним, літературним й церковно-політичним діячем. Незважаючи на важке життя емігранта Київсько-Литовський митрополит до своєї смерті залишався вагомою церковно-політичною особою на землях великого князівства Литовського, а його твори здобули широке розповсюдження та визнання на теренах східнослов'янського православного світу.

Джерела та література:

1. Афанасенко Ю. Ю. Литва и Русь в эпоху Констанцского собора / Ю. Ю. Афанасенко // Сборник докладов III Міжнароднага Кангрэсада следчыка ў Беларусі (Каунас, 11–13 кастрычніка 2013 г.) – Kaunas: Vytautas Magnus University Press, 2014. – Т. III. – С. 171–174.
2. Бегунов Ю. К. Творческое наследие Григория Цамблака / Ю. К. Бегунов. – Велико Тирново; Женева, 2005. – 731 с.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 1. / І. Власовський. – К., 1998. – 294 с.
4. Знаменский П. В. История Русской Церкви. Период II. От нашествия монголов и усиления северо-восточной Руси до разделения Русской митрополии (1237–1461 гг.) [Електронний ресурс] / П. В. Знаменский // Образование и Православие. Режим доступу: http://www.orthedu.ru/books/znam_rpz/znam2.htm.

5. Казакова Т. П. Григорий Цамблак: царкоўныдзеляч і пісьменнік [Электронний ресурс] / Т. П. Казакова. – Мн.: ВТАА «Права і эканоміка», 2008. – 127 с. – Режим доступа: <http://www.bsu.by/Cache/pdf/205483.pdf>.
6. Карташов А. Очерки по истории Русской Церкви. Т.1. [Электронный ресурс] / А. Карташов. – Париж, – 1959. – 681 с. – Режим доступа: http://www.odinblago.ru/kartashev_1.
7. Ломизе Е. М. Константинопольская патриархия и церковная политика императоров с конца XIV в. до Ферраро-Флорентийского собора (1438–1499) / Е. М. Ломизе // Византийский временник. – № 80. – 1994.
8. Лурье В. М. Русское православие между Киевом и Москвой: очерк истории православной традиции между XV и XX веками / В. М. Лурье. – М.: Три квадрата, 2009. – 296 с.
9. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви История Русской Церкви [Электронный ресурс] / митр. Макарий (Булгаков). – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994–1996. – Режим доступа: http://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/4#tom4
10. Николай (Иоаннидис), архим. Отношения Константинопольской Церкви с Россией в XV веке / архим. Николай (Ионнидис) // Международнаянаучно-богословскаяконференция «Россия-Афон: тысячелетие духовного единства». Москва. 1-4 октября 2006 г. – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2008. – 480 с.
11. Пелешенко Ю. Українська літературапізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Постаті / Ю. Пелешенко. – К.: Стилос, 2012. – 607 с.
12. Петрушко В. И. Между Вильно и Москвой: Русская митрополия и государственно-церковные отношения в 1-й трети XV в. [Электронный ресурс] / В. И. Петрушко // Вестник церковной истории. – 2014. – № 3-4. – Режим доступа: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/4591481/>.
13. Прохоров Г. М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси [Электронный ресурс] / Г. М. Прохоров // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.). Ч. 2: Л–Я / АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л.: Наука, 1989. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4694>.
14. ПСРЛ. Т. II. Ипатьевская летопись. – СПб., 1843. – 386 с.
15. ПСРЛ, том VI. Издание 2-е. Софийские летописи. Вып. 1-й. Софийская первая летопись старшего извода [Электронный ресурс]. – М., 2000. – I–VIII, 312 с. – Режим доступа: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_06.shtml.
16. ПСРЛ, том VI. Издание 2-е. Софийские летописи. Вып. 2-й. Софийская вторая летопись [Электронный ресурс]. – М.: Языки русской культуры, 2001. – I–VIII, 240 с. – Режим доступа: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_06.shtml.
17. ПСРЛ, Том VIII. Издание 2-е. Летопись по Воскресенскому списку [Электронный ресурс]. – М., 2001. – 312 с. – Режим доступа: http://psrl.csu.ru/toms/Tom_08.shtml.
18. Трифонова А. Григорий Цамблак [Электронный ресурс] / А. Трифонова // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.). Ч. 2: Л–Я / АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л.: Наука, 1989. – Режим доступа: <http://www.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=2466>
19. Турилов А. А. Григорий Цамблак [Электронный ресурс] / А. А. Турилов // Православная энциклопедия. Т. 12. – С. 583–592. – Режим доступа: http://www.pravenc.ru/text/166685.html#part_2.
20. Турилов А. А. Послание митрополита Григория Цамблака великому князю Тверскому Ивану Михайловичу (1415 г.) [Электронный ресурс] / А. А. Турилов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2015. – № 4. – С. 104–106. – Режим доступа: http://www.drevnyaya.ru/vyp/2015_4/part_19.pdf.
21. Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн.1 / В. І. Ульяновський. – К., 1994. – 251 с.
22. Флоря Б. Н. Витовт [Электронный ресурс] / Б. Н. Флоря // Православная энциклопедия. Т. 8. – С. 576–580. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/158862.html>.
23. Яцимирский А. И. Григорий Цамблак: очерк его жизни, административной и книжной деятельности / А. И. Яцимирский. – СПб, 1904. – 501 с.

4. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Юлія Бовда

М. В. ХОЛОСТЕНКО ТА РЕСТАВРАЦІЯ П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена реставрації унікальної пам'ятки давньоруського зодчества П'ятницької церкви в Чернігові, зведеної наприкінці XII – на початку XIII ст., та участі в ній М. В. Холостенка.

Ключові слова: П'ятницька церква, реставрація, пам'ятки давньоруської архітектури, Чернігів, М. В. Холостенко.

Микола В'ячеславович Холостенко (1902–1978) – відомий український архітектор і реставратор. Його внесок у вивчення пам'яток вітчизняної архітектури важко переоцінити. Однак в літературі його доробок не систематизований та не узагальнений.

Серед робіт М. В. Холостенка особливе значення мають дослідження 40–60-х рр. XX ст. у Чернігові. Саме завдяки їм вдалось реконструювати первісний вигляд та відтворити окремі елементи інтер'єрів видатних пам'яток вітчизняної культурної спадщини – давньоруських Борисоглібського та Спасо-Преображенського соборів, Успенського собору Єлецького монастиря та Іллінської церкви. Значним був і його внесок у вивчення і відродження П'ятницької церкви. Втім, у публікаціях, присвячених реставрації цієї пам'ятки, прізвище М. В. Холостенка згадується лише побіжно, а то й взагалі не згадується [11, 98; 15].

Підставою для написання даної статті стали документи з Наукового архіву Національного заповідника «Софія Київська» (далі – НА НЗ «Софія Київська») та Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» (далі – НАІЗ «Чернігів Стародавній»), які свідчать про те, що починаючи з 1953 р. дослідження і реставрація П'ятницької церкви проходили не лише за активної участі, але й під безпосереднім науковим керівництвом М. В. Холостенка.

П'ятницька церква – унікальна пам'ятка давньоруського зодчества, зведена наприкінці XII – на початку XIII ст. на території стародавнього міського посаду (між сучасними вул. Шевченка та Гетьмана Полуботка) (рис. 1). На початок XX ст. вона являла собою результат численних перебудов пізнього часу. Так, у 1690-х рр. її перебудували в бароковому стилі: над західною стіною звели фронтон, баням надали багатоярусне завершення. Надалі, у XVIII–XIX ст., церкву переробили на семибанну; з півночі, заходу і півдня від основного об'єму звели прибудови [1; 6; 15].

Під час Другої світової війни П'ятницька церква зазнала значних руйнувань. В акті Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників від 15–21 грудня 1943 р. зазначалось, що храм було спалено німецькими запальними снарядами 23 серпня 1941 р., а потім зруйновано фугасними бомбами 25 вересня 1943 р. Акт підписали експерт Надзвичайної комісії П. Д. Барановський, український архітектор Ю. С. Асеев та старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею О. О. Попко [12].

Вже у 1944 р. було прийнято рішення про детальне дослідження пам'ятки, проведення проти-

аварійних робіт і розробку проекту її реставрації. Тоді ж під керівництвом П. Д. Барановського провели протиаварійні роботи, однак у 1945 р. руїни почали завалюватися. Процес руйнування вдалось зупинити лише після здійснення другого етапу протиаварійних робіт у 1945–1947 рр. Для зменшення ваги на несучі конструкції розібрали рештки пізніх надбудов, улаштували тимчасові покрівлі для захисту від атмосферних чинників [2].

Роботи по розбору завалів і архітектурно-археологічні дослідження на руїнах П'ятницької церкви показали, що до моменту руйнування в 1943 р. її древні конструкції зберігалися під пізньою набудовою майже в повному об'ємі. Це зробило можливим їх реконструкцію. У той же час, барокові надбудови були настільки пошкоджені, що відновити їх стало неможливо [10]. Виходячи з цього, у 1952–1953 рр. був затверджений попередній проект реставрації церкви у «первинних формах», автором якого виступив М. В. Холостенко, а головним консультантом робіт – П. Д. Барановський [9]. Як засвідчують документи, подальше загальне керівництво роботами та контроль за їх виконанням здійснював переважно М. В. Холостенко, через відсутність у П. Д. Барановського можливості часто відвідувати Чернігів [11, 98].

Згідно наказу Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР у 1953 р. М. В. Холостенку доручили керівництво експедицією, яка коштом Чернігівського відділу у справах архітектури провела додаткове вивчення руїн П'ятницької церкви. До складу експедиції входили фахівці з Києва – архітектор М. М. Говденко (Александрова), інженер А. С. Кадін, група робітників Чернігівської науково-реставраційної майстерні та інспектор охорони пам'яток по Чернігівській обл. архітектор С. Л. Циба. Фотозйомку здійснювали М. В. Холостенко та М. М. Говденко [7]. У 1954 р. роботи по дослідженню пам'ятки проводились Інститутом Київпроект під керівництвом М. В. Холостенка за участі архітектора М. К. Іванченко [8].

В ході робіт були досліджені пізні прибудови П'ятницької церкви, залишки давньої підлоги, склепіння тощо та проведено обміри. Матеріали досліджень 1953–1954 рр. частково були висвітлені М. В. Холостенком у його статті «Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернгове», виданій 1956 р. [5; 13].

У підготованому М. В. Холостенком та П. Д. Барановським на підставі досліджень 1953–1954 рр. проєкті реставраційна концепція полягала у відновленні пам'ятника в формах давньоруського часу, з розкриттям і реставрацією первісних архітектурних елементів, аргументованих даними дослідження натури і залученням аналогій. Втрачені елементи фасадів реконструювались за аналогією зі збереженими. Прибудови XVII ст., залишки яких були відкриті розкопками 1953 р., передбачалось залишити на поверхні в рівень із землею, а також відремонтувати дзвіницю XIX ст.

Слід зазначити, що у цьому проєкті покрівлі ступінчастих закомар храму не були вирішені у властивій пам'ятці стрілчастій формі з тієї причини, що прилеглі до фасаду частини склепінь виявилися перекладеними при пізній перебудові і змінили свій колишній зовнішній обрис на напівциркульний. Як відзначав П. Д. Барановський, це залишилось реставраційним завданням майбутнього [9].

У 1956 р. були закладені основи капітальної реставрації церкви, проведено комплекс заходів для забезпечення решток давнього мурування від подальшого руйнування. Головний обсяг робіт здійснювався до 1959 р. під керівництвом М. В. Холостенка та П. Д. Барановського за участю М. М. Говденко, А. А. Карнабеда та інших [3]. Реставраційне мурування відтворювало давню систему: з плінфи, знайденої в руїнах, та спеціально виготовленої цегли на цем'янковому розчині (відновлено західну та східну стіни з їхніми порталами, віконними нішами та внутрішньо-стінними сходами; апсиди; хори з їхнім склепінням; зведено три стовпи і реставрований аварійний південно-західний стовп; відтворено

закомари, ступінчасті склепіння тощо). Декоративне мурування фасадів відтворювали за шаблонами, знятими зі збережених ділянок та окремих блоків кладки, виявлених під час розбирання руїн та за аналогією з церквою Св. Василя в Овручі [2].

У 1962 р. реставрація П'ятницької церкви завершилась. Втім, розроблений фахівцями проект був реалізований з певними змінами і уточненнями (переважно – через ініціативи місцевої влади). Так, не були відновлені первісні бокові притвори, не позначені трасуванням обриси втрачених прибудов XVII–XIX ст., розібрали ротонду-дзвіницю початку XIX ст. У 1963 р. відбудована церква була прийнята на баланс міста як відновлена. Як відзначав М. В. Холостенко, завдяки реставрації її унікальний комплекс набув значну частину втрачених внаслідок руйнувань достоїнств [14].

Джерела та література:

1. Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. / А.К. Адруг – Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. – 224 с.
2. Архів НАІЗ «Чернігів стародавній», КН-1834/17. ДФ-1168. Комплект текстових матеріалів з реставрації Пятницької церкви 1955–1956 рр. та фотофіксація реставрації. – 9 арк., 34 фотографії.
3. Архів НАІЗ «Чернігів стародавній», КН-456/158. ДФ-247 Пятницкая церковь в г. Чернигове – памятник архитектуры XII в. Проект реставрации и отчёты о проведённых работах. Отчёт о научно-техническом руководстве реставрационными работами по памятнику архитектуры XII века Пятницкой церкви в Чернигове за 1959 год. – М., 1959. – 6 арк.
4. Барановский П. Д. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове / П. Д. Барановский // Пётр Барановский: Труды, воспоминания современников / Составители: Ю. А. Бычков, О. П. Барановская, В. А. Десятников, А. М. Пономарёв; Фонд П. Д. Барановского, МГО ВООПИиК, Управление капитального ремонта и строительства Департамента инженерного обеспечения Правительства г. Москвы. – М.: Отчий дом, 1996. – 280 с.
5. Бовда Ю. І. Дослідження пам'яток давньоруської монументальної архітектури Чернігова в роботах М. В. Холостенка / Ю. І. Бовда // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 22–24 квітня 2016 р.) / Інститут археології НАН України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Науково-дослідний центр археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2016. – С. 16–18.
6. НА НЗ «Софія Київська», НДФ 6124. Пятницкая церковь в Чернигове (XII–XIII вв.). Историческая справка. – К., 1951. – 25 листов.
7. НА НЗ «Софія Київська», НДФ 6127. Отчет по разборке завалов и исследованиям памятника архитектуры XII в. – Пятницкой церкви осенью 1953 г. / И. Митюк, Г. Говденко, В. Пурм, Н. Холостенко. – К., 1954. – Кн. VI. – 70 листов.
8. НА НЗ «Софія Київська», НДФ 6128. Записка к научному обоснованию проекта реставрации памятника архитектуры XII в. Пятницкой церкви в г. Чернигове / Н. Шилов, М. Медведев, М. Холостенко. – К., 1954. – 34 листа.
9. НА НЗ «Софія Київська», НДФ 6129. Проектное задание реставрации памятника архитектуры в г. Чернигове – Пятницкой церкви / Н. Шилов, Ю. Матвиевский, М. Медведев, Н. Машевский, П. Барановский, Н. Холостенко. – К., 1954. – 29 листов.
10. НА НЗ «Софія Київська», НДФ 6132. Чертежи к отчету по разборке завалов памятника архитектуры XII в. – Пятницкой церкви. – К., 1955. – Кн. VII. – 33 листа.
11. П'ятницька церква в Чернігові. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2015. – 120 с.
12. Собор Пятницкого монастыря в Чернигове // Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР: Сб. статей. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 480 с.: ил.
13. Холостенко Н. В. Архитектурно-археологические исследования Пятницкой церкви в г. Чернигове / Н. В. Холостенко // Советская археология. – 1956. – Т. 26. – С. 271–292.

14. Холостенко Н. В. Восстановление и исследование архитектурных памятников Чернигова / Н. В. Холостенко // Строительство и архитектура. – 1969. – № 4. – С. 34–41.

15. Ясновская Л. В. К истории архитектурно-археологического изучения Пятницкой церкви в Чернигове Л. В. Ясновська // Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»; Центр пам'яткознавства НАН України; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. – Чернігів, 2016. – Вип. 4 (7). – С. 131–139.

Рис. 1. Східний фасад П'ятницької церкви. Фото 1953 р.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ КЛУБ «СІЧ»

У статті розглянуто створення міського націоналістичного молодіжного клубу «Січ» членами ОУН, оголошено його склад і мета діяльності.

Ключові слова: ОУН, курінь, клуб.

З початком окупації території України німецькими загарбниками, паралельно із членами ОУН-Б (Організація українських націоналістів, бандерівський рух), на Наддніпрянщину вирушили три похідні групи ОУН-М (мельниківський рух). Маршрут північної групи включав: Дубно – Шепетівка – Житомир – Київ – Полтава – Харків; середньої – Проскурів (Хмельницький) – Вінниця – Умань – Кіровоград – Дніпропетровськ – Донбас; південної – з Вінниці на Балту – Одесу – Миколаїв – Кубань [5, с. 65]. Окрему похідну групу (4-ту) створили вихідці із Буковини та Бессарабії, об'єднані у Буковинський курінь. Згідно з рішенням представників ПУН (Провід українських націоналістів) О. Сеніка й М. Сціборського, курінь мав просуватися через Проскурів і Вінницю до Києва, де перейти у підпорядкування заступника голови ОУН О. Ольжича – керівника наддніпрянських осередків [3, с. 59]. Керував куренем штаб, до якого входили П. Войновський («Василь»), Ю. Андрук («Буревій»), Я. Осташек («Грім»), В. Лукіянюк («Тиміш») та пані Кіндзірська («Хмара»). Загальне керівництво здійснював провідник куреню П. Войновський [2]. Член Буковинського куреня «Грім» був відряджений до Чернігова на підпільну роботу і там загинув у квітні 1942 р. [2, с. 116].

Члени похідних груп мали своїм завданням створювати сільські ради з етнічних, патріотично налаштованих українців, а в районних центрах – народні ради. Для забезпечення правопорядку планувалося організувати народну міліцію, яка мала підпорядковуватися народним радам. На виконання поставлених завдань, «для зрушення й активізації громадськості дозволялося використовувати суспільну допомогу адміністрації, освіти, культури, господарства». Саме за таких умов на початку грудня 1941 р. був заснований в Чернігові молодіжний клуб «Січ» [4, с. 2].

З протоколу допиту директора тогочасного міського театру А. М. Приходька стає відомим, що створенню клубу посприяв «націоналіст Семенец Михайл», «хотя он мне никогда не говорил откуда он прибыл я сам видел, что Семенец уроженец западной Украины – галицийский украинец, что было ясно видно из его произношения» [1, арк. 25]. «...в 1941 году 15 ноября...познакомился с Семенцом Михайлом, который предложил открыть в гор. Чернигове украинский клуб под названием «Сич»» [1, арк. 15]. У справі наводиться текст заяви на ім'я бургомістра м. Чернігова Є.І. Азарова про створення клубу: «С целью популяризации украинского национального искусства прошу разрешение на открытие в гор. Чернигове национального Украинского клуба под названием «Сич», который ставит своей задачей популяризацию Украинского национального искусства» [1, арк. 15]. В кінці заяви знаходиться підпис А.М. Приходька. «19 ноября 1941 года я (Приходько – авт.) приходил вместе с Семенцом Михайлом в немецкую комендатуру за разрешением открытия клуба «Сич», последние дали согласие» [1, арк. 15]. Принциповою, за свідченням майбутнього керманіча, була вимога щодо складу організації: «...говорил (Семенец – авт.) что надо, чтобы в клубе были только украинцы. В дальнейшем рекомендовал репертуары кружков при клубе только украинские, как те пьесы, поэмы и танцы. Рекомендовал развернуть работу по вовлечению в члены клуба украинской молодежи и предлагал проводить работу по изучению истории Украины...» [1, арк. 26], «...выражал пожелания о том, чтобы

клуб был чисто украинским...» [1, арк. 27]. Доречно зазначити, що до складу клубу були зараховані й росіяни: «Русские артисты были у меня это: главный режисер Любимов Григорий Владимирович, жена Любимова – Минакова, Клинцов Николай Иллич и всего русских было 10 человек, не точно» [1, арк. 15]. Кількість членів клубу була достатньо великою, однак на сьогодні залишається невизначеною. Про її обсяг говорять гуртки і секції: «...театральная, вокальная, хореографическая, оркестровая и др...» [1, арк. 45].

«Сначала клуб помещался по улице Воровского, 10, причем в этом помещении проводились главным образом репетиции, а спектакли проводились в здании школы Войкова. Затем в январе 1942 клуб перешел в помещение областного радиокомитета по ул. Коцюбинского 7, где и существовал до реорганизации его в городской театр, т. е. до конца 1942 года» [1, арк. 34].

А. М. Приходько мав значну підтримку з боку членів ОУН, які обіймали тоді керівні посади у Чернігові і містах області: О. Похолок – начальник обласної поліції, вирішив питання про надання приміщення для проведення театральних постановок (приміщення обласної поліції); С. Тураш, його заступник, всіляко сприяв роботі театру; начальник міської поліції Дорот, вирішував питання щодо транспорту; П. Дюбко – староста Чернігівської районної управи, два рази надавав за рахунок бюджету райуправи матеріальну допомогу загальним обсягом 10 тис. крб.; заступник начальника біржі праці в м. Ріпки Пінчук, надавав списки кандидатів для запису в театральну групу (два списки по 25 чоловік). Критерієм відбору була не наявність таланту, а національна зорієнтованість; інспектор відділу культури і освіти Г. Ребенок (пізніше староста міської управи), сприяв вирішенню організаційних питань та затвердженню репертуару; начальник Остерської районної поліції Олексюк, організовував гастролі клубу в м. Остер. Після зникнення Семенця, завідувач відділу культури та освіти міської управи С. Баран-Бутович затверджував репертуар клубу, підписував звіти [1, арк. 34]. Завдяки їм були вирішені проблеми приміщення, транспорту, матеріальних потреб клубу, набору людей у театральні групи, затвердження репертуару, гастрольних поїздок [6].

Діяльність клубу викликала занепокоєння німців навесні 1942 р. Майже всі вищезгадані особи були заарештовані, Тураш та Дюбко – розстріляні. Доля Семенця після викликів до «СД» невідома, є припущення, що в квітні він втік з Чернігова [1, арк. 34]. Проте, клуб продовжував свою діяльність до кінця 1942 року, після чого був реорганізований у театр – спочатку називався «театральне об'єднання», а в подальшому, з грудня 1942 Р., – професійний театр ім. Котляревського, «...но продолжал ту же деятельность, что и под названием «Сич», т. е. ставил спектакли и концерты» [1, арк. 48]. Склад та кількість людей у гуртках постійно змінювались. На сторінках архівної справи А. М. Приходька фігурують такі керівники та активісти клубу:

Приходько Анатолий Михайлович – директор.

Любимов Григорий Володимирович – художній керівник.

Бравірська Євдокія Орестівна – режисер.

Захарченко Дорина Петрівна – керівник гуртка по вокалу.

Тимченко Марія Андріївна – хореограф.

Реряев Павло Трохимович – хореограф.

Володимирська Ніна Федорівна – звукорежисер.

Курдюмов Анатолий Миколайович – звукорежисер.

Дольнікова Валентина Микитівна – помічник режисера.

Пінчук Леонід.
Булах Михайло.
Ігнатенко Володимир Пимонович – актор.
Ключицький Олексій Григорович.
Клинцов Микола Ілліч.
Жукоцька (Ключицька) Валентина Степанівна.
Досюк Михайло – актор.
Льодова Марія – актриса [6].

Факт замовчування, вилучення з пам'яті народу будь-якої діяльності направленої на ідею самостійності України – явище, яке довгі роки супроводжувало життя українців. Наш народ пережив у 40-х рр. ХХ ст. дві війни: 1-шу з гітлерівським фашизмом, 2-гу – національно-визвольну, котра велася великою кількістю українців, як проти режиму СРСР так і проти фашистської Німеччини. Вивчення оголошеної проблеми важливе не лише для відтворення історичної правди, а може бути в нагоді при формуванні нинішньої культурної політики як міста так і держави загалом

Джерела та література:

1. Архів УСБУ в Чернігів. обл. – Спр. №17736 – П.
2. Верига В. Буковинський курінь 1941 / В. Верига // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні. – К.: Дніпро, 1993. – 137 с.
3. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність. 1918–1941–1944 / А. Дуда, В. Старик. – К.; Чернівці: Товариство «Український дім в Чернівцях», 1995. – 59 с.
4. Культурне життя Чернігова // Українське полісся. – 10 грудня. – 1941р.
5. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни / [За ред. Б. Михайлюка]. – Канада: Торонто, 1951. – С. 147.
6. Студьонова Л. Театр окупованого Чернігова 1941 – 1943 рр. Актор В.П. Ігнатенко (1920–2007) / Л. Студьонова // Сіверянський літопис – 2009. – №2 – 3. – С.150–162.

Андрій Сисенко

М. О. Врубель і Чернігівщина

У статті досліджено період життя видатного художника М. О. Врубеля, пов'язаний з Чернігівщиною. Розглянуто ключові напрямки його діяльності під час перебування на хуторі неподалік села Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії, визначено, які картини були створені на Чернігівщині.

Ключові слова: Врубель, Плиски, Чернігівщина, «Ранок», «Вечір», «Бузок», «До ночі», «Царівна Лебідь», «Богатир», «Демон зборений».

Михайло Олександрович Врубель – визначний майстер акварельного і олійного живопису, художник-символіст. Автор ілюстрацій до книжок, монументальних творів, портретів, проявив себе у театральних декораціях.

Постать М. О. Врубеля та його творчість постійно привертає увагу науковців, насамперед, мистецтвознавців. На сьогодні здійснено життєпис художника, схарактеризовано ключові напрямки його мистецьких пошуків [4; 5; 10]. У краєзнавчому контексті на життєвий етап М. О. Врубеля, пов'язаний з Чернігівщиною, звернула увагу Л. В. Студьонова [12; 13; 14]. Дослідниця наголосила на життєвих обставинах, які привели митця на чернігівську землю, згадала написані тут картини. Втім проблематика зв'язків художника з Чернігівщиною та впливу місцевого колориту на його творчість потребує подальшого комплексного дослідження.

Інформацію щодо перебування М. О. Врубеля на Чернігівщині містять насамперед джерела наративного походження – спогади сучасників та листування. Так, цінними є спогади К. І. Ге про останні роки життя митця [3]. К. І. Ге була сестрою дружини художника Н. І. Врубель-Забілі, а її чоловік володів хутором Іванівським поблизу села Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії (нині – село Шевченка Бахмацького району Чернігівської області), куди упродовж шести років приїздило подружжя Врубелів. У спогадах вміщено уривки зі щоденників К. І. Ге, що робить їх більш точними та фактологічно насиченими. Спогади містять цінні відомості щодо обставин перебування митця на Чернігівщині та особливостей його творчості на цьому етапі.

Сестра художника – Г. О. Врубель залишила спогади про нього, у яких, зокрема, йдеться про його перебування на хуторі поблизу Плисок [2].

Важливу інформацію щодо перебування М. О. Врубеля на Чернігівщині містять спогади Б. К. Яновського [15], який познайомився та спілкувався з митцем, коли той перебував на хуторі Ге. Б. К. Яновський був молодим композитором, щоліта мешкав у селі Стрільники Чернігівської губернії неподалік від села Плиски. У 1897 р. його запросили акомпанувати Н. І. Забілі, яка тоді гостювала разом із чоловіком на хуторі Ге і репетирувала нові оперні партії. Відтоді Б. К. Яновський зблизився з митцем. У його спогадах наведено цікаві свідчення про перебування М. О. Врубеля на Чернігівщині, про місцеві краєвиди, що надихали художника на нові твори.

Київський художник Л. М. Ковальський відвідував М. О. Врубеля на хуторі Ге, відтак його спогади містять відомості про життя та творчість тут художника [7].

Інформацію щодо перебування М. О. Врубеля на хуторі Іванівському Борзнянського повіту Чернігівської губернії містять епістолярні джерела: листування художника з сестрою Г. О. Врубель, з якою він підтримував близькі довірливі взаємини упродовж усього життя [8], а також з композитором М. А. Римським-Корсаковим [9].

М. О. Врубель народився 17 березня 1856 р. в Омську у сім'ї військового, багато малював у дитинстві. З огляду на службову необхідність батька родина часто переїздила: мешкали у Астрахані, у Петербурзі, Саратові, Одесі, про яку в художника лишилися особливо теплі спогади. Відтоді митець неодноразово повертався на українські землі.

З 1874 р. М. О. Врубель навчався на юридичному факультеті у Петербурзькому університеті, після закінчення якого у 1880 р. вступив до Академії мистецтв у Петербурзі, де певний час опановував акварель у класі І. Ю. Рєпіна. Втім, митець не закінчив навчання, оскільки у 1884 р. був запрошений до Києва, щоб взяти участь у реставруванні фресок Кирилівської церкви XII ст. Відтак у 1884–1889 рр. тривав «київський період» творчості М. О. Врубеля. Він брав участь у розписах Кирилівської церкви і Володимирського собору, викладав у рисувальній школі М. І. Мурашка, підтримував тісні стосунки з місцевою українською елітою, зокрема, родинами Прахових і Тарновських. У 1889 р. художник оселився на багато років у Москві.

У 1896 р. М. О. Врубель одружився з відомою оперною співачкою Н. І. Забілою, внаслідок чого оновились і зміцніли його зв'язки з Україною. Рідна тітка Н. І. Забіли була дружиною художника М. М. Ге, який у 1875 р. придбав хутір Іванівський Борзенського повіту Чернігівської губернії біля залізничної станції Плиски, де оселився у 1876 р. у спеціально зведеному одноповерховому будинку із художньою майстернею. Н. І. Забіла неодноразово проводила тут канікули під час навчання у Київському інституті шляхетних дівчат. Після смерті М. М. Ге у 1894 р. хутір відійшов його сину П. М. Ге, який був одружений з рідною сестрою Н. І. Забіли – К. І. Забілою.

Щоліта з 1896 по 1901 р. подружжя Врубелів гостювало у родичів на хуторі Іванівському неподалік від села Плиски на Чернігівщині, що знайшло відображення у творчості художника. Це був період, коли життя подружжя Врубелів було осяяне радісною вірою в майбутнє.

К. І. Ге у спогадах про М. О. Врубеля зазначала, що напередодні його першого приїзду непокоїлася, як він сприйме доволі скромні умови проживання на хуторі, втім, він зазначив, що це його не обходить. Для роботи йому виділили колишню майстерню М. М. Ге, доволі велику кімнату «в 16 аршин длины и 10 ширины» [3, с. 210], у якій він завжди працював і надалі під час перебування на хуторі. Сестра художника Г. О. Врубель зазначала, що у майстерні навіть зберігся на великій чорній дошці на стіні «набросок» крейдою відомої картини М. М. Ге «Розп'яття» [2, с. 195].

К. І. Ге відзначала, що під час перебування на хуторі М. О. Врубель був досить скромним та невибагливим у побуті [3, с. 211]. Водночас вона згадувала, що він примудрився витратити усі кошти, які мав, оскільки часто їздив до Ніжина, де купував дорогі наїдки, вино, шампанське, чим потім усіх пригощав [с. 214]. Гучне свято на хуторі обов'язково влаштовувалося 28 липня з нагоди дня одруження М. О. Врубеля та Н. І. Врубель-Забіли. Зазвичай напередодні їздили до Ніжина чи Києва з метою «расширения меню». М. О. Врубель власноруч готував шашлик, крім того, подавали шампанське, «кулебяку, пожарские котлеты», морозиво [3, с. 220; 7, с. 244]. Після такого свята, як зазначала сестра художника, «наступали неизбежные дни экономии для приведения в равновесие бюджета» [2, с. 196].

Вдень художник працював, а вечір присвячував відпочинку. Сестра митця Г. О. Врубель зазначала, що зазвичай ввечері він любив побути на самоті, «лежа на садовой скамейке под развесистым старым вязом, в сосредоточенном размышлении, очевидно, обдумывая свою работу, погруженный в царство своей художественной фантазии» [2, с. 196; 3, с. 213]. Довгі прогулянки втомлювали його, відтак він рідко брав у них участь [3, с. 213]. Втім, Б. К. Яновський згадував, що влітку 1897 р. митець щовечора відправлявся на прогулянку навколо хутора, маючи на меті «наблюдение за переживаниями красок при закатном освещении» [15, с. 249].

К. І. Ге згадувала, що після вечері Врубелі рано лягали спати, при цьому художник читав дружині вголос. Особливо часто під час перебування на хуторі він звертався до творів М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна, А. П. Чехова [3, с. 213 – 214; 7, с. 245].

Водночас сучасники зазначали, що М. О. Врубель міг легко перейти від серйозного до жартишливого і брав участь у різних витівках. Так, Б. К. Яновський згадував, як під час перебування на хуторі Ге художник влаштував «оргію троянд»: зірвав у саду неймовірну кількість квітів, якими усяяв увесь будинок [15, с. 252].

На хуторі Ге збиралася доволі цікава для митця кампанія. Так, у листі до Г. О. Врубель від 11 травня 1901 р. він писав, що очікує на приїзд київського художника В. Д. Замирайла, який, крім усього іншого, міг допомогти розібратися, як користуватися щойно придбаним у Києві фотоапа-

ратом і мав зробити знімки «с сирени, которая уже в цвету» [9, с. 87]. Того ж літа на хуторі гостювали художники С. П. Яремич, Г. Г. Бурданов, Л. М. Ковальський, які свого часу допомагали М. О. Врубелью під час розпису Володимирського собору, а також композитор, акомпаніатор Н. І. Забіли Б. К. Яновський [9, с. 86; 10, с. 177]. Навідували подружжя Врубелів на хуторі батько та брат Н. І. Врубель-Забіли – І. П. Забіла та А. І. Забіла [7, с. 244].

Неймовірно насолоду художнику доставляли співи дружини. На хуторі Ге Н. І. Врубель-Забіла була захоплена музикою М. А. Римського-Корсакова – співала улюблені партії з опер «Німфа», «Садко», розучувала партії О. Купави. На запрошення Врубелів на хутір приїздив молодий композитор, акомпаніатор Б. К. Яновський, разом з яким Н. І. Врубель-Забіла вивчала хорові партії.

Сучасники неодноразово згадували, що М. О. Врубель працював на хуторі Ге з великим натхненням. Так, Г. О. Врубель зазначала у спогадах, що він із задоволенням працював тут, «устроив себе костюм профессионала – легко моющуюся длинную блузу» [2, с. 196]. Цьому, напевне, сприяли і живописні околиці, і великий ставок, і козацька могила, поблизу якої мешканці хутора часто прогулювалися і милувалися краєвидами [1, с. 22; 3, с. 220; 7, с. 244].

Під час перебування на Чернігівщині митець написав відомі картини «Ранок», «Вечір», «Бузок», «До ночі», «Царівна Лебідь», розпочав роботу над «Богатирем», «Демоном». Усі ці полотна ніби увібрали у себе неповторний місцевий колорит.

Влітку 1897 р. М. О. Врубель написав два великі панно «Ранок» і «Вечір», які передають красу світанку та вечірньої пори, за якими митець спостерігав на хуторі Ге [6, с. 4].

Під час перебування на хуторі Ге влітку 1898 р. М. О. Врубель намалював ескіз до твору О. С. Пушкіна «Как ныне собирается вещий Олег», портрет дружини і почав писати картину «Богатир» (спочатку називалася «Ілля Муромець») [3, с. 217].

Картина «Богатир» була написана М. О. Врубелем неймовірно швидко, протягом кількох тижнів, практично без попередніх ескізів і начерків. К. І. Ге зазначала, що при роботі над картиною художник спершу зробив замальовки портрету тестя – І. П. Забіли, при цьому зазначав, що «мужская красота осуществляется в старости, что старик красивее, чем человек даже зрелых лет» [3, с. 217].

«Портрет Забіли-Врубель», написаний влітку 1898 р., М. О. Врубель кілька разів переписував на хуторі. К. І. Ге згадувала: «обыкновенно он работал так быстро, тут же ему не давалось то, что он хотел, и он все переписывал и переписывал» [3, с. 217].

На Чернігівщині митець написав картину «Бузок», яку мистецтвознавці вважають одним з найкращих його творів [10, с. 177]. На цей сюжет художника надихнув мальовничий бузок, який зростав на хуторі Ге. Влітку 1900 р. М. О. Врубель написав перший варіант картини, що здобув широке визнання і навіть похвалу імператора на виставці [11].

Наступного року на хуторі Ге митець знову повернувся до цієї картини і розпочав роботу над її другим варіантом на великому холсті: « $4\frac{3}{4}$ аршина длины и 3 аршина вышины» [8, с. 87]. У листі М. А. Римському-Корсакову від 4 вересня 1901 р. М. О. Врубель зазначав, що все літо на хуторі він працював над «кустом сирени с девицей (Татьяной) на его фоне. Прошлогодня моя сирень относится к настоящей вещи, как эскиз к картине. Там мне удалось только кое-что уловить, и я очень хотел захватить вещь полнее; вот причина, что упорствую на этом сюжете» [9, с. 109]. Втім, результат його також не задовольнив. У листі до київського художника В. Д. Замирайла він зазначав: «Вещь моя далеко еще не кончена, хотя и записан весь холст: точка взята неудачно, и все требует капитальных переделок; почти все насмарку» [10, с. 167]. Проте у Москві митець цілком захопився «Демоном»,

відтак другий варіант картини «Бузок» залишився незавершеним.

Однією з найвідоміших картин, написаних на хуторі Ге, є «Царівна-Лебідь» (1900 р.). Для її написання було використано сценічний образ героїні опери М. А. Римського-Корсакова «Казка про царя Салтана», партію якої співала дружина художника. М. О. Врубель виконав для прем'єри опери 1900 р. ескізи для декорації і костюмів, які дослідники вважають його найяскравішим «театральним» творінням. Під враженням опери він написав картину, яка представляє не саму співачку, а загадковий образ Царівни, навіяний їй ліричним і душевним співом. М. О. Врубель зобразив дружину на тлі розроблених ним декорацій, в костюмі, який він сам створив для спектаклю.

Під враженням побаченого краєвиду на козацькому кургані Робленій неподалік від хутора Ге, де у сутінках пасся табун коней серед розквітлих бур'янів, художник написав картину «До ночі» (1900 р.) [6, с. 4].

На хуторі Ге у 1901 р. М. О. Врубель почав писати картину «Демон Зборений». У грудні 1901 р. робота була виставлена на виставці як незакінчена. Згодом митець неодноразово звертався до неї, намагаючись переробити.

Вже наприкінці XIX ст. у М. О. Врубеля почали проявлятися ознаки хворобливого стану, що помічали і близькі під час його перебування на хуторі. Так, згадуючи літо 1898 р., К. І. Ге зазначала, що він часто скаржився на сильний головний біль, приймав у великій кількості сильнодіючі ліки, а його поведінка стала дратівливою [3, с. 216–217]. У 1902 р. хвороба загострилася, подальше життя було пов'язано з лікуванням, відтак на Чернігівщину родина Врубелів більше не приїздила. Помер митець у 1910 р. у Петербурзі.

Отже, М. О. Врубель у 1896 – 1901 рр. гостював у родичів дружини Ге на хуторі Іванівському неподалік від села Плиски Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Місцева атмосфера і природний колорит справляли неабиякий вплив на митця, який написав тут роботи, що посідають важливе місце у його творчому доробку.

Джерела та література:

1. Белічко Ю. Врубель на Україні / Ю. Белічко // Образотворче мистецтво. – 1983. – №4. – С. 22–24.
2. Врубель А. А. Воспоминания / А. А. Врубель // М. А. Врубель. переписка. Воспоминания о художнике / составление и комментарии Э. П. Гомберг-Вержбинской и Ю. Н. Подкопаевой. – Л.–М.: «Искусство», 1963. – С. 191–202.
3. Ге Е. И. Последние годы жизни Врубеля / Е. И. Ге // М. А. Врубель. переписка. Воспоминания о художнике / составление и комментарии Э. П. Гомберг-Вержбинской и Ю. Н. Подкопаевой. – Л.–М.: «Искусство», 1963. – С. 206–231.
4. Дмитриева Н. А. Михаил Врубель: Жизнь и творчество. – М.: «Детская литература», 1988. – 143 с.
5. Ефремова Л. Галерея гениев / Л. Ефремова. – Москва: Олма Медиа Групп, 2005. – 127 с.
6. Ключник С. До 125-річчя з дня народження Михайла Врубеля / С. Ключник // Деснянська правда. – 1981. – 17 березня. – С. 4.
7. Ковальський Л. Встречи с М. А. Врубелем / Л. Ковальський // М. А. Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике / составление и комментарии Э. П. Гомберг-Вержбинской и Ю. Н. Подкопаевой. – Л.– М.: «Искусство», 1963. – С. 237–245.
8. Письма М. А. Врубеля А. А. Врубелю // М. А. Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике / составление и комментарии Э. П. Гомберг-Вержбинской и Ю. Н. Подкопаевой. – Л.– М.: «Искусство», 1963. – С. 86–87.
9. Письма М. А. Врубеля Н. А. Римскому-Корсакову // М. А. Врубель. переписка. Воспоминания о

художнике / составление и комментарии Э. П. Гомберг-Вержбинской и Ю. Н. Подкопаевой. – Л.– М.: «Искусство», 1963. – С. 109.

10. Примечания // М. А. Врубель. переписка. Воспоминания о художнике / составление и комментарии Э. П. Гомберг-Вержбинской и Ю. Н. Подкопаевой. – Л.– М.: «Искусство», 1963. – С. 336–345.

11. Сирень, Михаил Врубель, 1900 – описание картины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://muzei-mira.com/kartini_russkih_hudojnikov/1778-siren-mihail-vrubel-1900-opisanie-kartiny.html

12. Студьонова Л. Кохання було взаємним / Л. Студьонова // Семья – семь я. – 1996. – № 9. – С. 3.

13. Студьонова Л. Літом у Плисах. Маловідомі сторінки життя російського художника М. О. Врубеля і оперної співачки Н. І. Забіли / Л. Студьонова // Комсомольський Гарт. – 1984. – 9 жовтня. – С. 3; 16 жовтня. – С. 4.

14. Студьонова Л. Художник на всі часи / Л. Студьонова // Чернігівський вісник. – 1996. – 15 березня. – С. 4.

15. Яновский Б. К. Воспоминания о Врубеле / Б. К. Яновский // М. А. Врубель. переписка. Воспоминания о художнике / составление и комментарии Э. П. Гомберг-Вержбинской и Ю. Н. Подкопаевой. – Л.– М.: «Искусство», 1963. – С. 248–253.

Дар'я Федусь

ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ У ДОРОБКУ ПЕТРА МИХАЙЛОВИЧА ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

У статті розглядається науковий доробок українського історика, краєзнавця П. М. Добровольського у сфері церковної історії. Проаналізовано внесок науковця у регіональну історіографію.

Ключові слова: історія церкви, Чернігівська губернія, ікона, архівна справа.

Систематичні наукові праці з історії Церкви, зокрема про Чернігівські церковні пам'ятки, визначні історичні осередки та постаті в Україні, почали з'являтися в ХІХ ст. Питанням церковної історії велику увагу приділяв Петро Михайлович Добровольський (1871–1910).

П. М. Добровольський народився 28 (16) січня 1871 р. в селі Яриловичі Городнянського повіту Чернігівської губернії у сім'ї священника. Навчався в Чернігівському духовному училищі та духовній семінарії. Вчителював в церковно – парафіяльних школах, працював у Чернігівському сирітському притулку [16]. 1895–1903 рр. – Служив у Чернігівській духовній консисторії, працював псаломщиком в Іллінській церкві. Був особистим секретарем трьох вікаріїв чернігівської єпархії – Євфімія, Михаїла та Філіппа. Завдяки цьому отримав доступ до церковних архівів [17].

Інформацію про свої знахідки в архівах Добровольський публікував в «Чернігівських єпархіяльних відомостях», «Губернських відомостях», «Чернігівському слові», «Земському збірнику», «Трудах Чернігівської Губернської Архівної комісії».

З 1898 р. на сторінках Чернігівських Єпархіяльних Відомостей стали з'являтися його статті та замітки, в яких він опублікував до того часу невідомі документи та матеріали з церковно – історичних питань.

У 1899 р. була надрукована його праця «Памятники времен Спасителя Феодосия Углицкого в Черниговском Елецком Успенском монастыре» [11], в якій було зібрано його статті, присвячені Святому Димитрію Ростовському: «Книги Святого Димитрия Ростовского» [9], «Опись хозяйства

Елецкого монастыря, составленная Святым Димитрием Ростовским» [10], «Из жизни двух Святителей – Димитрия и Феодосия» [7].

Також необхідно згадати про написання П. Добровольським, на запрошення старости Чернігівського кафедрального собору, опису соборного майна. Праця була написана з використанням архівних матеріалів [1]. Науковець досить докладно схаактеризував діяльність настоятелів, а також монастирські святині та визначні пам'ятки. Завдяки роботі в архіві Петро Михайлович для майбутніх поколінь науковців видав працю «Как составить опись церковного имущества», в якій детально схаактеризував правила оформлення опису знахідок [8].

Також у доробку науковця присутні праці присвячені історії церков та монастирів Чернігівського краю. Велику увагу П. Добровольський приділяв Єлецькому монастирю, історії якого він присвятив працю «Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. Историческое описание», надруковану в 1900 р. [13].

Грунтовною працею з церковної історії є «Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова?» опублікована 1908 р. в Чернігівських Єпархіальних Відомостях [2]. Було надано детальний опис Воскресенського, Богоявленського, Миколаївського, Воздвиженського та інших храмів. Побудована значною мірою на нововиявлених документах студія П. М. Добровольського стала значним внеском у регіональну історіографію.

Працюючи в церковних архівах вчений зміг знайти і опублікувати ряд грамот, таких як:

1. Грамота Патриарха Адриана Архимандриту Елецкому Феодосию Углицкому о вспоможеніи Архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу в делах епархиального управления[3].

2. Грамота Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговскаго на продажу места в г. Новгород - Северске протопопу Афанасию Зарудзскому[4].

3. Грамота Царей Иоанна и Петра Алексеевичей Преосвященному Феодосию Архиепископу Черниговскому и Новгородсеверскому, данная в подтверждение прав его на Черниговскую Архиепископию[5] та ін.

Цикл праць був присвячений видатним духовним постатям. Так, наприклад, цілий ряд публікацій був присвячений Архієпископам Чернігівським Святителю Феодосію, Іродіону Жуковському, Філарету (Гумілевському), Митрополиту Ростовському Димитрію, Єпископу Новгородському Філіпу, Архімандриту Єлецькому Нілу Березовському та іншим церковним діячам.

Іншою віхою досліджень П. М. Добровольського було вивчення історії старовинних ікон. Були опубліковані праці «Старинная икона богоматери, принадлежащая ко времени земной жизни Святителя Феодосия Архиепископа Черниговского» [12], «Чудотворная икона Богоматери Троице-Ильинская Черниговская» [14], «Древняя икона времени Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговскаго» [6] та ряд інших статей.

Також Петро Михайлович на сторінках чернігівських періодичних видань висвітлював історію релігійних навчальних закладів. Було надруковано працю присвячену Чернігівській духовній консисторії [15]. Як свідчать матеріали преси, чернігівський краєзнавець П. М. Добровольський неодноразово порушував питання щодо видання історії Чернігівської семінарії. Однак, окреме видання історії Чернігівської семінарії так і не побачило світ [18].

П. М. Добровольський зробив визначний внесок у розвиток краєзнавства Чернігівщини, завдяки його працям сучасні науковці мають змогу не тільки дізнатись багато необхідної інформації з церковної історії краю, а й працювати з незберігшимися архівними матеріалами.

Джерела та література:

1. Верзилов А. В. П. М. Добровольський (біографічний очерк) / А. В. Верзилов // Труды Чернігівської губернської архівної комісії. – Чернігів., 1911 – Вип. 8. – С. 195–204.
2. Добровольський П. М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. М. Добровольський // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 6. – С. 209–218; № 7. – С. 247–255; № 8–9. – С. 305–307; № 10. – С. 351–355; № 11. – С. 383–385; № 12. – С. 403–408; № 13. – С. 459–465; № 14. – С. 503–510.
3. Добровольський П. М. Грамота Патриарха Адриана Архимандриту Елецкому Феодосию Углицкому о вспоможении Архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу в делах епархиального управления / П. М. Добровольський // ЧЕИ. – 1900. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 112–114.
4. Добровольський П. М. Грамота Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговскаго на продажу места в г. Новгород-Северске протопопу Афанасию Зарудзскому / П. М. Добровольський // ЧЕИ. – 1901. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 676–677.
5. Добровольський П. М. Грамота Царей Иоанна и Петра Алексеевичей Преосвященному Феодосию Архиепископу Черниговскому и Новгородсеверскому, данная в подтверждение прав его на Черниговскую Архиепископию / П. М. Добровольський // ЧЕИ. – 1900. – № 8–9. – Часть неофициальная. – С. 258–262.
6. Добровольський П. М. Древняя икона времени Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговскаго / П. М. Добровольський // ЧЕИ. – 1902. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 367–368.
7. Добровольський П. М. Из жизни двух св. Феодосия, архиепископа Черниговскаго и Димитрия, митрополита Ростовскаго / П. М. Добровольський // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1900. – № 2. – С. 53–56.
8. Добровольський П. М. Как составить описание церковного имущества / П. М. Добровольський // ЧЕИ. – 1898. – № 8. – Часть неофициальная. – С. 349–357.
9. Добровольський П. М. Книги Святителя Димитрия, Митрополита Ростовскаго / П. М. Добровольський // ЧЕИ. – 1899. – № 22. – Часть неофициальная. – С. 770–772.
10. Добровольський П. М. Описание хозяйства Черниговскаго Елецкаго монастыря, составленная Святителем Димитрием (Ростовским) / П. М. Добровольський // ЧЕИ. – 1900. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 228–230.
11. Добровольський П. М. Памятники времен святителя Феодосия Углицкаго в Черниговском Елецком-Успенском монастыре / П. М. Добровольський. – Чернигов : тип. Губ. правл., 1899. – 25 с.
12. Добровольський П. М. Старинная икона богоматери, принадлежащая ко времени земной жизни Святителя Феодосия Архиепископа Черниговскаго / П. М. Добровольський // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 2873. – С. 1–2.
13. Добровольський П. М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. Историческое описание / П. М. Добровольський. – Чернигов, 1900. – 116 с.
14. Добровольський П. М. Чудотворная икона Богоматери Троице - Ильинская Черниговская: Истор. Очерк / П. М. Добровольський. – Чернигов, 1900; Святые Чернигова / Ред.; прот. И. Г. Покровский. СПб., 1900.
15. Добровольський П. М. Черниговская духовная консистория (Историческая справка) / П. М. Добровольський // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 22. – С. 652–657.
16. Коваленко О. Добровольський Петро Михайлович / О. Коваленко // Бібліографічний довідник «Українські архівісти». – К., 2007. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 192–193.
17. Пристайко В. Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії / В. Пристайко // Сіверянський архів: Науковий щорічник – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 78–80.
18. Тема історії бібліотек Чернігівщини у працях вітчизняних істориків [Електронний ресурс] // Чернігівська бібліотека ім. В. Г. Короленка. – 2012. – Режим доступу: http://secinfchounb.blogspot.ru/2012/03/blog-post_3323.html

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1918–1991 рр. (НА ПРИКЛАДІ ХРАМІВ МЕНЬСЬКОГО РАЙОНУ)

У статті розглядається питання діяльності церкви на Чернігівщині в 1918–1991 рр. на прикладі трьох окремих осередків православ'я у Менському районі. На основі аналізу архівних джерел та свідчень місцевих жителів досліджені такі аспекти діяльності радянської влади, як ставлення до монументальних пам'яток архітектури та церковних святинь, котрі зберігалися в храмах. Установлено, що взяті до розгляду церкви закривали і відкривали приблизно в один і той самий час, хоча формальні причини того були все ж таки різні, а ліквідація монастиря призвела до фізичного знищення архітектурного комплексу.

Ключові слова: релігія, Бірківка, Блистова, Максаківський монастир, закриття.

Зі встановленням радянської влади релігійні установи почали зазнавати доволі значних утисків. У історії ХХ ст. виділяють три хвилі закриття церков: 1918–1923 рр., початок 30-х рр., та перша половина 50-тих рр. [11, с. 17–25]. Ці події були обумовлені політикою держави Рад в області релігії. Для вивчення цього процесу значний інтерес мають документи, які зберігаються у Державному архіві Чернігівської області. Вони ілюструють долю двох сільських церков, Різдва Богородиці в Блистові та Різдва Святої Богородиці в Бірківці, а також Максаківського Спасо-Преображенського монастиря. Територіально всі вони розташовані в сучасному Менському районі, у межах 20 км одне від одного.

Кам'яна церква у селі Блистова була збудована в 1900 р., замість старої дерев'яної. Храм будувався з місцевої цегли, а його розписом займалися грецькі майстри [1, арк. 199].

У Державному архіві Чернігівської області відсутні документи, які б засвідчували дані про конкретну діяльність цієї церкви але достеменно відомо, що у 1918–1929 рр. вона виконувала свої функції як культова будівля. В 1929–1930 рр. в СРСР був прийнятий ряд нормативних актів, котрі обмежували діяльність релігійних осередків. Саме з прийняттям нового законодавства пов'язується перереєстрація блистівської релігійної громади. 25-го травня 1930 р. був прийнятий її статут, де значилося 50 членів-засновників. Загалом його підписали 202 особи [2, арк. 3–8]. На основі статуту церква передавалася громаді у безоплатне користування. 14 червня 1930 р. був складений акт опису майна, згідно якому будівлю храму оцінили у 39800 рублів. Там також було відзначено, що це – двопрестольна церква з погостом, збудована з цегли, площею 628 м кв; дах покритий залізом. В опис внесли і дві каплиці (дерев'яну та цегляну), сарай, сторожку та церковну огорожу. Серед внутрішнього начиння церкви: триярусний дерев'яний іконостас посеред будівлі, а також лівий та правий дерев'яні іконостаси, ікони, потири, дискоси тощо, всього – 316 одиниць на загальну суму 41 588 рублів. Втім у аналогічному акті майна за 1934 р. значиться вже 280 речей [2, арк. 10]. Поряд із цим існує інформація (одинична) про кошти, які збирала громада. Так, піврічний збір у 1931 р. склав 847 рублів, а за 1932 р. – 1 901 рубль [2, арк. 7].

У 1935 р., а за іншими даними – у 1934 р., церкву закрили (причина не вказана). Після цього був підірваний купол будівлі, вилучений один дзвін та побілені стіни. За свідченням місцевих жителів, селяни сховали один із дзвонів у річці Десна, але перевірити цю інформацію неможливо.

Після закриття храм переобладнали під зерносховище, а з 1938 р. відвели під сільський клуб.

Під час окупації жителям дозволили знову відкрити церкву. Вона продовжувала діяти і надалі, незважаючи на підняте в 1949 р. питання про її ліквідацію [3, арк. 136–137]. Натомість у 1951 р. районна влада дала дозвіл на закриття храму і перетворення його знову на сільський клуб. Громаді для відправлення служб був наданий дерев'яний колгоспний будинок із солом'яною стріхою, в якій вміщувалося 80 осіб [4, арк. 37].

22-м травня 1953 р. датоване звернення жителів села Блистова у Москву, на ім'я Кліма Ворошилова, щодо повернення громаді храму [4, арк. 36–42]. Зокрема в ньому йшлося про те, що в церкві проводяться «танці і пляски», хоча в середині на стінах ще видніються залишки ікон. Також у зверненні вказується тогочасна чисельність релігійної громади в 2 600 осіб. Прохання це не було задоволене і церква була зачинена до 1992 р., коли її відремонтували і освятили.

Дещо по-іншому склалася доля церкви Різдва Богородиці у сусідньому селі Бірківка. Там цегляний храм вперше було побудовано у 1864 р.. Архівні дані свідчать про розширення церкви у 1901 р. та побудову дзвіниці в 1876 [1, арк. 202–203]. Інформація про діяльність релігійної громади в селі у 1918–1929 рр. у ДАЧО відсутня. Задokumentованою є заява про перереєстрацію церковної громади 21-го травня 1930 р. [5, арк. 2–5]. Представниками віруючих були Скидан Іван Афанасійович (59 р.) та Скидан Микита Афанасійович (49 р.), а всього підписалося 206 осіб. 28-го травня 1930 р. був складений акт церковного майна, в якому цегляна церква, дах, покритий залізом, цегляна дзвіниця, сторожка, п'ятиярусний дерев'яний іконостас, ікони та інше церковне начиння (всього 256 речей) оцінили у 53 439 рублів [5, арк. 6–10]. Поряд із цією інформацією подані фінансові звіти громади за 1930–1931 рр. Так, за I півріччя 1930 надходження склали 502,28 рублів, за друге – 451,82, а за весь 1931 р. – 1 138,42 рублів [5, арк. 12].

Діяльність церкви була припинена у 1935 р., коли навесні в селі почалася епідемія кору (захворіло понад 40% людей). За настановою від 14-го березня 1935 р. рекомендувалося закрити храм, як найбільший розсадник інфекції [5, арк. 16–18]. 23-го березня сільська рада відзвітувала у район про виконання постанови. Вже 9-го травня карантин був знятий і церкву дозволили відкрити знову [5, арк. 19–20]. Однак, не дивлячись на дозвіл про відкриття храму, місцевий колгосп звернувся з пропозицією про надання будівлі церкви до листопада в якості зерносховища. Прохання це було задоволене, але ні в листопаді, ні в наступному році приміщення не було звільнене. Не допомогли і скарги селян до районного виконавчого комітету. Дещо пізніше будівля була віддана сільській школі і використовувалася як спортивний зал. У 1941 р., так само як і в Блистові, німці дозволили відкрити храм, а вже в 20-го вересня 1944 р. виконавчий комітет Чернігівської області підтвердив право релігійної громади на володіння храмом. Община мала назву «Усіх скорботних». 27-го грудня 1951 р. провели інвентарний опис майна громади. Будівлі, порівняно з 1930 р., не змінились, але у самій церкві речей стало менше. У середині храму тепер розміщувався двоярусний дерев'яний іконостас (8 і 4 ікони відповідно) та 27 ікон в церкві. Всього в описі згадано 44 речі. У такому стані церква існувала до 1962 р., хоча й були спроби закрити її раніше. На заваді ставало розміщення будівлі посеред цвинтаря та особисті переконання сільського голови Івана Прищепи [6, арк. 159].

За свідченнями жителів села, остаточно ліквідована церква була у 1962 р., коли помер її останній настоятель Отець Євдоким. Декілька років будівля використовувалася як склад, допоки бригадир шляхоремонтної бригади на прізвище Жердецький (ім'я визначити не вдалося) не захотів створити тут історико-краєзнавчий музей. Достовірність цього підтверджується інформацією уповноваженого ради у справах релігії при Раді міністрів СРСР по Чернігівській області І. Полонського. У одній з

доповідей він засвідчував існування в селі Бірківка церкви (на початку XX ст. мала три куполи, зараз один), котра з 60-тих рр. перетворена, за сприяння управління колгоспу «Родина», в історико-краєзнавчий музей. Будівля ж церкви на 10 січня 1981 р. потребувала ремонту.

Із закриттям церкви жителі вищеназваних сіл проводили богослужіння або в домових церквах, або їздили у село Осьмаки (неподалік с. Бірківка). Лише у середині 90-тих рр. в храмі знову почали служити літургії, а в 2001 р. встановили новий кам'яний купол.

Зовсім по іншому склалася доля жіночого Максаківського Спасо-Преображенського монастиря, розташованого біля села Максаки. Створений у 1642 р., він ліквідовувався в 1786 р., але був поновлений у 1803 р. На кінець XIX ст. це була доволі масштабна обитель. Монастирю було надано другий клас, збудовані нові корпуси, у штаті налічувалося до 130 монахинь та послушниць [10, с. 69–91].

Як відомо, після революції більшовики приступили до проведення секуляризаційної політики по відношенню до монастирів. У 1918–1922 рр. більшість з них була ліквідована, або втратила значну частину своїх володінь. Переважно, це було викликано зосередженням в таких обителях значної кількості коштовних речей. З іншого боку, в монастирях концентрувалися осередки опору радянської влади.

Свідчення щодо дати закриття Максаківського монастиря різняться. У одних документах йдеться про 1920, а в інших 1921 р. За основу можна взяти лист Губернського виконавчого комітету про ліквідовані церкви та монастирі на Чернігівщині від 15 жовтня 1924 р. У ньому йдеться про ліквідацію монастиря за ініціативою голови губвиконкому, відповідно його розпорядженню [7, арк. 448–449]. Постанову про закриття обителі було видано Сосницьким повітовим виконавчим комітетом у 1921 р. [8, арк. 564–567]. Одразу ж після закриття монашки, у кількості 175 осіб, були виселені з монастиря і його переобладнали для прийому голодуючих дітей з Поволжя, у кількості 110 осіб. У 1923 р. будівлі монастиря використовувалися як складські приміщення, а з 1924 р. були передані у відання Малозагорівському луградгоспові. З цього часу продовжував діяти лише монастирський сад, а на території заплави поряд з ним проводився випас худоби. За свідченнями місцевих жителів, частина будівель обителі була розібрана, а з цегли побудували школу в Мені (інформація не підтверджена).

Доволі цікавим документом є акт обстеження коштовностей, конфіскованих у закритому Максаківському Спасо-Преображенському монастирі. Датований він 11 грудня 1921, що свідчить про те, що обитель була на той час вже ліквідована [9, арк. 56–56зв.]. Це також наводить на думку, що її закриття відбулося у 1921 р., адже понад рік ліквідований монастир з не вилученими цінностями не стояв би. Обстеження проводилося в присутності заступника голови губернського музею В. Шугаєвського, інструктора губмузею В. Пилипенка та представника РСІ Л. Мировича. У тексті обстеження йдеться, що при огляді речей від В. Шугаєвського надійшла пропозиція про необхідність збереження деяких коштовностей для музеїв Чернігівщини. У список конфіскованих коштовностей потрапило 33 речі. Кожна з них у списку мала порядковий номер, а також номер по прийому акту губфінвідділу. Навпроти порядкового номеру більшості артефактів були проставлені галочки, певно – позначка щодо наявності або надходження речі. Натомість прочерк можна побачити навпроти речі з порядковим № 17 (№ прийому 35) – хрест 1804 р. (ампір). Також прочерками відзначено речі № 31, 32, 33 (по прийому 33, 34, 43). Це – чаша 1795 з багатим гравіруванням, виконана в стилі ампір; чаша з вкладним написом 1788 р. з емаллю (є примітка: «цінний зразок місцевого ювелірного мистецтва»); дві невеликі подвійні іконки місцевого кустарного виробництва. Знаки питання стоять на-

впроти речі з №30 (№ 35), а саме хреста початку XIX ст. чеканної роботи. Наявність таких позначок може свідчити як про проблеми під час складання списку, так і про відсутність речі при передачі. З повним списком вилучених артефактів можна ознайомитися в збірнику «Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.».

Нажаль, інформація щодо передачі коштовностей до губернського історичного музею відсутня. Можливо, що вся ця маса речей, включаючи відзначені у списку історичної цінності, з губфінвідділу могла зникнути, або ж бути проданою чи переплавленою на зливки. Однак не виключено, що передача до музею відбулася, а речі могли бути втрачені пізніше, під час II світової війни, коли частина колекцій музею була втрачена.

Як можна побачити, подібні за будовою і часом створення храми в сусідніх селах та розташований неподалік монастир спіткала схожа доля. Церкви закривали і відкривали приблизно в один і той самий час, хоча формальні причини того були все ж таки різні. Що ж до Максаківського монастиря, то його знищення мало характер одноразового акту, який врешті призвів не лише до зникнення духовної обителі, але й до фізичного знищення її архітектурного комплексу.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Сведения о церквях Сосницкого уезда. – 1907 г., Ф. 679, оп. 3, спр. 252, арк. 242.
2. ДАЧО. Устав Блистовской религиозной общины и списки членов религиозной общины. Описание церковного имущества 3 апреля 1930 г. – апрель 1935 года., Ф. Р–76, оп. 1, спр. 600.
3. ДАЧО. Протоколы заседания Исполкома областного совета депутатов трудящихся. – 17–28 октября 1949 г., Ф. Р–5036, оп. 2, спр. 190, арк. 136–137.
4. ДАЧО. Жалобы верующих и переписка о сохранении за религиозными общинами изъятых помещений. – 5 февраля – 29 сентября 1953 г., Ф. Р–5166, оп. 1, спр. 9, арк. 36–42.
5. ДАЧО. Устав, договор, протоколы общих собраний, денежные отчеты, описи имущества, списки состава и другие документы религиозной общины Богородичной церкви с. Борковки Менского района. – 21 мая 1930 г. – 22 мая 1936 г., Ф. Р–76, оп. 1, спр. 601.
6. ДАЧО. Материалы о закрытии церквей и молитвенных домов Русской православной Церкви. – 1962 г., Ф. Р–5166, оп. 1, спр., 49, арк. 157–161.
7. ДАЧО. Листування з питань релігії, сект, релігійних громад, молитовних будинків. – 8 січня – 6 жовтня 1924 р., Ф. Р–17, оп. 1, спр. 112, арк. 448–449.
8. ДАЧО. Постановления ВУЦИК и СНК УСССР, протоколы заседаний и отчеты о деятельности Сновской окружной ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства. – 18 декабря 1923 г. – 15 января 1925 г., Ф. Р–63, оп. 1, спр. 5, арк. 564–567.
9. ДАЧО. Документы приема от учреждений губфинотделом ценностей в доход Советской Республики; акты приема работы по ремонту бывшего здания госбанка. — 1 февраля — 24 декабря 1921 г., Ф. Р–305, оп. 1, спр. 1859, арк. 56–56 зв.
10. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4. – Чернігів: Губернская типография, 1873. – С. 69–91.
11. Штриккер Г. Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. / Г. Штриккер. – М. : Прописи, 1995. – С. 17–25.

ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ ЛІНДФОРС У КОЛІ РОДИНИ

У статті досліджується особа «радикального адвоката» та видатного земського діяча Чернігівської губернії О. Ф. Ліндфорса в рамках так званої «сімейної історії». Висвітлюються його родинні зв'язки для пояснення окремих аспектів соціокультурного середовища, в якому жив та працював О. Ф. Ліндфорс.

Ключові слова: Ліндфорси, родина, Олешня.

У тісному сімейному колі закладається потужна основа впливу на формування будь-якої особистості. Для дитячого періоду життя важливою виявляється підтримка сім'ї, завдяки якій відбувається поступова акумуляція життєвих цінностей та традицій, моральних та соціальних установок на майбутнє. У той же час дослідження взаємовідносин між особою та більш широким колом людей, що в силу обставин вважаються «родиною» цієї особи, виявляють її справжню сутність та світогляд. Єдиною проблемою на шляху об'єктивного дослідження виявляється значна кількість джерел, що привносять неприховану суб'єктивність щодо кожного твердження про досліджувану особу, незважаючи на негативну чи позитивну оцінку. Подібні джерела створюються людьми і тому суб'єктивності навряд чи вдасться уникнути. Наблизити ж наявну інформацію щодо особистості здатна соціальна історія та її підрозділ – сімейна історія. Метою даної розвідки постає висвітлення взаємовідносин у родині непростой історичної постаті, мова про яку піде далі.

Олександр Федорович Ліндфорс (1837–1890) вважається одним із зачинателів конституційного земського руху в Російській імперії. У полі зору сучасників він постав «радикальним адвокатом», що полишив юридичну практику і поринув працювати на благо суспільства як земський діяч. О. Ф. Ліндфорса вшановували саме як видатного земця чимала кількість дослідників земського руху, проте порівняно донедавна його особистість, його життєвий шлях та відносини з родиною залишалися поза увагою науковців. Тільки у ХХІ ст. світ побачили розвідки О. Я. Рахна [7; 10–12], які до нашого часу залишаються найбільш повними біографічними нарисами щодо життя та діяльності О. Ф. Ліндфорса введеними до наукового обігу. Важливими джерелами з вивчення родинного кола та самої особистості О. Ф. Ліндфорса постають генеалогічні дослідження Г. О. Милорадовича [9], дослідницькі студії Я. М. Ждановича [3; 4], Т. П. Демченко [2], а також спогади сучасників – С. Ф. Русової [12, с. 45–64], О. О. Русова [12], О. Ф. Кістяківського [5; 6] та ін.

О. Ф. Ліндфорс походив з родини, в якій злилися шведська, прусська та російська кров, але, волею долі, його життя було присвячене українському народу. Рід О. Ф. Ліндфорса по батьківській лінії простежується від його діда – Федіра Андрійовича (Акселя Фрідріха) Ліндфорса (1760–1813), який був дворянином Ліфляндської губернії шведського походження [10, с. 142]. Людина свого часу, він обрав військову кар'єру замість спокійного сімейного життя. Зрештою, він увійшов в історію як талановитий генерал-майор – учасник Наполеонівських війн, загинув від ран 8 жовтня 1813 р. у бою під Лейпцигом. Хоч О. Ф. Ліндфорс не знав особисто свого діда, але цікавою в рамках нашого дослідження є характеристика внутрішніх якостей Ф. А. Ліндфорса – особливими його рисами була поблажливість, любов до підлеглих та м'якість характеру [4]. З формулярного списку Ф. А. Ліндфорса відомо, що він був одружений на Анні Іванівні Каризні [8]. У їх родині виховувалося четверо ді-

тей: Марія (бл. 1798 р.н.), Федір (1807–1871), Іван (1808 – † після 1852) та Микола (1812–1848). Всі сини Ф. А. Ліндфорса обрали, як і батько, військову справу за основу в процесі становлення своєї кар'єри. Не маємо можливості стверджувати про ступінь близькості зв'язків між О. Ф. Ліндфорсом та його дядьками, втім відомо, що у родині його батька чудово знали про долю І. Ф. Ліндфорса та М. Ф. Ліндфорса. І. Ф. Ліндфорс дослужився до полковника та отримав за вислугу років у 1852 р. Георгіївський хрест. М. Ф. Ліндфорс, окрім військової кар'єри, вийшовши у відставку 1842 р. в чині капітана, активно проявив себе у літературній діяльності. Ще за життя він став відомим поетом, драматургом та перекладачем. Широкої популярності набув його переклад твору барона Жоміні «Політичне та військове життя Наполеона». Також він вважався одним з провідних співробітників «Энциклопедического лексикона» Плюшара та «Военного энциклопедического лексикона» Зеделера. Помер М. Ф. Ліндфорс у Санкт-Петербурзі під час епідемії холери 1848 р. і був похований згодом на Смоленському лютеранському кладовищі [3].

Ф. Ф. Ліндфорс (батько О. Ф. Ліндфорса) єдиний з братів зміг досягнути значного успіху у військовій справі і продовжити справу Ф. А. Ліндфорса. Він активно проявив себе як талановитий командувач під час війни з Туреччиною у 1828–1829 рр. та взяття Варшави у 1831 р. [1]. У 1833 р. Ф. Ф. Ліндфорс був переведений у лейб-гвардійський Семеновський полк, а в 1836 р. призначений перебувати для особливих доручень при командирі окремого Сибірського корпусу генерал-лейтенанті М. Д. Горчакові. Згодом, у 1846 р. він очолив Прикордонне управління Сибірських киргизів, а у 1846 р. став помічником начальника 7-го округу Окремого корпусу внутрішньої варті [7, с. 5]. Зрештою, він вийшов у відставку у чині генерал-майора. Перебуваючи у Сибіру, Ф. Ф. Ліндфорс побрався з Анною Олександрівною Жерве (1816–1859), яка була донькою коменданта Тобольська. Її батько Олександр Карлович Жерве (1779–1858), дворянин прусського походження [10, с. 142], також уславив себе військовою звитягою; вийшовши у відставку в чині генерал-лейтенанта, останні роки свого життя провів у Парижі [7, с. 5], де, вірогідно, не надто переймався долею родини своєї доньки. Про це свідчить хоча б той факт, що саме родині Анни Олександрівни доводилося доглядати за психічнохворим братом, поручиком лейб-гвардії у відставці Петром Олександровичем Жерве (? – 1902) [7, с. 5]. Зв'язків між О. К. Жерве та його внуком О. Ф. Ліндфорсом за наявної джерельної бази встановити не вдалося.

У родині Ф. Ф. Ліндфорса та його дружини виховувалося п'ятеро дітей. О. Ф. Ліндфорс був старшою дитиною, отже, на нього покладалося більше обов'язків відносно його молодших сестер Марії (1844–1876), Наталії (1846–1859), Софії (1856–1940) та брата Володимира (1847–1859).

Після народження двох старших дітей (Олександра та Марії) та виходу Ф. Ф. Ліндфорсом у відставку, родина перебралася наприкінці 1840-х рр. з Тобольська у Сибіру до маленького села Олешні на Чернігівщині, де батьку сімейства вдалося придбати у поміщиці Коденцової маєток у понад 1000 десятин землі [10, с. 143]. Тут варто підкреслити опосередкований вплив батька на сина, який на підсвідомому рівні закладає для останнього певний образ, на який варто рівнятися.

Ф. Ф. Ліндфорс облаштовуючи новопридбаний маєток в Олешні, вирішив займатися виключно сільським господарством: очищав болота під сінокоси, розорював поля, що дозволяло жити його родині в достатку. Ф. Ф. Ліндфорс також переймався і благоустроєм села Олешня, піклуючись про його жителів – селян-кріпаків. Будучи вельми релігійним і розуміючи, що до сусідньої церкви у с. Ловинь за 7 км селянам важко добиратися через ліси та болота, Ф. Ф. Ліндфорс своїм коштом спонсував зведення храму Св. Катерини в Олешні [7, с. 6]. Не дивно, що батько виховував своїх дітей у дусі лібералізму.

Ф. Ф. Ліндфорс влаштував свого старшого сина Олександра до Дворянського пансіону при Московському університеті. За успіхи у навчанні, трохи пізніше, О. Ф. Ліндфорса було переведено до Пажеського корпусу, завдяки чому він став камер-пажем імператриці Марії Олександрівни. Це провокувало швидкий кар'єрний злет, тому, певно, батько сподівався на продовження сином традиції військової служби. У 1855 р. О. Ф. Ліндфорс справді записується до гвардійського Семінівського полку, а згодом переводиться до лейб-гвардії, у 1-й стрілецький батальйон у Петербурзі. Втім, на думку О. Я. Рахна, «маючи ліберальні погляди, він страшенно нудився на військовій службі» [10, с. 144]. Під час однієї з відпусток, коли О. Ф. Ліндфорс перебував у батьківському будинку в Олешні, у нього зав'язалися романтичні стосунки з гувернанткою своєї сестри – Євдокією Миколаївною. Батьки виступили рішуче проти подібних відносин, що створило своєрідно прірву між ними і молодим Олександром.

У 1859 р. родину Ліндфорсів спіткало декілька нещасть. Спочатку у юному віці помирають Наталія та Володимир, а згодом у кращий світ відходить і їхня мати. Все це ще більше погіршує стосунки батька з сином. Остаточно вони припиняються на певний час після виходу О. Ф. Ліндфорса 1860 р. у відставку та одруження на згаданій гувернантці. Ф. Ф. Ліндфорс після подібного вчинку імпульсивно прийняв рішення припинити матеріальну підтримку свого сина та відправив його до костромського маєтку душевнохворого брата покійної дружини П. О. Жерве [7, с. 8].

Незважаючи ні на що, родинні вузи Ліндфорсів були міцними і згодом батько з сином прийшли до розуміння одне одного. О. Ф. Ліндфорс повернувся з вагітною дружиною до Олешні, але щасливого сімейного життя він так і не отримав – по поверненні, під час пологів помирає спочатку дружина, а згодом і немовля. Достатньо лише уявити психічний стан людини, яка в одному місці за кілька років втрачає стільки близьких собі людей, як проявляються причини, чому О. Ф. Ліндфорс відмовляється жити разом з батьком у Олешні і перебирається до Петербургу.

У той же час, з 1861 р. Ф. Ф. Ліндфорс поринає у громадську діяльність – він стає одним з ліберально-налаштованих мирових посередників у Городнянському повіті та активно провадить у життя відміну кріпосного права у Чернігівській губернії. Згодом батько змушує сина повернутися з Петербургу до Олешні та перейняти свою посаду. На жаль, рішення було невдале і молодого, але надто дієвого О. Ф. Ліндфорса змушують подати у відставку. О. Ф. Ліндфорс вступає на навчання до юридичного факультету Університету Св. Володимира, а Ф. Ф. Ліндфорс сприяє отриманню освіти своїх доньок Марії та Софії також у київській гімназії. Таким чином, родина переселяється до Києва, а олешнянський маєток з 1865 рр. здається в оренду [7, с. 7–8]. Стосунки О. Ф. Ліндфорса з батьком знову опиняються під загрозою через новий шлюб – на цей раз із Ольгою Яківною Гревс (1850 – бл. 1872). У цьому шлюбі народжуються двоє доньок – Ольга (1866–1947) та Зінаїда (1868–1919). Народження внучок знову допомагає налаштувати відносини Ф. Ф. Ліндфорса з сином, це виражається фактом передачі олешнянського маєтку в повне розпорядження О. Ф. Ліндфорса.

Далі можемо прослідувати значне зацікавлення О. Ф. Ліндфорса у громадській діяльності. Він признається мировим посередником до Вінницького повіту Подільської губернії. Проте розмірене життя знову не склалося. У 1871 р. помирає Ф. Ф. Ліндфорс, що ставить на межу виживання сестер Наталію та Софію, які залишились майже без засобів до існування в Києві, що покладало певні обов'язки на О. Ф. Ліндфорса як старшого у родині, тому він разом зі своєю сім'єю перебирається до Києва. Однак, приблизно через рік помирає тепер вже і дружина – О. Я. Ліндфорс (уроджена Гревс). Залишившись з двома малолітніми доньками, О. Ф. Ліндфорс зближується з рідною сестрою дру-

жини – Катериною Яківною Гревс (1856–1891). У 1873 р. році він одружується з нею і у цьому третьому (останньому) шлюбі у О. Ф. Ліндфорса народжується ще п'ятеро дітей – Любов (1873–1925), Катерина (1876–1947), Олександр (1880–1917), Людмила (1882–1952) та Анна (1885–1937) [7, с. 9].

Чудово простежується спадковість між батьком та сином. Так саме як і Ф. Ф. Ліндфорс у свій час, О. Ф. Ліндфорс з молодою дружиною перебирається до Олешні, де вирішує самотужки займатися сільським господарством для того, щоб прогодувати родину. Враховуючи той факт, що О. Ф. Ліндфорс у той самий час вирішує займатися активно і громадською діяльністю – його особа варта особливої пошани.

Окрім власної сім'ї О. Ф. Ліндфорс взяв опіку над власними сестрами, а також наж душевнохворим дядьком П. О. Жерве. На жаль, у 1876 р. помирає старша з них – Марія. Не дивно, що піклуючись про створення затишного родинного осередку в Олешні, О. Ф. Ліндфорс окрім своєї дружини та дітей волів бачити поруч і сестру Софію. Брат спершу допоміг її чоловіку О. О. Русову влаштуватися на посаду статистика у Чернігівському губернському земстві, а сестрі запропонував жити у нього в Олешні. Подружжя Русових певний час справді мешкало у маєтку О. Ф. Ліндфорса, але, у зв'язку із закриттям статистичного відділення у 1878 р. і, відповідно, позбавлення О. О. Русова роботи, було прийнято рішення, як писала С. Ф. Русова, «зректися всякого буржуазного життя, підійти ближче до села, жити так, як живуть мільйони народу, від слів від промов перейти до правдивого життя, до праці» [12, с. 45].

О. Ф. Ліндфорс підтримував, як він казав «перехід на землю», але, тим не менш, вмовляв подружжя Русових не купувати окремої землі в іншому місці, а осісти біля Олешні, де-небудь в лісі окремою фермою. Можемо зробити припущення, що втрата всіх рідних батьків, єдиного брата та двох сестер, стимулювали бажання О. Ф. Ліндфорса опікуватися долею сестри Софії й надалі. Як-не-як, подружжя Русових все ж придбало землю поза Олешнею, в Борзенському повіті за три версти від станції Доч Лібавсько-Роменської залізниці. С. Ф. Русова стверджувала, що в «Борзенському повіті ... чудовий чорнозем, на якому нам здавалось легше працювати, ніж на олешнянських пісках Городнянського повіту. Та ще приваблювало сусідство Петрункевичів, Савичів, Карачевського–Вовка, всіх борзенських гласних, крім того вабило ще й те, що там було вже виразно українське населення, а не як у нас, в Городнянському повіті, мішанина трьох національностей (білорусів, українців, москалів)» [12, с. 45].

Про турботу О. Ф. Ліндфорса про сестру свідчить і той факт, що йому таки вдалося затримати від'їзд С. Ф. Русової, на відміну від її чоловіка. Сама ж С. Ф. Русова писала: «На нашій ділянці не було хати, треба було її будувати, а що мій Миша був ще зовсім малий, то брат не пускав мене на наш «хутір», поки не буде збудована хоч яка-небудь оселя, і я залишилася ще до весни в Олешні та готувала своїх двох старших племінниць до вступу до гімназії» [12, с. 45].

С. Ф. Русова й надалі відвідувала маєток О. Ф. Ліндфорса, «щоб довести до кінця підготовку його старших дочок, Олю й Зіну, до гімназії, до 2-ої або 3-ої класи. Він не мав сам на те часу, працюючи і в великому господарстві, і в земських справах, як член Шкільної повітової ради і земських повітових та губернських зборів. Жінка його Катерина Яківна була дуже квола здоров'ям, мала теж двох дітей і не могла зайнятися своїми пасербицями. З Олею і Зіною мене зв'язувала найщиріша любов від самого їх народження, і я з радістю згодилася взяти на себе відповідальну працю – підготування їх до гімназії» [12, с. 56–57].

Активна громадська діяльність разом з господарськими клопотами призвели до загострення у

О. Ф. Ліндфорса спадкової хвороби по чоловічій лінії в роду Ліндфорсів – прогресивного паралічу, який проявив себе у 1886 р. Лікування в Херсоні не допомогло, тому у тому ж 1886 р. О. Ф. Ліндфорс передає юридично всі права на маєток в Олешні своїй дружині. У 1889 р. рідні перевезли тяжкохворого О. Ф. Ліндфорса назад до Олешні, де через рік він помер від паралічу головного мозку у віці 53 років. Родина поховала його місцевому олешнянському кладовищі поряд з маєтком, де він провів більшу частину свого життя.

Проаналізувавши зв'язки у родині О. Ф. Ліндфорса можна стверджувати, що найбільший вплив на нього було здійснено батьком – Ф. Ф. Ліндфорсом, який заклав у свідомості свого сина чіткі життєві орієнтири для світогляду. Також варто відзнати підтримку та значну допомогу О. Ф. Ліндфорсу з боку його третьої дружини К. Я. Ліндфорс та сестри С. Ф. Русової. Як висновок, достатньо підсумувати, що вчинки О. Ф. Ліндфорса стосовно кола людей, яких він називав коли-небудь родиною, можуть бути оцінені в більшості випадків як високоморальні. Розгляд внутрішньо сімейних відносин у родині Ліндфорсів допоміг з'ясувати поступове зростання особистості О. Ф. Ліндфорса, що зрештою прояснило його мотивацію у справі, якій він присвятив майже все своє доросле життя – ліберальному земському руху в Російській імперії.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 3а, спр. 844 «Формулярный список полковника Ф. Ф. Линдфорса», арк. 59 зв.
2. Демченко Т. П. Батько Шраг: Монографія / Т. П. Демченко. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 264 с.
3. Жданович Я. Линдфорс Николай Фёдорович / Я. Жданович // Русский биографический словарь А. А. Половцева. Т. 10: Лабзина–Лашенко. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1914. – С. 442–443.
4. Жданович Я. Линдфорс Фёдор Андреевич / Я. Жданович // Русский биографический словарь А. А. Половцева. Т. 10: Лабзина–Лашенко. – СПб: Типография Главного Управления Уделов, 1914. – С. 443–444.
5. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1. : 1874–1879. – 645 с.
6. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2. : 1880–1885. – 583 с.
7. Коваленко О. Б. Гніздо вільнодумства і гуманності: садиба Ліндфорсів-Русових в Олешні та її мешканці / О. Б. Коваленко, О. Я. Рахно. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. – 30 с.
8. Линдфорс Фёдор Андреевич [Електронний ресурс] // Руниверс. – Режим доступу: http://www.runivers.ru/doc/patriotic_war/participants/detail.php?ID=436181.
9. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 1. – Ч. 1–2. – VI, 114, 646 с.; 1 л. ил.
10. Рахно О. Чернігівський губернський земський гласний О. Ф. Ліндфорс (До 120-х роковин від дня смерті) / О. Рахно // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 142–153.
11. Рахно О. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси) / О. Рахно. – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереди», 2009. – 352 с.
12. Русов О. О. Щоденники та спогади / [Упорядкування, підготовка до друку, вступна стаття, коментарі О. Я. Рахна]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 320 с.

5. ПЕДАГОГІКА

Крістіна Безпала

СТАТЕВЕ ВИХОВАННЯ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ ПІДЛІТКІВ

Стаття висвітлює деякі аспекти статевого виховання, як складової загального виховного процесу в школі та сім'ї. Показано роль статевого виховання у формуванні здорового способу життя в розумово відсталих дітей у спеціалізованих школах..

Ключові слова: корекційна педагогіка, статеве виховання, розумово відсталі діти, тренінг, рольова гра.

Проблема статевого виховання в галузі корекційної педагогіки є для фахівців однією з найскладніших як у теоретичному, так і в практичному плані. Її складність зумовлена особливою делікатністю статевого взаємин людей, великим практичним інтересом до цієї проблеми, труднощами в науковій розробці цієї царини людських стосунків.

Питання статевого виховання набувають своєї сили ще й тому, що суспільство потребує від сучасних сімей відповідного рівня статевої грамотності й етичної підготовки до шлюбних стосунків. Особливо це стосується осіб з відхиленнями в інтелектуальному розвитку; вони, на відміну від школярів з нормальним інтелектом, не можуть самостійно здобувати досвід сімейних стосунків і розширювати уявлення про взаємини між представниками різної статі. У спеціалізованих школах статеве виховання є вкрай необхідною ланкою педагогічної роботи [1, с. 105].

Проблеми статевого виховання досліджувала значна кількість як українських, так і зарубіжних педагогів, серед яких варто виокремити: П. Блонського, Д. Ісаєва, І. Кона, А. Макаренка, І. Онта, Л. Столярчука, В. Сухомлинського. Фундаментальні дослідження в галузі формування готовності старшокласників до сімейного життя проводилися В. Кравцем.

Проте, у складі корекційної педагогіки статеве виховання досліджувала значно менша кількість педагогів. Ґрунтовними працями в цій галузі є праці С. Рубінштейна «Психологія розумово відсталого школяра» [6], та Е. Мастюкова «Профілактика і корекція порушення психологічного розвитку дітей» [3]. Значну увагу статевому вихованню розумово відсталих дівчат-підлітків було приділено А. Мухіною [4]. Вищеназвані аспекти статевого виховання ще потребують подальших досліджень.

Проблема статевого виховання молоді існувала та не втрачала актуальності упродовж усього розвитку самого людства. На сьогодні статеве виховання – це багатоаспектна проблема, що включає в себе морально-психологічний, анатомо-фізіологічний, психосексуальний, медико-гігієнічний та юридичний компоненти. У даній статті мова піде про статеве виховання у контексті корекційної педагогіки. Корекційна педагогіка, як окрема галузь педагогічної науки, лише нещодавно утвердилася у системі педагогічних наук. Це – наука, що досліджує психофізіологічні особливості розвитку аномальних дітей, а також визначає шляхи їх навчання й виховання, подолання дефектів у розумовому й фізичному розвитку [2, с. 5].

У широкому сенсі термін «статеве виховання» означає вплив середовища на психосексуальний розвиток і формування індивіда. Але середовище, яке оточує людину, багатогранне та динамічне. Його впливи не є передбачуваними, запланованими чи бажаними. У вузькому сенсі статеве виховання – це процес систематичного, планованого, орієнтованого на певний кінцевий результат спрямованого впливу на психічний і фізичний розвиток вихованців для оптимізації їх особистісного розвитку та діяльності в усіх сферах життя, пов'язаних з відносинами статей. При цьому, основне завдання вихователя – оптимально узгодити свої позитивні виховні зусилля з реальним життям [8, с. 7].

Гострота проблеми статевого виховання дітей на сучасному етапі розвитку суспільства зумовлена прискореним статевим розвитком школярів, недостатнім рівнем обізнаності неповнолітніх у статевій сфері, статевою розпущістю певної частини неповнолітніх, проституцією та статевою злочинністю, поширенням порнографії, що руйнує психіку неповнолітніх.

Аномальні, розумово відсталі діти в цьому відношенні не є винятком. Вони також мають отримати знання про анатомо-фізіологічні особливості будови людини, про специфіку міжстатевих взаємин для подальшого освоєння ролі дорослого чоловіка або жінки, чоловіка або дружини, батька чи матері майбутньої сім'ї відповідно до моральних принципів [6].

Відомо, що у спеціалізованих школах не приділяється належна увага здобуттям вихованцями знань про власну особу; про формування почуття гармонії у стосунках між представниками різної статі. Учителі та батьки не працюють над формуванням у дітей якостей і рис, які стосуються необхідного ставлення до особи протилежної статі, розвитку здатності протистояти тим формам взаємин, які шкодять фізичному та психічному здоров'ю, спричиняють сексуальні збочення і злочини [1, с. 107].

Дослідниця К Лебединська відзначає, що прискорення або затримка статевого розвитку призводять до появи внутрішнього психічного напруження, яке посилює пубертатні труднощі, призводить до психосексуальних аномалій і заважає соціальній адаптації. Особливо це проявляється у розумово відсталих дітей, відображається на їх психічному та фізичному здоров'ї [4, с. 1–2].

М. Певзнер, даючи характеристику аномальним дітям зазначає, що серед них є такі, у яких недорозвиток їх пізнавальної сфери, пов'язаний із глибокими дефектами їх поведінки. Вона описує декілька типів вихованців, один з яких – це патологічно збуджені діти, яких важко організувати і в яких найчастіше спостерігається неправильна сексуальна поведінка. [4, с. 1–2].

Розумово відсталі діти виявляються менш обізнаними в питаннях статевих стосунків порівняно зі своїми здоровими однолітками, бо вони здебільшого отримують інформацію з уст своїх друзів, при тому, що батьки, не отримуючи від дітей запитань на ці теми, вважають, що в них немає відповідних інтересів і утримуються від їх обговорення. Як наслідок, такі діти частіше залучаються до гомосексуальних зв'язків, піддаються збоченим діям і контактам [6].

У розумово відсталих підлітків рано пробуджуються статеві сексуальні потреби та інтереси, частіше трапляються передчасні збудження або прояви збочень унаслідок наявності поганих впливів чи прикладів старших юнаків та дівчат з їхнього оточення. Це відбувається внаслідок недостатньої розвиненості духовних потреб та відсутності особистої оцінки переживань і дій [7]. Таких учнів вже з ранніх років потрібно ознайомлювати з протизаплідними засобами, надавати їм інформацію про шляхи зараження венеричними хворобами, СНІДом, роз'яснювати наслідками цих важких захворювань. Важливо, щоб цим питанням займалися не старші друзі, або товариші, а ініціатива йшла з боку батьків, у першу чергу, у взаємозв'язку з учителями, соціологами, шкільними психологами та лікарями.

Однак згідно із статистикою, розумово відсталі діти здебільшого народилися й зростають у неблагополучних сім'ях, тому провідна роль у статевому вихованні належить школі. Оскільки соціальний педагог у школі орієнтований передусім на збереження й зміцнення соціального здоров'я, то саме він має здійснювати статеве виховання дітей із розумовими вадами [6].

Метою статевого виховання є не лише інформування підлітків стосовно певних аспектів статевих питань, а й формування в них соціальної зрілості через інтерактивне навчання [8, с. 126]. З метою формування статевої свідомості доцільними вбачаються наступні методи виховання: розповідь, пояснення, бесіди, читання та аналіз спеціально підібраних творів художньої літератури, перегляд та обговорення відео та кіноматеріалів, власний приклад; а також такі форми роботи як виховні заходи спеціального спрямування, гурткова та клубна робота.

Підлітки, які перебувають на початкових стадіях психосоціального розвитку, надають перевагу пасивним методам отримання інформації – бесіди та лекції, рольові ігри, дискусії, консультування. Одним з найефективніших методів роботи є тренінг. Це така форма організації виховання, яка використовує інтерактивні методи, і дозволяє учасникам спілкуватися в комфортних умовах, обмінюватися знаннями й досвідом, формувати нові вміння та навички.

Основним прийомом на інтерактивних заняттях є рольова гра. У рольовій грі учасникам пропонується «зіграти роль» іншої людини або розіграти певну проблемну ситуацію. Рольова гра проводиться для того, щоб визначити ставлення учасника до певних ситуацій, тем, а також один до одного. Вона проводиться задля вироблення навичок відповідної поведінки [8, с. 126–128].

Проте дуже складно впроваджувати методику статевого виховання в колективі розумово відсталих дітей, де реакції на дані методи можуть бути різними. Якщо дитина проявляє агресію у грі, то вчителю варто зрозуміти причини такої реакції вихованця та розмежувати поведінку учасника від його особистості. У жодному разі не варто реагувати агресивно у відповідь, а перенести обговорення конфліктного питання на інших час, наприклад, на час підбиття підсумків.

Якщо учасник не бере участь у роботі, або мовчить, то це не означає, що дитина не зацікавлена в даній тематиці. Часто це відбувається через внутрішній стан людини (особливо це спостерігається у розумово відсталих дітей), або ж вона адаптується до нових умов гри. Не варто акцентувати на ньому увагу інших гравців [8, с. 133–135].

У роботі з розумово відсталими підлітками важливу роль відіграють взаємини дітей і вчителя, які залежать не лише від професійної майстерності, а й від особистісних якостей вчителя, від його здатності створити для їх оптимальне мікросередовище, де вони виховуються. Вчитель повинен бути доброзичливим, тактовним, урівноваженим, мати належну фахову кваліфікацію з питань сексології, психології статі, готовим до ведення інформаційно-освітньої роботи.

Проте, на жаль, нині у спеціальних корекційно - виховних закладах можна спостерігати, як вчителі та вихователі охоче перекладають відповідальність за статеве виховання розумово відсталих підлітків на лікарів і батьків. Зазвичай лікар не може вирішувати таку багатоаспектну проблему. Якщо він і має знання з біології, соціології, то йому бракує педагогічних умінь і навичок. Батьки заявляють, що не знають, як ознайомити своїх дітей із таємницями статі, що саме й коли слід розповідати, в який спосіб запобігти відхиленням у статевої рольовій поведінці. Усе це свідчить, що формування статевої культури як напрям виховної роботи випущений з поля зору батьків і лише інколи стає об'єктом розмови з приводу конкретної події. Унаслідок цього підлітки з вадами інтелекту не мають належних уявлень про життєво важливі речі й тому часто допускають непоправні помилки у власній статевої поведінці [5, с. 160].

Таким чином, можна зробити висновок, що в наш час потрібно відводити більше місця статево- вому виховання у вихованні дітей, особливо розумово відсталих. Судячи з досліджуваної інформації, можна сказати, що дане питання є недостатньо вивчене, та знаходиться на низькому рівні розвитку. Сексуальне виховання аномальних дітей у спеціалізованих школах знаходиться на початковому етапі свого розвитку, що у подальшому житті може негативно відобразитися на житті дитини.

Джерела та література:

1. До питання про методику статевого виховання учнів молодших класів з порушенням інтелекту / В. Е. Левицький // Актуальні питання корекційної педагогіки. – 2011. – Вип. 2. – С. 105–112.
2. Мартинчук О. В. Основи корекційної педагогіки: [навч.-метод. посібник для студентів напряму підготовки «Дошкільна освіта»] / Олена Валеріївна Мартинчук. – К.: Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2010. – 288 с.
3. Мастюкова Е. М. Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей при семейном алкоголизме / Е. М. Мастюкова, Г. В. Грибанова, А. Г. Москвина. – М.: [б. и.], 1989. – 77 с.
4. Мухіна А. Ю. Особливості статевої ідентичності розумово відсталих дівчат-підлітків / А. Ю. Мухіна. – К., 2012. – 20 с.
5. Особливості статевої культури дівчат-підлітків із вадами інтелекту / М. В. Мельниченко // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими проблемами – 2004. – Вип. 1 (3). – С. 155–160.
6. Павлюк Н. В. Статеве виховання старшокласників із розумовими вадами як складова частина здорового способу життя [Електронний ресурс] / Н. В. Павлюк // Наук. вісник Волинського нац. університету ім. Л. Українки – Режим доступу до статті : www.nbu.gov.ua/old_jrn/natural/Nvvnv/ped/2010_13/R2/Pavlyuk.pdf.
7. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника / С. Я. Рубинштейн. – М.: [б. и.], 1986. – 192 с.
8. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : [навч. посібник] / Н. О. Лещук, Ж. В. Савич, О. А. Голоцван, Я. М. Сивохоп. – К., 2014. – 136 с.

Тетяна Гребеник

ВПЛИВ ІТ-ТЕХНОЛОГІЙ НА ФІЗИЧНИЙ ТА ПСИХІЧНИЙ СТАН ДІТЕЙ

У статті проаналізовано позитивний та негативний вплив ІТ – технологій на розвиток дітей та підлітків. Висвітлено основні небезпеки та ризики, що можуть виникнути під час користування мережею Інтернет. З'ясовано роль сім'ї і освітнього закладу в контролі над використанням інформаційно-комунікативних технологій дітьми.

Ключові слова: психічне здоров'я, фізичне здоров'я, інформаційні технології.

Нові інформаційні технології стають не тільки головною рушійною силою прогресу, але й невід'ємною частиною нашого життя. Сьогодні в розвитку світового освітнього процесу спостерігається стійка тенденція до широкого застосування сучасних інформаційних технологій. Ставши частиною навчального процесу, інформатизація висуває свої вимоги до засобів отримання й обробки інформації. Наразі це питання є одним з найважливіших, адже врахування психологічних наслідків ін-

форматизації дозволить уникнути багатьох негативних явищ, пов'язаних із широким використанням комп'ютерів у навчанні та розвитку учнів.

Вплив ІТ-технологій на психічний та фізичний стан дітей в Україні досліджували такі вчені, як В. Биков, Я. Булахова, О. Бондаренко, В. Заболотний, Г. Козлакова, О. Міщенко, І. Пасічник. Розробкою і впровадженням у навчальний процес нових інформаційних технологій нині активно займаються такі дослідники як І. Захарова, Є. Дмитрієва, С. Новиков, Т. Полілов, Л. Цветкова та ін.

Інформаційна технологія (ІТ) – процес, що використовує сукупність засобів і методів збору, обробки й передачі даних (первинної інформації) для отримання інформації нової якості про стан об'єкту, процесу або явища [3, с. 12]. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) нині стали невід'ємною частиною життя сучасної дитини. Сьогодні все більше уваги приділяється оптимізації й індивідуалізації шкільної освіти. Тенденція до впровадження в навчальних закладах ІКТ відкриває нові можливості навчально-виховного процесу: поглиблення теоретичної бази знань, інтеграція навчальних предметів і диференціація навчання відповідно до запитів та здібностей учнів. ІКТ допомагають інтенсифікувати процес навчання, зробити його динамічним, наочним, творчо спрямованим, формують у школярів уміння працювати з інформацією, стимулюють бажання працювати, набувати нові знання [6, с. 10]. Крім того, можливості Інтернет-ресурсу використовуються в позашкільній та позакласній роботі, у навчально-дослідницькій діяльності. Зростає популярність електронних навчальних засобів та дистанційної форми навчання, що в цілому підвищує якість освіти та конкурентоздатність особистості [7].

Широке впровадження ІКТ може сприяти і розвитку таких якостей інноваційної особистості, як відкритість новому досвіду, внутрішня свобода, рефлексивність, самоповага. ІТ-технології надають чималі можливості батькам і вчителям у розвитку ерудиції та загальних здібностей дітей з використанням найкращих досягнень світової культури [3, с. 5–7].

Заняття з використанням ІКТ, безсумнівно, мають позитивний ефект, оскільки підвищують когнітивні здібності, уяву і кмітливість учнів. Завдяки таким заняттям діти мають вищі показники мотивації досягнень і саморозвитку. Інформаційна компетентність виступає як невід'ємна риса інноваційної особистості. Водночас інформатизація все активніше впливає на формування психічних процесів. Тож поряд з позитивними аспектами використання ІТ-технологій у навчанні є й негативні чинники [4].

У доповіді Комітету експертів ВООЗ «Психічне здоров'я і психосоціальний розвиток дітей» було сказано, що порушення психічного здоров'я може бути пов'язане як із соматичними захворюваннями, так і з різними несприятливими факторами й стресами, які впливають на психіку й пов'язані із соціальними умовами. Одним з таких чинників, який здійснює негативний вплив на здоров'я людини і є ІТ – технології [1].

На сьогодні вивчення проблем впливу ІТ – технологій на психічну сферу дитини має надзвичайно важливе значення. Ця проблема стосується не тільки виховання дітей, але й їх навчання. Застосування сучасних ІКТ посилює навантаження на організм школяра, а неконтрольоване використання дітьми комп'ютерної техніки викликає стійку залежність.

Найголовніші фактори ризику для здоров'я дитини від застосування ІКТ: комп'ютерні випромінювання; робоча поза користувача; якість зображення на екрані; психологічна та фізична втома через невідповідне оформлення та освітлення приміщення; кількість часу, який дитина проводить за комп'ютером; стреси, що виникають у зв'язку зі специфікою застосування комп'ютерів [4].

Вченими було здійснено чимало досліджень, присвячених впливу роботи з комп'ютером на стан здоров'я людини. Фахівці остаточно не прийшли до висновку стосовно наявності специфічних

захворювань, пов'язаних з використанням комп'ютера. Попри це, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) зафіксувала, що тривала робота за комп'ютером негативно позначається на багатьох функціях нашого організму: нервовій діяльності, ендокринній, імунній та репродуктивній системах, органах зору й кістково-м'язовому апараті людини [2].

Негативного впливу комп'ютерних технологій зазнає й духовна сфера дитини, оскільки відбувається вторгнення до її внутрішнього світу штучних, ілюзорних вражень від екранних віртуальних сюжетів та взаємодії з ними, виникає психологічна залежність від віртуальної реальності. Вік дітей, які найлегше потрапляють у комп'ютерну залежність, визначається 12–15 роками [8].

Психічне здоров'я людини страждає внаслідок Інтернет-залежності, ігроманії, зокрема, захоплення іграми за технологією віртуальної реальності, зниження критичності через велику кількість недостовірної інформації в мережі Інтернет, втечі від реального життя у віртуальний світ, втрати відчуття Я-реального (проблеми з самоідентифікацією – відбувається відчуження «я»), зміни локусу контролю, «цифрового слабоумства» – недорозвиненості внаслідок покладання в усьому на електронні пристрої правої півкулі головного мозку, яка відповідає за концентрацію уваги та пам'ять [5].

Наприклад, вплив комп'ютерних ігор блокує процес позитивного особистісного розвитку, ігрова залежність часто приводить до втрати навчальної мотивації, відходу від реальності, розвитку агресії, зниження самооцінки тощо [8].

Психологи стверджують, що комп'ютер може стати причиною довготривалих порушень психічного та інтелектуального розвитку дітей. У так званого комп'ютерного покоління гірше працюють деякі види пам'яті, спостерігається емоційна незрілість, безвідповідальність.

Тривале перебування у віртуальному світі негативно впливає на дитину, спричиняючи відхилення в емоційних психічних станах та підвищення рівня тривожності.

Діти, що надають перевагу віртуальному середовищу, не вміють «вливатися» в соціум, який живе реальним життям і висуває реальні вимоги. Такі діти мають значні труднощі в спілкуванні, вони часто не впевнені в собі, характеризуються неврівноваженістю, самоізолюються і втрачають внутрішні орієнтири [6, с. 14].

ВООЗ зафіксувала психологічні фактори ризику, що пов'язані з якістю та змістом тих програм, які може використовувати дитина, а саме: вплив особливостей динаміки діяльності, зображення на екрані, часу перебування у кіберпросторі на показники уваги та пам'яті дитини; вплив змісту та динаміки комп'ютерних ігор на агресивність поведінки дитини; вплив особливостей комп'ютерних ігор та перебування в Інтернеті на формування кіберзалежності; зміна цінностей та комунікативних зв'язків дитини під впливом Інтернет-подорожей та Інтернет-спілкування, що веде до розриву чи суттєвої зміни родинних та дружніх зв'язків тощо [4]. Якщо не запобігти цим негативним впливам і не вжити відповідних захисних заходів, є вірогідність, що в дитини накопичиться чимало проблем як з фізичним, так і з психічним здоров'ям.

Отже, інформаційні технології, з одного боку, розкривають колосальні можливості розвитку інноваційних якостей учнів, а з іншого, – створюють нові проблеми у вихованні дітей і збереження їх фізичного й психічного здоров'я. Проблема збереження здоров'я учнів у процесі роботи з ІТ-технологіями досить складна. Тому для її розв'язання необхідні ґрунтовні дослідження, а також залучення до вирішення цієї проблеми не лише педагогів та науковців, але й батьків, оскільки найбільшої шкоди здоров'ю дітей завдає використання комп'ютерів саме у позашкільний час. Саме в сім'ї закладаються основи поведінки дитини в навколишньому середовищі, і віртуальний простір не є винятком. Слід приділяти істотну увагу вихованню дітей і підвищенню їхньої обізнаності щодо небезпеки інфор-

маційного середовища. Також необхідна комплексна оцінка характеру впливу ІКТ на особистість та її діяльність, оскільки відбуваються зміни в психологічній структурі діяльності людини, а саме в пізнавальній, комунікативній та особистісній сферах, в операційному аспекті діяльності. Лише за таких умов ІТ-технології стануть допоміжним засобом для навчання та пізнання, а не чинником порушення психіки та здоров'я і, що важливо – особистості дитини.

Джерела та література:

1. Грач І. В. Вплив ІТ-технологій на психічне здоров'я дітей [Електронний ресурс] / І. В. Грач // Обласна науково-методична Інтернет-конференція. – Режим доступу до сайту: <http://konf.koippo.kr.ua/blogs/index.php/blog2/title-77>.
2. Дорошенко О. Ю. Вплив комп'ютера на здоров'я користувача [Електронний ресурс] / О. Ю. Дорошенко // Українська педагогіка. – Режим доступу до сайту: <http://ukped.com/predmetni-metodiki/informatika/713.html>.
3. Захарова І. Г. Информационные технологии в образовании : [Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / І. Г. Захарова. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
4. Капкан І. М. Вплив ІТ-технологій на психічне здоров'я дітей [Електронний ресурс] / І. М. Капкан // Обласна науково-методична Інтернет-конференція. – Режим доступу до сайту: <http://konf.koippo.kr.ua/blogs/index.php/blog2/title-79>
5. Литвиненко О. С. Комп'ютер і здоров'я: у пошуках балансу [Електронний ресурс] / О. С. Литвиненко // Обласна науково-методична Інтернет-конференція. – Режим доступу до сайту: <http://konf.koippo.kr.ua/blogs/index.php/blog2/title-80>
6. Пасічник І. Д. Інформатизація та психічний розвиток / І. Д. Пасічник // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2004. – Вип. 5. – С. 8–16.
7. Пляка С. М. Негативні фактори для здоров'я учнів при роботі з комп'ютером та їх усунення [Електронний ресурс] / С. М. Пляка // Обласна науково-методична Інтернет-конференція. – Режим доступу до сайту: <http://konf.koippo.kr.ua/blogs/index.php/blog2/title-84> .
8. Скрипник С. В. Вплив ІТ-технологій на психічне здоров'я дітей [Електронний ресурс] / С. В. Скрипник // Обласна науково-методична Інтернет-конференція. – Режим доступу до сайту: <http://konf.koippo.kr.ua/blogs/index.php/blog2/title-86>.

Анна Тимошенко, Оксана Одокієнко

ТЕХНОЛОГІЇ КОЛЕКТИВНО-ГРУПОВОГО НАВЧАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ У 7 КЛАСІ

У статті досліджується актуальність та доцільність застосування інтерактивних технологій колективно-групового навчання у сучасному освітньому процесі та ілюструється методика використання даних технологій на уроках історії України в 7 класі.

Ключові слова: інтерактивні технології навчання, колективно-групове навчання, історія, 7 клас.

Політичний, економічний, культурний поступ суспільства, вдосконалення інформаційних технологій, трансформація соціуму вимагають від особистості активності, відкритості до спілкування, значних інтелектуальних можливостей.

Метою сучасного навчання є формування всебічно розвиненої особистості, яка є свідомим громадянином, активним, творчим суб'єктом сучасного суспільства. Така людина має бути здатною до самонавчання і саморозвитку впродовж усього життя. Нині учень у педагогічному процесі стає суб'єктом навчання.

Сучасний процес навчання має повністю відповідати актуальній нині меті, яка аргументує доцільність впровадження розвивальних та особистісно-орієнтованих технологій навчання. Стрімкий розвиток технологій висуває перед освітою нові завдання, що потребують перегляду змісту освіти, форм, методів та прийомів навчання.

Сучасні вимоги, визначені в освітніх стандартах, спонукають учителів не тільки надавати учням навчальну інформацію, а й навчати їх способів практичного застосування її у повсякденному житті. Таке навчання має сприяти формуванню в учнів не лише предметних знань, а й розвитку критичного мислення, творчого підходу до життя. На нашу думку, сприяти реалізації зазначених завдань покликані інтерактивні технології колективно-групового навчання.

Питанню дослідження інтерактивних технологій навчання присвячено багато праць. О. Пометун розробила й обґрунтувала класифікацію інтерактивних технологій навчання [10]. К. Баханов виокремив суттєві ознаки інноваційного навчання, узагальнив складові інноваційних технологій навчання. Методичному аспекту використання інтерактивних технологій, у тому числі й колективно-групового навчання, присвячені праці таких дослідників як С. Бабіна [1], Т. Вахрушева [4], М. Гадецький [5], М. Кларін [6; 7], Г. Сиротенко [12], М. Скрипник [13], Л. Шашура [14] та інші.

В сучасній педагогічній науці термін «педагогічна технологія» набуває поширення. Однозначного тлумачення даного поняття в педагогічній теорії та практиці на даний момент не існує. Суттєвими ознаками педагогічної технології можна назвати наступні: концептуальність (опора на певну наукову концепцію), системність (цілісність та взаємозв'язок усіх частин), керованість (можливість проектування процесу навчання), ефективність (гарантування досягнення певного стандарту навчання) та відтворюваність (можливість відтворення педагогічної технології іншими суб'єктами).

Колективно-групове навчання як різновид інтерактивних технологій орієнтоване на співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці), де і учень, і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами педагогічного процесу. До групи колективно-групових технологій навчання відносять інтерактивні технології, що передбачають одночасну спільну (фронтальну) роботу всього класу: «Мікрофон», «Незакінчене речення», «Мозковий штурм», «Навчаючи – учусь», «Ажурна пилка», «Дерево рішень» та інші. Такі технології сприяють міцному засвоєнню навчального матеріалу, активізації пізнавальної діяльності учнів, різнобічному розвитку здібностей дитини та створюють сприятливі умови для активної взаємодії учнів класу [11].

Застосування технологій колективно-групового навчання вимагає обов'язкової сталої структури таких уроків. На думку О. Пометун, структура подібних занять складається з п'яти елементів:

- мотивація (5 % часу заняття);
- оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів (5 %);
- надання необхідної інформації (10–15 % часу заняття);
- інтерактивна вправа (50–60 %);
- підбиття підсумків, оцінювання результатів уроку (5–15% часу заняття) [10, с. 48].

Особливості використання технологій колективно-групового навчання на уроках історії розглянемо на прикладі заняття в 7 класі з теми «Зміцнення єдиновладдя на Русі. Утворення удільних князівств».

Виходячи з вимог навчальної програми з історії для 7 класу для даного заняття, можна визначити наступні очікувані результати (після цього уроку учні зможуть):

- Описувати та аналізувати особливості зовнішнього і внутрішнього становища Київської Русі часів князювання Володимира Мономаха та його сина Мстислава;
- Визначати хронологічні межі правління Володимира Мономаха і Мстислава Великого;
- Оцінювати Володимира Мономаха як державного діяча і людину;
- Доводити, що за часів Володимира Мономаха у Київській Русі спостерігалось політичне піднесення;
- Показувати на карті території удільних князівств часів роздробленості Київської Русі;
- Аналізувати та критично осмислювати історичні джерела давньої історії України;
- Свідомо оцінювати тогочасні події та поважати історію предків.

Серед необхідного обладнання варто визначити: підручник В. Власова «Історія України», карта атласу, портрет князів Володимира Мономаха і Мстислава Великого, уривки з «Повісті минулих літ» і «Повчання дітям», плакат і фломастери.

На нашу думку, на занятті доцільно використати метод «Мозковий штурм». Дану технологію варто використовувати в тих випадках, коли розв'язання проблеми потребує якомога більше ідей, варіантів, шляхів розв'язання. Кожен з учнів бачить проблему зі своєї точки зору. «Мозковий штурм» – тільки перший крок у вирішенні завдання, він не передбачає суперечок і дискусій. Педагог формулює проблемне питання «Феодална роздробленість на Русі: випадковість чи закономірний історичний процес?».

Для дітей були підготовлені плакат і фломастери для запису ідей. Серед учнів обирається секретар, який записуватиме всі пропозиції на плакаті.

Для ефективного проведення вправи учням необхідно перед роботою нагадати правила:

- мета «мозкового штурму» – зібрати якомога більше пропозицій;
- кожен може вільно висловлювати пропозиції;
- приймаються будь-які пропозиції;
- всі пропозиції схвалюються;
- не можна критикувати і коментувати пропозиції;
- кожен висловлюється по черзі, виокремлюючи головне;
- секретар записує всі пропозиції [6, с. 20].

На наступному етапі «Мозкового штурму» учні разом з учителем обговорюють висунуті пропозиції і об'єднують схожі ідеї. Необхідно розташувати ідеї в порядку пріоритету. Для подальшого обговорення обираються найбільш історично обґрунтовані ідеї.

Завдяки застосуванню даної технології роботою було охоплено більшість класу. Обговорення було колективним, що спонукало учнів проявляти активність та творчість.

«Мікрофон» – інтерактивна вправа, що була використана на даному уроці. Вправа надає можливість учням лаконічно відповісти на запитання та висловити власну думку.

Перед проведенням вправи учням потрібно чітко оголосити наступні правила:

- говорить лише той, у кого в руках уявний мікрофон;
- відповіді учня не коментуються і не оцінюються;
- мікрофон учні мають передавати один одному по черзі та в певній послідовності;
- необхідно говорити лаконічно і швидко (не більше ніж 0,5–1 хв.) [8, с. 7].

Питання для проведення вправи: «Які ви знаєте шляхи виникнення вотчин?». Серед можливих варіантів учні називали такі: переростання родоплемінної власності на землю у феодалну, надання земель васалам, загарбання феодалами земель вільних общин тощо.

Дана інтерактивна вправа дозволила учням самостійно проаналізувати проблему, виокремити причини та виділити ключові моменти даного історичного процесу.

Однією з популярних інтерактивних вправ, які доцільно застосовувати в 7 класі є «Незакінчене речення». Робота за такою методикою дає присутнім змогу долати стереотипи, висловлюватися щодо запропонованих питань, відпрацьовувати вміння говорити коротко, але по суті й переконливо [10, с. 45].

Визначивши тему, з якої учні працюють на уроці, необхідно сформулювати незакінчене речення. Воно може звучати так: «Правління Мстислава Володимировича було продовженням політики Володимира Мономаха, тому що...».

Таким чином, інтерактивні технології розвивають комунікативні вміння та навички, допомагають встановленню емоційних контактів між учнями, привчають прислухатися до думки своїх товаришів. У ході інтерактивного навчання учні вчаться приймати самостійні рішення, спілкуватися, критично мислити.

Особлива цінність інтерактивного навчання в тому, що учні навчаються ефективній роботі в колективі і підвищують свій рівень комунікативних можливостей. Інтерактивні технології навчання допомагають вчителю підвищити ефективність роботи в колективі, збільшити рівень аналітичних та комунікативних можливостей учнів, розвивати їхнє мислення, уяву, увагу, мовлення, підвищуючи загальний рівень розумового розвитку.

Застосування технологій колективно-групового навчання є доцільним у 7 класі, адже в цей віковий період учні прагнуть до логічного осмислення матеріалу. Розширюються і поглиблюються пізнавальні інтереси учнів, більш вибіркоким стає інтерес до навчальних предметів. В процесі застосування колективно-групового навчання на уроках історії в 7 класі доцільним, на нашу думку, є використання інтерактивних вправ «Мозковий штурм», «Мікрофон», «Незакінчене речення» та інших.

Отже, застосування колективно-групових технологій на уроках історії в 7 класі стимулює пізнавальну діяльність і самостійність учнів, створює комфортні умови для спілкування, дозволяючи залучити всіх учнів класу до активної взаємодії. А це і є метою інтерактивних занять з історії на сучасному етапі – формування комунікативної особистості з багатим пізнавальним досвідом, стійким прагненням до самовдосконалення.

Джерела та література:

1. Бабіна С. Інтерактивна модель навчання / С. Бабіна // Журнал «Освіта. Технікуми. Коледжі». – 2010. – № 1 (25). – С. 35–38.
2. Баханов К. О. Навчання історії в школі: інноваційні аспекти / К. О. Баханов. – Харків: Основа, 2005. – С. 108–125.
3. Баханов К. Навчання історії за інтегрованою системою / К. Баханов // Історія в школі. – 2000. – № 5–6. – С. 37–43.
4. Вахрушева Т. Ю. Теоретичні основи інтерактивної технології навчання // Нові технології навчання: наук. метод. зб. – К.: Наук. метод. центр вищої освіти, 2006. – Вип. 44. – 2006. – С. 19–22.

5. Гадецький М. В. Організація начального процесу в сучасній школі: Навчально-методичний посібник для вчителів / М. В. Гадецький, Т. М. Хлебнікова. – Харків: Веста, 2004. – 136 с.
6. Кларин М. В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта / М. В. Кларин // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 12–19.
7. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе. Анализ зарубежного опыта / М. В. Кларин. – М.: Знание, 1989. – Т. 80. – С. 26.
8. Михайлів Т. В. Нетрадиційні уроки з історії // Історія та правознавство. – 2006. – № 5. – С. 2–9.
9. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О. Пометун, Г. Фрейман. – К.: Генеза, 2006. – 328 с.
10. Пометун О. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання / О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: Видавництво А.С.К., 2004. – 192 с.
11. Пометун О. Технологія інтерактивного навчання як інноваційне педагогічне явище / О. Пометун // Рідна школа. – 2007. – №. 5. – С. 46–49.
12. Сиротенко Г. О. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання / Г. О. Сиротенко. – Харків, 2003. – 80 с.
13. Скрипник М. Інтерактивне навчання: основні поняття / М. Скрипник // Інтерактивні методи навчання / упоряд. Л. Галіцина. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2005. – С. 30–43.
14. Шашура Л. Нестандартні уроки з історії України та всесвітньої історії в школі / Л. Шашура. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 64 с.

Інна Черевко

НАПРЯМКИ РОЗРОБКИ ТЕОРІЇ РОЗВИВАЮЧОГО НАВЧАННЯ

Метою статті є визначення та характеристика основних напрямків розробки теорії розвиваючого навчання та тенденцій її подальшого дослідження.

Ключові слова: розвиваюче навчання, мислення, емпіричне мислення, теоретичне мислення, прийом розумової діяльності, рівень розумового розвитку.

Важливим напрямком вдосконалення навчально-виховного процесу в школі є застосування системи розвиваючого навчання, що забезпечує не лише засвоєння передбачених програмами знань, умінь і навичок, а і формування в учнів принципів отримання нових знань, створення оптимальних умов для їх інтенсивного розумового розвитку. На відміну від традиційної освіти, використання системи розвиваючого навчання створює передумови для формування універсальної здатності особистості до виконання будь-якого виду діяльності.

Методологічним і теоретичним підґрунтям для розробки теорії розвиваючого навчання стали роботи таких вчених, як Л. С. Виготський [2], Д. Б. Ельконін [6], В. В. Давидов [4], О. М. Кабанова-Меллер [8], В. Ф. Паламарчук [10], М. М. Поспелов [11], І.С. Якіманська [17] та інших.

Одним з найважливіших аспектів розробки теорії розвиваючого навчання є питання визначення його сутності, завдань та принципів побудови. Більшість вчених трактує розвиваюче навчання як активно-діяльнісний спосіб навчання, що враховує як основні закономірності розвитку так й індивідуально-типологічні особливості дитини. В процесі його використання педагогічний вплив випереджає, стимулює і прискорює розвиток особистісних якостей учня. Він стає повноцінним

суб'єктом навчально-виховного процесу. Розвиваюче навчання спрямоване на розвиток усієї сукупності якостей особистості та орієнтується на зону ближнього розвитку дитини [4; 5; 10].

Аналіз психолого-педагогічної та дидактичної літератури свідчить про те, що існують різні погляди щодо визначення основних завдань розвиваючого навчання. Так С. Смирнов вважає, що розвиваюче навчання забезпечує всебічний розвиток учнів, формування їх поглядів, установок, цінностей та особистості учня [9]. І.С. Якиманська вказує, що розвиваюче навчання має бути націлене не тільки на вдосконалення здібностей учнів, а і на їх розумовий розвиток [17]. Н.В. Григорян робить акцент на збільшенні активності учня в навчальному процесі [3]. Проте більшість дослідників вважають, що основне завдання розвиваючого навчання полягає не в засвоєнні знань, умінь і навичок, а в самозмінненні дитини самої себе як суб'єкта діяльності [10; 4; 15].

Визначення сутності та основних завдань теорії розвиваючого навчання стало теоретичним підґрунтям для розробки питань обґрунтування принципів його побудови. Ця проблема не є новою в системі дидактичних досліджень. Так Л. В. Занков, прагнучи побудувати дидактичну систему навчання, спрямовану на високу ефективність навчання, що є передумовою загального розвитку учнів, обґрунтував такі дидактичні принципи побудови розвиваючого навчання, як: навчання на високому рівні складності; просування у навчанні швидким темпом; провідна роль теоретичних знань у змісті освіти для учнів різних вікових груп; усвідомлення учнями процесу навчання; цілеспрямована і систематична робота по загальному розвитку всіх учнів [7].

Оскільки розвиваюче навчання спрямоване на формування мислення як загальної інтегративної здібності особистості, то наступним структурним компонентом розвиваючого навчання є дослідження процесу мислення, що знайшло відображення в роботах М. М. Пospelова [11], В. В. Давидова [4], В. Ф. Паламарчук [10] та інших. Загальновизнаною стала точка зору М. М. Пospelова, котрий характеризує мислення як найвищу форму відображення реальності та свідомої цілеспрямованої діяльності людини, що спрямована на опосередковане, абстрактне та узагальнене пізнання явищ та процесів оточуючої дійсності, з'ясування їх сутності, внутрішніх, суттєвих, стійких відношень між ними [11, с. 5–6].

В. Ф. Паламарчук [10] та М. М. Пospelов [11] вважають, що мислення людини працює за рахунок функціонування різних типів і форм розумової діяльності. Загальновизнаним стало положення про те, що у людини існують емпіричний та теоретичний типи мислення. М. М. Пospelов доводить, що емпіричне мислення спирається на сприйняття і не виходить за його межі, результатом його функціонування є засвоєння учнем наукових фактів, уявлень та емпіричних понять. Теоретичним вчений називає таке мислення, яке теж спирається на чуттєво-конкретне сприйняття, але виходить за його межі, досягає такого загального, що недоступне сприйняттю. В результаті функціонування цього типу мислення утворюються теоретичні поняття, будуються наукові гіпотези, теорії, закони, закономірності [11].

Представники теорії розвиваючого навчання вважають, що повноцінне функціонування емпіричного і теоретичного мислення забезпечує діяльність різноманітних форм мислення. У роботах В. Ф. Паламарчук [10], О. К. Дусавицького [5], М. М. Пospelова [11] описуються такі форми мислення, як розумне та розсуджуваче, дискурсивне (вивідне) та інтуїтивне (не вивідне), продуктивне і репродуктивне. Кожна з цих форм характеризує якусь сторону мислення, а значить виконує своє специфічне функціональне призначення. Варто зазначити, що у багатьох психолого-педагогічних дослідженнях види мислення класифікуються з урахуванням такої критеріальної ознаки, як вік ди-

тини. Відповідно виділяються практично-дійове, наглядно-образне та словесно-логічне види мислення [11, с. 6].

Аналіз робіт В. Ф. Паламарчук [10], О. Я. Савченко [13], І. С. Якіманської [17], О. М. Кабанової-Меллер [8] та інших вчених свідчить про те, що інтенсивний розумовий розвиток у процесі навчання забезпечує формування основних прийомів розумової діяльності. О. М. Кабанова-Меллер прийом розумової діяльності визначає як спосіб дії, що включає два компоненти: знання того, як потрібно діяти при розв'язуванні задачі; уміння користуватися цим знанням, тобто володіння способом [8, с. 27]. В інших роботах прийом розумової діяльності визначається як сукупність розумових операцій і дій, використання яких спрямоване на розв'язування задач певного класу [10; 13; 17].

Існують різні підходи до класифікації прийомів розумової діяльності. Так за ступенем використання в різних галузях людської діяльності прийоми розумової діяльності поділяють на загальні та специфічні. Загальні розумові дії (операції) необхідні для успішного протікання розумової діяльності. С. Л. Рубінштейн та вчені його школи такими діями вважають аналіз, синтез, аналіз через синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, аналогія, класифікація [1]. Врахування закономірностей та особливостей розумової діяльності школярів, що визначається характером змісту освіти, дозволило В. Ф. Паламарчук розробити таку систему основних прийомів розумової діяльності як: виділення головного; порівняння; узагальнення та систематизація; конкретизація; визначення і пояснення понять; доказ і спростування, моделювання; системний підхід. Всі ці прийоми не є рівноцінними з точки зору вирішення різних завдань, оскільки вони можуть бути цільовими, тобто відігравати головну роль, і допоміжними, що обслуговують основний прийом [10].

Важливим аспектом теорії розвиваючого навчання є розробка шляхів формування основних прийомів розумової діяльності, що знайшло відображення у роботах В. Ф. Паламарчук [10], М. М. Поспелова [11], О. К. Дусавицького [5], О. Я. Савченко [13] та інших вчених. Дослідники описують стихійний, прямий і непрямий шляхи формування прийомів розумової діяльності та такі етапи їх реалізації, як: кумуляція, діагностика, мотивація, рефлексія, застосування, узагальнення, перенесення, контроль і корекція [10; 11].

Ефективність шляху формування мислення визначається ступенем сформованості прийомів розумової діяльності. М. М. Поспелов вважає, що критерії та рівні розумового розвитку треба розглядати у динамічному зв'язку. Вчений стверджує, що важливими критеріями розумового розвитку учнів є: здатність до усвідомлення розумових дій та операцій, володіння прийомами розумової діяльності, здатність до далекого перенесення прийомів розумової діяльності [11].

Ступінь сформованості основних прийомів розумової діяльності визначає рівень розумового розвитку учнів. М. М. Поспелов [11], І. С. Якіманська [17] вважають, що рівень розумового розвитку – це сукупність розумових дій і прийомів, що сформувалися під час засвоєння знань, умінь, навичок та здатність до вільного оперування ними у процесах мислення. Для визначення рівня розумового розвитку учня необхідні діагностичні методики та критерії, що дозволяють визначити рівень сформованості окремих прийомів розумової діяльності [11; 17].

Методичні аспекти реалізації теорії розвиваючого навчання при вивченні предметів різних циклів, в учнів різних вікових груп знайшли відображення в роботах Л. В. Пироженко [16], О. І. По-метун [16], Н. Суворова [15], З. І. Слєпкань [14] та інших. Аналіз їх змісту свідчить про те, що в них розглядаються основи технології використання розвиваючого навчання в процесі вивчення змісту

освіти з різноманітних навчальних предметів з урахуванням використання різних типів уроків, ідеальних та матеріальних засобів навчання.

Отже, аналіз психолого-педагогічної, дидактичної та методичної літератури дозволяє виділити такі напрямки розробки теорії розвиваючого навчання, як: визначення сутності, завдань та принципів побудови; вивчення мислення, його типів та форм; класифікація основних прийомів розумової діяльності; розробка шляхів їх формування та визначення рівня сформованості; розробка засобів та організаційних форм реалізації розвиваючого навчання; методичні аспекти організації розвиваючого навчання при вивченні предметів різних циклів, в учнів різних вікових груп.

Джерела та література:

1. Абульханова-Славская К. А., Брушлинский А. В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: к 100-летию со дня рождения / К. А. Абульханова-Славская, А. В. Брушлинский. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
2. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 376 с.
3. Григорян Н. В. Що таке розвиваюче навчання? / Н. В. Григорян // Начальная школа. – 2003. – № 30 (август). – С. 14.
4. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования: учебное пособие / В. В. Давыдов. – М.: Академия, 2004. – 240 с.
5. Дусавицкий А. К. Развивающее образование. Основные принципы / А. К. Дусавицкий – Харьков, 1996. – 46 с.
6. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 554 с.
7. Занков Л. В. Дидактика и жизнь / Л. В. Занков. – М.: Просвещение, 1968. – 175 с.
8. Кабанова-Меллер Е. Н. Учебная деятельность и развивающее обучение / Е. Н. Кабанова-Меллер. – М.: Знание, 1981. – 96 с.
9. Педагогические теории, системы, технологии / Под ред. В. И. Смирнова. – М., 1998.
10. Паламарчук В. Ф. Як виростити інтелектуала / В. Ф. Паламарчук. – Тернопіль: «Навчальна книга-Богдан», 2000. – С. 149.
11. Поспелов Н. Н., Поспелов И. Н. Формирование мыслительных операций у старшеклассников / Н. Н. Поспелов, И. Н. Поспелов. – М.: Педагогика, 1989. – С. 152.
12. Репкин В. В., Репкина Н. В. Формирование психологических механизмов учебной деятельности с помощью развивающего обучения / В. В. Репкин, Н. В. Репкина // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 1. – С. 1–6.
13. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти / О. Я. Савченко. – К.: Грамота, 2013. – 540 с.
14. Слепкань З. І. Методика навчання математики: Підруч. для студентів матем. спеціальностей пед. Вузів / З. І. Слепкань. – К.: Зодіак-ЕКО, 2000. – 512 с.
15. Суворова Н. Интерактивное обучение: новые подходы (Електронний ресурс) / Н. Суворова. – Режим доступу. – <http://balota2.narod.ru/data/mietodyka.html>
16. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібн. / О. І. Пометун, Л. В. Пироженко. За ред. О. І. Пометун. – К.: Видавництво А.С.К., 2004 – 192 с.
17. Якиманская И. С. Как развивать учащихся на уроках математики / И. С. Якиманская. – М., 1996. – 107 с.

ВИКОРИСТАННЯ ЕКСКУРСІЙ У ВИХОВНІЙ РОБОТІ СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

У статті висвітлено сутність, завдання та види екскурсій, особливості організації та проведення екскурсій, а також методiku використання екскурсій у навчально-виховному процесі сучасної школи із переліком тематики екскурсійних маршрутів.

Ключові слова: екскурсія, виховна екскурсія, навчально-виховний процес, музеї, історичні пам'ятки.

У наш час широкого застосування у навчально-виховній діяльності набули різноманітні організаційні форми виховання, які доповнюють та розвивають позаурочну діяльність учнів. Серед цих форм вагоме місце займає екскурсія, оскільки жодне майстерне слово чи найяскравіша ілюстративна наочність не замінять живого споглядання монументального об'єкту. Результати спостережень і одержані на екскурсіях відомості дають можливість заповнити прогалини у знаннях учнів, пов'язані з вадами сприймання та уявлення; враження, отримані під час екскурсій, стимулюють учнів до свідомого засвоєння матеріалу, пробуджують їхню допитливість, мотивують учнів.

Екскурсія використовується в навчальній, виховній та позаурочній роботі школи. Цю форму роботи вибираємо тоді, коли треба познайомити учнів з реальним життям, з об'єктами реального світу в їх природному оточенні. Під час екскурсії відбувається пізнання й активна взаємодія дітей з предметами, об'єктами соціального, культурного оточення, що, природно, надає великий вплив на дітей, ніж ознайомлення з книжкою [1, с. 78].

Основна мета будь-якої екскурсії – сприяння всебічному розвитку особистості, виховання любові до рідного краю, збагачення знань про свій рідний край, країну, її історичне минуле, цікавих людей, культурні та історичні надбання наших предків [4, с. 79]. Екскурсії – одна з форм не тільки навчання, а й виховання, яка використовується для розширення учнівського світогляду. Від навчальної екскурсії подібна екскурсія відрізняється, перш за все, тим, що вона не передбачена навчальною програмою з того чи іншого предмета, а планується класним керівником або вчителем і має пізнавальну, розвивальну та виховну мету. Акцент на знання історії народу, його культури допоможе надалі толерантно ставитися до культурних традицій інших народів [3, с. 81].

На екскурсії в єдності і взаємозв'язку реалізується освітня, виховна і розвиваюча мета, але в конкретних умовах на перший план виходить переважно виховна. Дослідники виділяють наступні завдання екскурсій: збагачувати знання учнів (на основі безпосереднього сприйняття, накопичення наочних уявлень і фактів); встановлювати зв'язки теорії з практикою, з життєвими явищами і процесами; виховувати любов до природи; розвивати творчі здібності учнів, їх самостійність, організованість у навчальній роботі; збагачувати естетичне почуття; розвивати спостережливість, пам'ять, мислення, емоції; активізувати пізнавальну і практичну діяльність; виховувати позитивне ставлення до навчання; виховувати патріотизм, любов до рідного краю й бажання оберігати і примножувати культурні, національні та природні багатства нашої держави.

В. М. Бакулин розглядав виховну екскурсію в декількох аспектах [1, с. 70]:

а) як самостійну форму виховання і освіти, а також як складову інших форм освіти і виховання;

- б) як форму організації дозвілля, виховної роботи;
- в) як форму поширення наукових знань та ідейного виховання;
- г) як захід одного з патріотичного, трудового, естетичного виховання, а також як частина процесу формування всебічно розвиненої особистості;
- д) як автономну форму культурно-просвітницької роботи і як невід'ємну частину організованого туризму.

Проведення виховних екскурсій в навчальних закладах різних типів переважно спрямоване на розвиток пізнавальної діяльності учнів, залучення їх до пошукової роботи, поглиблення та систематизацію знань, умінь і навичок школярів, усвідомлення практичної складової навчальних курсів, формування міжпредметних зв'язків [6, с. 47].

Немає жодної універсальної класифікації екскурсій. З дидактичної точки зору, як зазначає В. Онішук, екскурсії доречно класифікувати бінарно за двома критеріями одночасно: за часом проведення і за змістом. За формою проведення розрізняють екскурсії-масовки, екскурсії-прогулянки, бесіди, концерти, уроки, консультації тощо [9, с. 82].

М. Рудейчук надає таку класифікацію екскурсій: за змістом, складом учасників, місцем проведення, засобом пересування, формою проведення, кількістю учасників. За змістом історичні екскурсії поділяються на історико-краєзнавчі, археологічні й етнографічні. Воєнно-історичні екскурсії поділяються на екскурсії, де відбувалися пам'ятні події, бойові дії; місця подвигів героїв; екскурсії до музеїв [7, с. 7].

Кожна екскурсія складається з трьох головних частин: вступу, основної частини та заключення. У вступі екскурсовод розкриває зміст, тему екскурсії та висвітлює головні проблеми, що конкретизуються в ході екскурсії під час показу об'єктів. Основна частина – це власне екскурсія, яка будується на поєднанні показу з розповіддю. У заключній частині екскурсовод підбиває підсумки екскурсії, робить загальні висновки за темою та відповідає на запитання екскурсантів.

Методичні прийоми проведення екскурсій, за Ю. А. Кусим, поділяються на наступні групи [2, с. 295]:

- прийоми показу, до яких відносяться прийоми, організуючі спостереження (вивчення, дослідження) об'єктів і ті, що дозволяють виділити об'єкт з навколишнього середовища, з цілого;
- прийоми, завдання яких, спираючись на уяву екскурсантів, зробити видимими зміни в зовнішньому вигляді об'єкту; прийоми, які дають можливість побачити об'єкти в потрібному вигляді, побудовані на русі – наближенні екскурсійної групи до об'єкту, віддаленні від нього, русі уздовж нього.

Прийоми розповіді – це прийоми, побудовані на поясненні об'єкту, описі його внутрішнього вигляду і що викликають у екскурсантів зорові асоціації, а також прийоми репортажу, які дають можливість зрозуміти зміни, що відбуваються в спостережуваному об'єкті, і т.д.

Екскурсії доцільно використовувати у позаурочній діяльності, підібравши відповідні напрямки (походи або поїздки до музеїв, галерей, до святих місць, відвідування культурно-історичних об'єктів). Наприклад: виховний захід для учнів 5–7 класів у формі мандрівки «Археологічна подорож на городище», мета якої – ознайомити учнів з історією рідного краю, тематична екскурсія «По стародавньому Чернігову», екскурсія «Музеї Чернігова», тематична екскурсія «Видатні архітектурні пам'ятки стародавнього Чернігова», що в цілому реалізують напрямок інтелектуального (розумового) виховання.

Для учнів 8 класу найбільш зацікавленим методом проведення екскурсії є демонстративно-монологічний. Він найбільш легкий, а тому і найбільш застосовуваний вчителями. Цей метод зводиться до того, що керівник екскурсії, показуючи екскурсійні об'єкти (демонстрація), дає сам (монологічно) пояснення до них в розповідній формі. У даному випадку учні будуть пасивними глядачами та слухачами. Його можна застосовувати на тих ділянках експозиції, які представлені дуже яскраво та ілюструють до того ж розділи теми, що не грають першочергової ролі в розкритті [5, с. 46].

Наведу приклад тематики екскурсійних маршрутів для 7, 8, 9 класів (цей перелік може бути розширений або звужений за бажанням самого вчителя).

7 клас

1. Софіївський собор, Золоті Ворота (м. Київ).
2. Музей коштовностей, нічна екскурсія «Золото скіфів» (м. Київ).
3. Музей книгодрукування (м. Київ).
4. «Архітектурний Чернігів».

8 клас

1. «Доба козаччини на Чернігівщині» (Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського).
2. «З історії Києво-Могилянської Академії».
3. Хотин – Кам'янець-Подільський.
4. «Від Розума до Розумовських»: Козелець – Леміші – Покорщина.
5. «По місцях Чорної Ради»: Ніжин – Оленівка – Борзна.
6. Чигирин – Суботів.
7. Гетьманська столиця – Батурин.

9 клас

1. Храми Київського Подолу.
2. «Таємниці і краса стародавніх скитів Києва» (Китаєве – Феофанія – Церковщина).
3. «Кобзар у Києві»: будинок-музей Т. Г. Шевченка.
4. «З історії Київської фортеці».
5. «Смарагдове намисто Чернігівщини» (Тростянець – Сокиринці – Качанівка).
6. Дендропарк «Софіївка» (м. Умань).
7. Дендропарк «Олександрія» (м. Біла Церква) [8].

Можна запропонувати учням загальноосвітніх шкіл м. Чернігова екскурсію-подорож на тему: «Християнська релігія і церква в житті давньоруського суспільства м. Чернігова». Для кращого розуміння цієї теми, дітей слід познайомити з давньоруськими соборами, їх архітектурою, розповісти про історію їх будівництва, про роль церкви в житті як простої людини, так і в житті князів та їхнього оточення. Місце проведення – Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори.

Мета: сформувати уявлення про розвиток християнської релігії в Київській Русі; ознайомити з найвизначнішими пам'ятниками архітектури (Спасо-Преображенський собор, Борисоглібський собор); розвивати вміння давати характеристику пам'яткам культури і порівнювати їх з іншими пам'ятками культури, визначати їхню роль в житті тогочасного суспільства; виховувати повагу до християнської релігії та усвідомлення себе громадянами держави, яка має багатовікову християнську, культурну спадщину.

У вступі слід наголосити на тому, що Чернігів називають містом легенд. Чернігів – місто, яке

донесло до наших днів традиції і красу Київської Русі. Місто Чернігів дуже гарне, а краса його не тільки в архітектурних пам'ятках і стародавніх будівлях, але й у тому, що Чернігів є зеленим містом. Туристичні пам'ятки Чернігова розкривають нам історію міста і доводять те, що городяни міста пам'ятають історію і дбайливо зберігають її для майбутніх поколінь. Слід запитати в учнів які собори, храми Чернігова вони знають і чи відвідували їх взагалі?

В основній частині – познайомити з історією Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів – пам'яток домонгольської доби. Розповісти про те що, найдавнішим із збережених храмів в Україні є Спасо-Преображенський собор; історію побудови цього собору (хто був засновником, коли і за яких обставин був побудований, окреме слово варто сказати про внутрішнє планування та оздоблення храму, які орнаменти переважають, про розписи та фрески собору, про його ікони та мощі, де згадувався собор, хто похований в ньому, чи збереглися до сьогоднішнього дня фрескові експозиції), наголосити на тому, що нині Спасо-Преображенський собор входить до складу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» і одночасно є храмом Української православної церкви. Ще однією родзинкою міста з незвичайною і неповторною історією є Борисоглібський собор початку XII ст., який став центром Борисоглібського монастиря до 1786 р. Показати місцезнаходження собору, розкрити історію будівництва та перебудови, оздоблення собору тощо.

У заключній частині слід запитати чи сподобалась дана екскурсія, що запам'ятолося дітям з розповіді та наголосити на тому, що для православних християн Храм Божий – місце, де кожна людина має можливість зіткнутися з Богом і отримати його рятівну допомогу. Ось такі вони загадкові та красиві храми Чернігова, які треба відвідати кожному українцеві!

Отже, можна зробити висновок, що використання екскурсій у виховній роботі є необхідним завданням як навчально-пізнавальної, так і виховної діяльності учнів, тому що екскурсія надає можливість кожному з учнів ознайомитися з історичними пам'ятками; екскурсії до музеїв та історико-культурних об'єктів допомагають учням відчувати колорит епохи, дух старовини, спробувати себе у ролі дослідників; активізують інтерес учнів до вивчення історії свого краю, розвивають спостережливість, виховують патріотичні почуття, прищеплюють інтерес і любов до історії рідного краю.

Джерела та література:

1. Бакулин В. М. Методические аспекты экскурсионной деятельности / В. М. Бакулин // Преподавание истории в школе. – 2002. – № 10. – С. 69–74.
2. Кусый Ю. А. Экскурсии / Ю. А. Кусый // Дидактика современной школы. – К., 1997. – С. 294–304.
3. Рекомендації щодо проведення екскурсій та походів вихідного дня по рідному краю // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 42 (листопад). – С. 79–86.
4. Римаренко В. Є. Шкільна екскурсія / В. Є. Римаренко // Радянська школа. – 1999. – № 12. – С. 76–85.
5. Петренко В. С. Форми і методи екскурсійної роботи в школі / В. С. Петренко // Початкова школа. – 1990. – № 4. – С. 44–61.
6. Пилипчук Л. П. Екскурсія: особливості підготовки і проведення / Л. П. Пилипчук // Соціальний педагог. – 2009. – № 3 (березень). – С. 45–47.
7. Рудейчук М. Основи екскурсійної роботи: методичний посібник / М. Рудейчук // Шкільний світ – 2010. – № 24. – С. 5–12.
8. Рудь О. Києво-Могилянський колегіум: [Електронний ресурс] / О. Рудь. – Режим доступу: <http://gkmk.kiev.ua/kafedra-istoriyi-2/plan-ex>.
9. Онищук В. О. Типи, структура і методика уроку в школі / В. О. Онищук. – К., 1973. – 159 с.

6. ЕТНОЛОГІЯ

Крістіна Безпала

ТРАДИЦІЇ ТА ОБРЯДИ ПЕРШОГО РОКУ ЖИТТЯ ДИТИНИ

У статті розглядаються найголовніші етапи родильної обрядовості, зокрема, пологи, наречення імені, зливки, родини та хрещення дитини. Також акцентується увага на міфологічних уявленнях та світоглядних особливостях родинної обрядовості українців.

Ключові слова: традиції, баба-повитуха, немовля, імя 'наречення, одвідки, хрестини, пострижини.

Із середини XIX ст. українські етнографи звернули свою увагу на особливості дитячого побуту в сільських родин. Серед досліджень, присвячених дитині, особливо цінною і багатогранною є праця М. Грушевського «Дитина в звичаях й віруваннях українського народу», матеріали якої були оброблені З. Кузелею [5, с. 32–72]. Сучасний ґрунтовний доробок з цієї проблематики має етнограф О. Боряк [2, с. 23–31].

За споконвічними уявленнями українців, одна з найважливіших цінностей — це дитина, а жінка стає повноправною особою, лише реалізувавши себе як мати. Так само повноцінною вважали лише родину з дітьми. У народі говорили: «Хата з дітьми – базар, без дітей – кладовище». Саме тому одним з основних обрядів на весіллі було програмування здорових і щасливих нащадків.

Українці народження дітей пояснювали по-різному. На Галичині та Закарпатті вважали, що дітей приносив бусол (лелека). На окремих територіях, його замінювали інші птахи та свійські тварини – ворона, гуска, корова, і навіть, свиня. На Київщині зазначали, що дітей знаходили в капусті, огірках, коноплі, кукурудзі. На Правобережжі говорили, що дітей «з груші струсили». На Поліссі дітей знаходили в лісах на пеньку, на вербах, ясених та кущах. Не обходило і без водних стихій, таких, як вода та дощ. Доволі часто спостерігалось, що дитину «купували». Місцями продажу були крамниця, ярмарок, і навіть, лікарня [2, с. 23–24].

Період вагітності, який намагалися якнайдовше приховувати від сторонніх, був втаємничений та обставлений низкою оберегів, пересторог та вірувань. Жінці, яка чекала дитину, радили уникати зустрічей з каліками, хворими, негарними на вигляд людьми і, взагалі, поганих вражень, щоб це не вплинуло на фізичний розвиток і зовнішній вигляд немовляти. Вагітній заборонялось дивитися на вогонь і померлого, бити тварин, брати щось чуже, сердитися, сваритися, гніватися та ін. Вважалося, що поведінка матері, її психологічний стан безпосередньо впливають на здоров'я, розвиток, формування характеру і зовнішності дитини ще до її народження [10, с. 370].

Традиційно вагітну жінку називали «черевата», «груба», «та, що зайшла на дитя», «та, яка на поступки хворіє» тощо. За тим, як минає вагітність у жінки, яка пігментація шкіри, як себе почуває жінки, люди намагались визначити, хто народиться – дівчинка чи хлопчик [8, с. 40]. М. Грушевський зазначав: «...хлопець дуже кидається по цілім животі, аж страшно, та нечасто, а дівчина кидається

частіше і в однім місці «...» можна і по обличчю дізнатись: як дівчина буде, то на лиці у матері таке ряботиння, як жаби порозпинались, а як хлопець, то на виду нема нічого, лише сине під очима» [6, с. 20].

Коли в жінки наближався день пологів і починались «перейми», чоловік або хтось із найближчих родичів ішов за «бабою-повитухою» – народною акушеркою, яка мала елементарні медичні знання та володіла знахарською справою, тому до неї була повна довіра серед людей. На межі XIX–XX ст. у сільській місцевості можна було спостерігати професійних акушерок, тільки у двох випадках зі ста [2, с. 24].

Баба-повитуха була хранителькою народних обрядів, і не лише допомагала породіллі, а й виконувала різноманітні функції ритуального характеру. Вона була своєрідною жрицею, яка вводила дитину в рід, виступала посередницею між родиною і церквою. Ідучи до породіллі, повитуха брала з собою певні ритуальні предмети. Наприклад, на Чернігівщині вона обов'язково несла із собою хліб, сіль, зілля, освячений ніж, прядиво, полотно на пелюшки, хустинку [2, с. 24].

Постіль породіллі намагалися відгородити «завісою» (рядном чи іншою тканиною), щоб оберегти її та немовля від поганих очей. Чоловік, зазвичай, залишав приміщення, його присутність була небажаною. Щоправда, у Поліссі та Карпатах мав поширення обряд «кувада» — чоловічі «пологи». За допомогою магічних дій досвідчені люди робили так, щоб на чоловіка переходили родові болі породіллі, і щоб він страждав саме так, як і жінка [8, с. 34].

Для полегшення пологів вдавались до магічних дій. Наприклад, під час переймів породіллі розплітала коси, розв'язувала всі вузли. Баба-повитуха «шептала» на воду, охрещувала її, а потім давала жінці пити, змочувала її груди, живіт, обличчя, а решту вона виливала на поріг, який символізував межу між двома світами. Вона обкладала породіллю мотками пряжі з конопель та льону, вимоченими в теплій воді, і обкурювала її травами, що були зібрані в ніч на Івана Купала [8, с. 34–35].

Коли дитина народжувалась, то баба-повитуха тричі кричала: «Господи, Сусе Христе, Сине Божий і Духу Святий», та тричі перехрещувала її. Після цього бабка брала для хлопця сокиру, а для дівчини гребінку, щоб перерізати пуповину зі словами: «Одрізаю пуп на вік, на сто літ». Пуповину перев'язували конопляним прядивом – матіркою, – «щоб дитина була плодovитою», «щоб у жінки діти велися». та примовляли: «Зав'язую щастя, здоров'я і многії літа», «Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий» [10, с. 371].

Важливим ритуалом після народження дитини була перша купіль, яка розглядалася не лише як очищення, а й як охорона дитини від злих духів. До теплої води додавали свяченої води, лікарські трави, шматок хліба чи трохи зерна, кидали срібні або золоті монети. Подекуди до першої купелі дівчаток доливали меду, молока, клали голку (Гуцульщина), хлопчикам ложили свердло, щоб умів майструвати (Бойківщина). Пізніше до цих предметів додалися ручка і олівець, аби дитина була розумною, добре вчилася. Коли хтось заходив до хати під час першої купелі, то повинен був вкинути монету. Воду з першої купелі годилося вилити вранці у куток, куди ніхто не заходив [10, с. 371].

На значній території України звичай наречення імені побутовував під назвами «отримати молитву», «йти за іменем», «брати ім'я», «йти за молитвою». Зазвичай, баба-повитуха на другій – третій день після народження дитини, брала з собою хліб, шматок сала, курку, горілку і йшла до батюшки, щоб спитати ім'я. При цьому відбувався певний обмін – продукти на ім'я, якщо ж баба принесла мало харчів – то дитині давали відповідне негарне ім'я.

На Полтавщині дитину нарікала як баба-повитуха, так і куми, на Наддніпрянщині та Південній Україні – обирали ім'я тільки куми. Наприкінці XIX – поч. XX ст. батьки самі називали дитину, орієнтуючись здебільшого за церковним календарем, або робили це на честь батька чи діда. Трапля-

лися випадки, коли позашлюбній дитині давали негарне ім'я на ознаку незаконного її народження. Поняття «негарне ім'я» було специфічне для кожного села чи регіону, бо асоціювалося з конкретними людьми: пияками, злодіями тощо [11, с. 229].

Після пологів відбувались «зливки» – обряд обмивання рук породіллі, баби-повитухи, який символізував їх очищення. Водою, взятою з криниці до сходу сонця, жінки обливали руки одна одної, при цьому промовляючи: «Вода-водиця, водиця Уляниця, ти очищаєш гори, каміння луги і береги. Обмий, очисти душу (називалось ім'я породіллі) од всякого скудства, паскудства, всякої напасті». Породіллі на знак подяки бабі за її роботу давала полотно та борошно. Плата була невелика, але зустрічались і такі випадки, коли баба-повитуха вимагала і вівцю [9, с. 60].

Через декілька днів після пологів жінку та дитину відвідували родичі, сусіди, друзі. Це дійство мало назву родини або одвідки. На родини чоловіків не допускали. Жінки, йдучи до породіллі та дитини, готували різні гостинці: пампушки, узвар, пироги, вареники хліб і сіль. Гості після привітання мали сказати «нівроку», до того ж спершу подивитись на кінчики своїх пальців чи на стелю, використовуючи це проти зурочень У хаті породіллі жінки розв'язували всі вузли, щоб дитина до року ходила [2, с. 26–27; 9, с. 60].

Обряд хрещення відбувався одразу після народження дитини в церкві, іноді – вдома, якщо дитина була дуже слабка і могла невдовзі померти. Батько дитини, заздалегідь домовившись, запрошував кумів та сусідів на обід. Інститут кумівства мав велике значення в житті українців. Куми виконували низку важливих функцій: соціальну (залучення похресника до сім'ї, роду та громади), релігійну (прилучення дитини до християнських цінностей), економічну (матеріальна підтримка хрещеника).

Переважно за кумів кликали когось з родичів або односельців. На Лемківщині існував звичай кликати до своїх дітей одних і тих самих кумів. Кількість пар хрещених могла коливатись від однієї до п'яти [11, с. 228]. Відомі випадки, коли кількість пар дорівнювала 20, і вони ділились на «старших», «молодших», «хресних», «підхресних». Кумів вважали членами родини, вони повинні опікуватись дитиною не менше за рідних. В українців був поширений звичай, якщо перша дитина помирала, то до другої запрошували кумів перших зустрічних, вони вважаються «божими кумами» [9, с. 61].

На хрестини куми приходили із «крижмом» – шматком білого полотна, яким під час обряду покривали дитину, а потім робили пелюшки, і обов'язково приносили хліб.

Перед хрещенням дитину купали, загортали у сорочку, ложили на кожух, на стіл, на піч, поміж буханцями хліба, що повинно було забезпечити їй достаток, тісний зв'язок з домашнім вогнищем, оберегти від зла. Баба-повитуха сповиту дитину передавала кумам, примовляючи: «Нате Вам новонароджене, а нам принесіть молитвенне і хрещене», інколи баба несла немовля аж до церкви та пильнувала, щоб робилося все, «як годиться». Вважалося, що дитину треба нести до хреста лише на правій руці; при ній мали бути традиційні обереги (часник, сіль, шматок хліба, а інколи й цілий буханець хліба [10, с. 373].

Після церковного обряду вдома відбувались – хрестини — обід в честь новонародженої хрещеної дитини. За традицією гості приносили з собою подарунки (хліб, полотно, квіти та монети в купіль). На Поділлі дарували борошно, горох, сушню і яйця. А от у Ніжинському районі жінки на хрестини приносили гречані вареники з капустою, сиром, з сушеними грушками, і при цьому казали: «На тобі паляницю, та затули бочки, де були сини і дочки» або ж «На, кума, кусочок, та закладай куточок, де був синочок» [6, с. 64].

Майже повсюдно на хрестинах на столі обов'язковою стравою була «бабина каша». За традицією, баба-повитуха у себе вдома готувала на яйцях і маслі круту пшоняну, гречану або рисову кашу, яку приносила на хрестини. На Чернігівщині горщик обмотували кольоровою стрічкою, за яку встромляли квіти. Під кінець хрестин баба-повитуха ставила кашу на стіл, накривала хусткою, клала зверху хліб із сіллю, яйці, якщо народилася дівчинка – то клали калину, квітку або ж цукерку, а якщо народився хлопець – то клали олівець, і пропонували розбити горщик тому, хто кине найбільше грошей. Найвищу ціну зазвичай давав хрещений батько дитини. Потім хрещений брав горщик з кашею, тричі піднімав його вгору, і за третім разом трошив горщик об кут стола. Якщо каша не розвалювалася – то це віщувало достаток і щастя. Кум зрізав верхню частину каші і ставив на неї чарку горілки, а тоді подавав усе це породіллі. Кожен із гостей брав собі грудочку каші. Люди вірили, що чим швидше це зробити – то дитина почне говорити і ходити набагато швидше. Частування бабиною кашею супроводжувались різними примовками: «Роди, Боже, жито, пшеницю, і куму і кумі дітей копицю». На Київщині віночок, яким баба оперізувала всій горщик, після його розбиття надівали на голову кумові, а черепки викидали в город – щоб росли гарбузи [2, с. 26–27].

На Правобережжі необхідним атрибутом хрестин був обряд із «квіткою». Це була велика кількість букетиків квіток, які робила баба-повитуха і принесла на хрестини. Влітку – це були живі квіти, а взимку – засушені або паперові. Спочатку баба-повитуха підносила кумам на тарілці цей букет та горілку, промовляючи: «Прошу роділлі на мило, а мені на пиво», при цьому вмочувала в горілку квіти, і бризкала їм в лице квіткою. А ті, дякували бабі, промовляючи слова: «Спасибі, бабуню, що ви бабували, од Бога ласку мали», і кидали на тарілку гроші. Також «квітку», вмочували в червоне вино, і мазали породіллю, народжену дитину, та всіх присутніх, мовляв, «щоб рум'яними були». Далі баба повитуха підходила до кожного присутнього з квіткою і просила дати грошей на мило дитині та для себе на капці. Присутні забирали ці квіти до себе додому і зберігали букетики покутті. Після обряду з «квіткою», баба повитуха або куми збирали гроші для дитини [2, с. 28–29].

Подекуди (на Лемківщині, Поділлі, в гірських районах Закарпаття, Поліссі) складовою хрестин були й спеціальні обрядові пісні (хрестинні, народинні), вони возвеличували новонароджене дитя, його батьків, висловлювали подяку бабці-повитусі та різні добрі побажання: «Заспівай-но собі, заспівай-но собі і ти, хресний отче, Бо твоє хреснятко, бо твоє хреснятко слухати тя хоче» [1, с. 117].

Хрестини і похрестини закінчувались тим, що баба-повитуха пригощала всіх у корчмі. Після хрестин також практикували різні охоронні дії для захисту дитини та матері від шкідливого впливу злих сил і духів, «поганих очей» — вроків. У колиску клали металеві гострі предмети (ніж, ножиці, голку), вірячи в їх магічну силу. На руку дитині пов'язували червону стрічку або нитку – «від уроків». Спеленану дитину перев'язували червоною крайкою [10, с. 374].

Одним з ключових ритуалів першого року життя були пострижини, що відбувались коли дитині виповнювався один рік. Іменинника садили на стіл чи кожух, який був символом багатства та достатку. Малюка могла стригти баба-повитуха або хрещені батьки, при тому, що хлопчиків підстригав хрещений батько, а дівчаток – хрещена матір. Хрещений батько зрізав трохи волосся навхрест, спочатку на потилиці, а потім з інших боків голови. Хрещена мати завершувала цю процедуру. Стрижений чуб клали на тарілку, а гості кидали туди гроші і бажали імениннику всього найкращого. На Полтавщині пекли великий солодких пиріг з калиною або з вишнями, і перш ніж поділити його, то ламали над головою дитини, мовляв, щоб життя було солодким. На Чернігівщині, на пострижену голову дитини, покриту хусткою, клали п'ятака і бажали дитині заможного життя [2, с. 29–30]. Українські народні примовляння під час пострижин вказують на давність обряду. Так, кидаючи волосся

на воду, казали: «Щоб дитина росла», спалюючи їх: «Хай іде за димом, щоб дитина горя не знала», закопуючи під деревом, просили: «Щоб коси росли і кучерявою була» [9, с. 62].

Відтак, можна впевнено стверджувати, що українська родильна обрядовість першого року життя є доволі різноманітною. Більшість традицій та звичаїв мали ритуальні, сакральні та магічні елементи. Також можна стверджувати, що виховання дітей в селянських родинах мало територіальні відмінності.

Джерела та література:

1. Антологія лемківської пісні / [упорядник М. Байко]. — Л.: Афіша, 2005. — 496 с.
2. Боряк О. Україна: Етнокультурна мозаїка / О. Боряк. — К.: Либідь, 2006. — 328 с.
3. Гаврилюк Н. Матеріали етнографічної експедиції – родильні звичаї та обряди українців. / Н. Гаврилюк. — К.: Наукова думка, 1981. — 270 с.
4. Горян Г. Родильна обрядовість українців (Народини) / Г. Горян // Українська мова та література. — 2002. — № 23–24. — С. 14–17.
5. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини / М. Грушевський. — Л.: Друкарня Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, 1907. — 144 с.
6. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. — К.: Либідь, 2006. — 256 с.
7. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. — К.: Либідь, 1993. — 392 с.
8. Ігнатенко І. Етнологія для народу. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети, вірування українців / І. Ігнатенко. — Х.: Глобус, 2016. — 318 с.
9. Ковальчук О. В. Українське народознавство. Книга для вчителя / О. В. Ковальчук. — К.: Освіта 1994. — 176 с.
10. Етнографія України: навч. посібник / [За ред. С. Макарчука]. — Л.: Світ, 1994. — 517 с.
11. Українське народознавство: навч. посібник / [За заг. ред. С. П. Павлюка]. — Л.: Фенікс, 1994. — 608 с.

Маргарита Гариґа-Грихно

ПОХОВАЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН IX–XI ст. (НА ПРИКЛАДІ МАТЕРІАЛІВ ШЕСТОВИЦЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА)

У статті на прикладі матеріалів Шестовицького курганного могильника розглянуто особливості поховальної обрядовості давніх слов'ян IX–XI ст.

Ключові слова: Подесення, Чернігівщина, Шестовиця, курганний могильник, поховальна обрядовість.

В уявленнях людини Києво-Руського часу поховання вбачалося спорядженням небіжчика до подорожі. Способи поховання та обряди, якими вони супроводжувалися, мали подвійну мету: влаштувати нормальне життя для небіжчиків у новому світі і встановити живий зв'язок між ними та їх рідними.

Загальна кількість курганів Давньоруського періоду на території України встановлена. Багато

з них було втрачено у зв'язку, з інтенсивним розорюванням ще у ХІХ ст. Першим усвідомив потребу збереження історичного ландшафту та дбайливого ставлення до курганів, зокрема під час археологічних досліджень Т. Г. Шевченко, який писав про це у багатьох своїх поезіях та щоденнику (наприклад, у запису від 13 серпня 1857 р.).

На території сучасної України та Чернігівського Подесення зокрема відомі численні некрополі та окремі курганні могильники ІХ–ХІ ст. Могильники різних розмірів. Так, на курганных некрополях знаходяться від кількох десятків до кількох сотень. Кількість похованих на ґрунтових могильниках вказати важко: жоден з них не був повністю розкопаний, хоча в окремих випадках зафіксована не одна сотня могил. Висота основної маси курганів коливається від 0,5 до 1,5 м при діаметрі 5–10 м, але зустрічаються насипи і більших, і менших розмірів. При цьому слід пам'ятати, що курган в його сучасному вигляді – це не афентична форма надмогильної споруди, а пагорб, що утворився внаслідок процесів її руйнування [3, с. 22]. Розміри більшості ґрунтових могил не перевищують 2 – 1 м при глибині 0,5 – 1 м.

Форма могильної ями та її конструктивні особливості залежали не тільки від статеві-вікових і соціальних ознак – певною мірою вони можуть відображати традиції етнічної групи.

Для курганів давньоруського часу на даній території (як і на інших землях східних слов'ян) характерно їх тісне розташування по відношенню один до одного. Розташовані некрополі в основному на рівних та сухих ділянках місцевості, на відстані не більше 1 км від поселень. В археологічному відношенні поховальний комплекс – це система, що включає три складові: поховальна споруда, небіжчик і супровідний інвентар [3, с. 25]. До цього слід додати залишки тризни, а також жертвоприношень. На думку О. П. Моці, доцільно окремо вивчати підкурғанні та ґрунтові поховання окремо, що дозволить у подальшому більш детально простежити усі аспекти світоглядних уявлень слов'янського населення [9, с. 17].

На могильниках Чернігівського Подесення також зустрічаються кенотафи – меморативні споруди на честь померлих (загиблих) поза межами поселення. У такий спосіб родичі увічнювали пам'ять про нього курғаном і провели відповідні обрядові церемонії.

Дуже рідко зустрічаються випадки використання дерева при спорудженні насипу. Найчастіше дослідники відзначали ямки або канавки від кілків, які у вигляді огорожі оперезували поховання. Як відзначав Б. О. Рибаків, ідея кола, ідея кромлеха була спільною для всіх народів, у тому числі і східних слов'ян. Вона могла позначатися при спорудженні курғану в тому, що місце поховання обгороджували тимчасовою круговою огорожею [8, с. 37].

Обидва елементи обрядовості (застосування каменю і дерева в конструкції насипу) О. П. Моця класифікував як типові для східнослов'янських могильників, хоча необхідно враховувати і якість фіксації, зокрема під час розкопок наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Така деталь, як кільцеві огорожі, могла бути непомічена у зв'язку з методикою розкопок колодязями.

Навколо більш ніж половини насипів з курганных могильників Чернігівського Подесення зафіксовані сліди кільцевих ровиків, часто з перемичками. Ця деталь насипу мала не тільки технічне призначення (місце, звідки брали землю для насипу), але і ритуальне – в них під час поховання померлого запалювали жертвний вогонь.

Порівняно невелику кількість ровиків О. П. Моця пояснює їх запливанням у результаті природних процесів, а також рівнем методики розкопок, особливо у дореволюційний час. Але необхідно відзначити, що і на сучасному етапі досліджень ровики простежуються не завжди.

Незначна кількість зафіксованих обкладок ям деревиною пояснюється тим, що її використовувала у поховальному обряді порівняно невелика кількість жителів Русі – частиною представників панівної верхівки, а також труднощами фіксації залишків деревини у зв'язку з кліматичними умовами регіону, де деревина зберігається вкрай погано. На могильниках Чернігівського Подесення вдається простежити два варіанти дерев'яних конструкцій – стовпову і зрубну, які застосовувалися тут і при спорудженні різних житлових будівель [7, с. 46].

За способом поховання тіла померлого підкурганні поховання на могильниках поділяються на дві групи: тілоспалення (на місці поховання або на стороні) та тілопокладення.

Для східнослов'янського поховального обряду характерна орієнтація поховання на Захід. Потрібно зазначити, що слов'яни в цьому випадку не оригінальні. Поширення Західної орієнтації, починаючи з раннього залізного віку, пояснюється засвоєнням багатьма етносами релігійної ідеї, згідно з якою, потойбічний світ, куди потрапляють душі померлих, знаходиться там де заходить сонце.

За поховальною обрядовістю Шестовицькі кургани поділяються на 4 групи: тілоспалення на стороні (20 %) і на місці (17,5 %), кенотафи (32 %) та тілопокладення (26,5 %). При цьому тілопокладення становлять чи не найбільшу чисельну групу поховань. Щоправда, за кількістю курганних насипів вони поступаються кенотафам, але за кількістю досліджених під цими насипами поховань (59, або третина від загальної кількості) безсумнівно домінують [2, с. 103].

Кургани з тілопокладеннями, у свою чергу, можна розподілити на 2 підгрупи: насипи з рядовими похованнями у простих ґрунтових могильних ямах та насипи з дружинними похованнями. До першої з них слід віднести 19 поховань, здійснених у звичайних ґрунтових видовжених могильних ямах (1,70–2,25 x 0,6–0,8 м) із заокругленими кутами, що були перекриті невеличкими за розмірами (діаметром до 10 м і до 0,75 м заввишки) насипами (за типологією Д. Бліфельда – маловиразні й малі кургани) [1, с. 28]. Усі поховані були покладені на спині, головою, переважним чином, на захід із незначними відхиленнями на північ чи південь; руки простягнуті вздовж тіла (6 поховань), складені на животі (11) чи – в різних комбінаціях – на животі й грудях. Поховальний інвентар у більшості випадків відсутній, лише в 7 з них виявлені дрібні жіночі прикраси, а в 11 – рештки одягу. Практично немає в цих могилах кісток жертвних тварин, що наявні ледь не в усіх похованнях інших типів, та посудин-стравиць. Відтак, за усіма ознаками (окрім, хіба що, невеличких курганних насипів, з якими церква ще довгий час змушена була миритись), зазначені поховання можуть бути віднесені до християнських.

Дуже близькі за рядом параметрів до попередньої групи понад 20 дитячих поховань, так само здійснених, переважно, у звичайних ґрунтових могильних ямах невеликих розмірів (1,1–1,8 x 0,3–0,5 м), в цілому у відповідності до християнської обрядовості і в більшості випадків практично без поховального інвентаря. Ями перекриті невеличкими (часто – зовсім невиразними) насипами, причому в ряді випадків (особливо в так званих колективних або сімейних усипальницях) взагалі складається враження, що ці поховання здійснювались поза їх межами, у міжкурганному просторі, і лише з часом були перекриті частково ґрунтом з цих насипів, що поступово розсувалися й запливали. Так, у кургані № 38, що містив поховання 1 чоловіка, 2 жінок та 6 дітей, усі шість дитячих поховань були виявлені Д.Бліфельдом у прирізці, що зі сходу примикала до власне курганного насипу. 4 поховання в кургані № 61 (2 чоловічих, 1 жіноче та 1 дитяче) так само досить умовно об'єднані автором досліджень в єдиний комплекс, хоч форма сильно видовженого (21x7 м при висоті 0,40 м) по лінії схід–захід насипу створює враження про наявність тут щонайменше двох курганів (над по-

хованнями № 61/3 та № 61/4), в яких злилися підошви насипів [5, с.43]. Але тоді 2 інших поховання знов-таки були здійснені поза межами курганних насипів. При цьому в одному з них (№61/1), що належало дитині, знайдено відомий бронзовий візантійський перстень-печатку з погрудним зображенням Спасителя. Щоправда, необхідно відзначити, що перстень знайдений поряд з амулетом з просверленої таранної кістки бобра, вірогідно, сприймався володарем у якості такого ж амулету, а в могильній ямі знаходився типовий для дружинних поховань набір інвентаря, включаючи бойову сокиру, але вже сам факт знахідки безперечно свідчить про знайомство мешканців Шестовиці з християнством.

Дещо складніша ситуація з похованнями за обрядом тілопокладення у великих за розмірами (2,50–3,0 x 1,20–1,70 м, камерні – до 3,0–4,50 x 2,0–3,50 м) підкурганних ямах, яких у Шестовиці зафіксовано 17. Значна їх частина належала дружинникам чи представникам інших прошарків соціальної верхівки [3, с. 100]. 15 з них містили поховальний інвентар, часто досить різноманітний і численний, кістки жертвних тварин, у половині знайдені посудини-стравиці. Окремі поховання здійснювались у сидячому (кургани № 42, № 78, № 110) чи скорченому (№ 41 та, можливо, № 61/1) стані. У 4 курганах кістяк воїна супроводжували поховання жінки та бойового коня (№ 36, № 42, № 98, № 110). Відтак, це не дозволяє, на наш погляд, розглядати їх як християнські, хоч і відкидати повністю вплив християнства на поширення саме в цей час обряду тілопокладення у Центральній Східній Європі, як це іноді роблять деякі дослідники, навряд чи правомірно. Додатковим побіжним аргументом на користь цього може слугувати і знайдений в кургані № 78 (багате сидяче жіноче поховання у великій дерев'яній домовині зі слідами часткового спалення) невеличкий срібний хрестик.

Досить цікаві результати дає і картографування розповсюдження різних типів поховальної обрядовості у різних курганних групах Шестовицького могильника. Так, у І-й (найбільшій – понад 100 насипів) курганній групі в ур. Колодливо домінують тілоспалення, тоді як тілопокладення складають не більше 20 % від загальної кількості розкопаних тут поховань. При цьому, хоч загалом здійснені за різними обрядами поховання і розташовуються тут вперемішку, кількість тілопокладень помітно зростає в північній частині групи, де вони складають більше 50%, порівняно з південною її частиною (менше 20 %), де знаходяться найдавніші комплекси Шестовицького некрополя. У складі більш пізніх II-ї (ур. Колодливо) та III-ї (ур. Діброва) груп взагалі виявлені виключно поховання за обрядом тілопокладення, як і у найпізнішій у цій частині могильника IV групі в ур. Узвіз. Загалом складається враження, що кількість тілопокладень на Шестовицькому некрополі невинно зростає протягом всього X ст., поки наприкінці його зазначений обряд не став домінуючим.

За кількістю тілопокладень (близько третини) Шестовицький могильник помітно виділяється з-поміж інших синхронних поховальних пам'яток Північного Лівобережжя, окрім, хіба що, Чернігівського. Так, на некрополі літописного Сновська тілопокладення складають 19,1 %, а на могильнику літописного Любеча – лише 8,3 %, тоді як на сільських некрополях цієї доби взагалі неподільно домінує ще обряд тілоспалення.

Зазначені факти можна пояснити, насамперед, винятковою роллю Шестовицького комплексу на Дніпровському Лівобережжі як місця зосередження підпорядкованих Києву представників дружинної верхівки (у тому числі – варягів), які брали активну участь у військових і торгівельних експедиціях у Візантію, де і могли ближче познайомитися з християнством. Вже за часів князювання у Києві Ігоря, а особливо – його удови княгині Ольги, за кілька десятиліть до офіційного хрещення Русі, християнство, на думку вчених, швидко поширюється у Середньому Подніпров'ї, насамперед

у міських центрах. Одним з проявів цього складного і тривалого процесу, що найкраще фіксується в археологічному матеріалі, і була поступова зміна язичницької поховальної обрядовості на християнську.

Джерела та література:

1. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці / Д. І. Бліфельд – К., 1977. – 236 с.
2. Гарига-Грихно М. М. Поширення християнського поховального обряду за матеріалами Шестовицького некрополя / М. М. Гарига-Грихно // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої Міжнародної наукової конференції – К., 2016. – С. 100–102.
3. Грязнов М. Т. Курган как архитектурный памятник / М. Т. Грязнов // Тезисы докладов на заседаниях, посвящённых итогам полевых исследований в 1960 г. – М., 1961. – С. 22–25.
4. Коваленко В. П. Работы Шестовицкой экспедиции / В. П. Коваленко, А. П. Моця, А. В. Шекун // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 287–288.
5. Коваленко В. П. «Етнічний казан» на Десні (до інтерпретації Шестовицького археологічного комплексу) / В. П. Коваленко, О. П. Моця // Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Історія. Політологія: Збірник наукових статей. – К., 2007. – С. 170–180.
6. Коваленко В. П. Тілопокладення Шестовицького некрополя / В. П. Коваленко // Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 42–45.
7. Моця А. П. Население среднего Поднепровья IX–XIII вв.: по данным погребальных памятников / А. П. Моця. – К.: Наукова думка, 1987. – 167 с.
8. Моця А. П. Южная «Русская земля» / А. П. Моця. – К.: МакДен, 2008. – 244 с.
9. Смирнов Ю. Л. Погребение как объект формального анализа / Ю. Л. Смирнов // КСИА. – 1977. – Вып. 148. – С. 16–23.

Юлія Іванченко

ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОМОВОГО ДЕРЕВ'ЯНОГО РІЗЬБЛЕННЯ У ЧЕРНІГОВІ

У статті висвітлено проблему збереження дерев'яних будинків Чернігова, які оздоблені архітектурним різьбленням, та розглянуто шляхи реалізації пам'яткоохоронної діяльності.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, архітектурне дерев'яне різьблення, культурна спадщина.

Одна з візитівок Чернігова – це старовинні дерев'яні будинки, карнизи, віконниці, лиштву, фронтони, ганки та двері яких прикрашені архітектурним різьбленням. На жаль, бездумне знищення старої забудови Чернігова призвели до разючих змін в архітектурі міста та непоправних втрат [4, с. 276]. Актуальність дослідження викликана необхідністю якомога швидше зафіксувати й дати мистецтвознавчу оцінку дерев'яного різьблення, бо його художні складові втрачаються. Деякі будівлі були знищені ще під час Другої світової війни, інші — перебудовані або розібрані упродовж останніх десятиріч. Будинки, прикрашені дерев'яним різьбленням, здебільшого є приватною власністю і страждають від руйнівних перебудов та новітньої модернізації.

Архітектурне дерев'яне різьблення Чернігова на сьогодні залишається малодослідженим. З

1967 р. співробітники Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» започаткували збирання колекції пам'яток різьблення, які вдалося врятувати будинків до їх руйнування.

Комплексне вивчення декоративних деталей міської дерев'яної архітектури Чернігова започаткував відомий краєзнавець, архітектор та мистецтвознавець Андрій Антонович Карнабіда [7].

З сучасних провідних дослідників слід згадати вченого секретаря Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» – Сергія Чернякова, який особливу увагу приділив витокам та особливостям архітектурного дерев'яного різьблення у XIX – на поч. XX ст. [6, с. 92].

Питання різьблення є достатньо актуальним у дослідженнях російських авторів. Подібні роботи дозволяють провести аналогії з розвитком домового різьблення в Чернігові. Так, в ґрунтовній праці російських дослідників В.Г. Бурікова та В.Н. Власова «Домовая резьба» висвітлено техніку та прийоми домового різьблення та наводиться опис різних технік, опис інструментів [2, с. 3].

На сьогодні Чернігів втрачає своє архітектурне обличчя і дуже гостро стоїть питання збереження будинків з дерев'яним різьбленням, які наприкінці XIX – на поч. XX ст. були своєрідною візитівкою міста. Тотальне знищення будинків, в першу чергу, пов'язане з тим, що, потрібне місце для нової забудови і вони підлягають зносу. Інша проблема – коли власники утеплюють будинки, встановлюють нові вікна та оздоблюють стіни пластиком, тим самим руйнуючи старовинне різьблення [6, с. 92].

Андрій Антонович Карнабіда останні роки свого життя присвятив захисту архітектурних пам'яток Чернігова від так званої «бульдозерної архітектури» – безконтрольного винищення історичних будівель задля нової забудови. Разом з співробітниками заповідника він займався збиранням унікальної колекції різьблення. Наприклад, у 1978 р. в ході пам'яткоохоронних робіт, було знято оригінальні надвіконні сандрики із маскаронами, із старого будинку на проспекті Миру, 83, який планували знести [7].

Пам'яткоохоронна діяльність в Україні регулюється Законом «Про охорону культурної спадщини», прийнятим Верховною Радою України 8 червня 2000 р. [3]. У Державному реєстрі нерухомих пам'яток України вміщено перелік об'єктів (як національного, так і місцевого значення) культурної спадщини, які офіційно охороняються законодавством. Але більшість чернігівських будинків другої половини XIX – початку XX століття, оздоблені різьбленням не включені до цього офіційного переліку пам'яток архітектури. Лише декілька будинків у місті мають статус пам'ятки архітектури та містобудування місцевого значення. Це житловий дерев'яний будинок поч. XX ст. (вул. Коцюбинського, 39); дерев'яний масток Спановського (XIX ст.) по вулиці Немировича-Данченка, 1; дерев'яний житловий будинок XIX ст. (вул. Гонча, 92); дерев'яний масток Рацкевича (XIX–XX ст.) по вулиці Примакова, 7. [5].

Проте, незважаючи на офіційний статус пам'ятки архітектури, з плином часу більшість з них занепадають. До прикладу, у будинку на вулиці Гончій, 92 розмістилася Комплексна дитячо-юнацька спортивна школа, яка не має коштів на ремонт приміщення. Взимку будівля не опалюється і поступово руйнується.

Позитивним прикладом господарювання є будинки розташовані на вулицях Коцюбинського та Немировича-Данченка (власне ця вулиця вже зникла – від неї залишився лише один будиночок «затиснутий» багатоповерхівками) [7].

Багато років представниками влади і громадськості міста обговорюється питання збереження

старих будинків, оздоблених дерев'яним різьбленням. У фондах заповідника «Чернігів Стародавній» зберігається багато унікальних елементів домового різьблення, знятих з будинків, що підлягали знищенню. Середній розмір зрізаних з будинків фрагментів – близько метра. А найбільший експонат (підкарнизне різьблення), який вдалося зберегти, має загальну площу чотири метри. Ці зрізані фрагменти зберігають у підвалах Чернігівського Колегіуму, бо приміщення, де можна експонувати унікальну експозицію, немає [7].

У 2013 р. у Чернігові було створено ініціативну групу «Збережемо старий Чернігів», головним завданням якої є об'єднання небайдужих чернігівців з метою збереження місцевої старовини. На сьогодні активісти пропонують декілька шляхів збереження старовинних будівель Чернігова. Найефективніший, але і найбільш дорогий – створення музею під відкритим небом, подібного Національному музею народної архітектури і побуту у Пирогово. Науковці зазначають, що мають для цього і бажання, і матеріал, якого «вистачить на цілу вулицю». За їх задумом, у цих будинках можна розмістити предмети побуту XIX – початку XX ст. Територія музею під відкритим небом може використовуватись для проведення різноманітних вистав та свят. Також тут може бути розташоване містечко майстрів, яке б продемонструвало високий рівень розвитку ремесел та народних промислів чернігівського краю [7].

Інший, більш дешевий, шлях збереження дерев'яних архітектурних пам'яток міста, – відкриття за допомогою спонсорів на базі старовинних будиночків декількох міні-музеїв.

На нашу думку, варто запозичити досвід від російських дослідників, які створили у мережі «Віртуальний музей резных наличников». По-перше, електронні ресурси дозволяють ознайомитись з великою кількістю фотоматеріалів. По-друге, у відкритому доступі читачеві пропонується фахова література, розміщена у віртуальній бібліотеці.

Отже, проблема збереження дерев'яної архітектури міста Чернігова достатньо довгий час не висвітлювалась в науковій літературі, тому потребує подальшого ґрунтовного дослідження. Пам'яткоохоронна діяльність потребує не лише активності громадських діячів, істориків, мистецтвознавців, але й активного залучення органів місцевої влади.

Джерела та література:

1. Архітектор, історик, краєзнавець. 75 років від дня народження А. А. Карнабєда // Знаменні та пам'ятні дати по Чернігівській області на 2002 рік. – Чернігів, 2001. – С. 39–44.
2. Буриков В. Г. Домовая резьба / В. Г. Буриков, В. Н. Власова. – М., 1995. – 325 с.
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» № 1805-III [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
4. Леп'явко С. А. Чернігів. Історія міста / С. А. Леп'явко. – К.: Темпора, 2012. – 431 с.
5. Пам'ятки архітектури національного значення. Чернігівська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com/derzhavnyi-reestr-nerukhomykh-pam039yatok-ukrainy/pamyatky-arkhitektury-natsionalnogo-znachennya-ch-1>.
6. Черняков С. Архітектурне дерев'яне різьблення: витоки та деякі особливості розвитку у XIX – на поч. XX ст. / С. А. Черняков // Сіверянський літопис – 1997. – № 5. – С. 92–94.
7. Черняков С. Чарівне мереживо (таємниці архітектурного дерев'яного різьблення) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oldchernihiv.com/sdm_downloads/charivne-merezhivno-tayemnytsi-arhitekturnogo-derev-yanogo-rizblennya/.

ЧЕРНІГІВСЬКА НЕДІЛЬНА ЄВРЕЙСЬКА ШКОЛА ЯК ОСЕРЕДОК ПОШИРЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ В ЧЕРНІГОВІ

У статті висвітлена історія становлення Чернігівської єврейської недільної школи. Розглянуто діяльність директорів та педагогічного колективу навчального закладу та його значення для відродження і поширення єврейської культури.

Ключові слова: недільна єврейська школа, єврейська мова, виховання, традиційні єврейські свята.

Для кожного народу є актуальним питання виховання кожного наступного покоління у кращих культурних традиціях. Особливо гостро воно постає серед народів, які проживають за межами власної держави та підпадають під вплив асиміляційних процесів. Для єврейського народу це питання завжди було актуальним, особливо в державах пострадянської системи, де партійне керівництво протягом тривалого часу прагнуло створити із різних народів єдину радянську спільність.

Діяльність недільної єврейської школи та її внесок у поширення культури єврейського народу в Чернігові частково висвітлена у статтях та замітках на сторінках єврейської газети «Тхія», приурочених до ювілейних дат Чернігівської єврейської громади. Авторами публікацій були директори школи Володимир Чижов, Олександр Чеван, викладач історії єврейського народу та голова Чернігівської єврейської громади Семен Бельман. Узагальнюючої роботи чи статті яка б об'єднувала свідчення про недільну школу не було виявлено [1, с. 2; 9, с. 4; 11, с. 4].

У роки перебудови в містах України утворюються неформальні організації та об'єднання. У 1989 р. в Чернігові виникає товариство Єврейської культури, згодом легальна організація Чернігівський єврейський культурний центр (ЧСКЦ), на базі якого у вересні того ж року був відкритий клас вивчення мови ідиш [5, с. 2]. Діяльність цієї організації стала способом запобігти процесам асиміляції, шляхом звернення до власної культури. Питання єврейської освіти для Чернігівської єврейської громади стало одним із пріоритетних, бо у напрямку збереження та поширення культурного надбання, вагомому роль відіграють найменші представники нації – діти, які мають бути носіями традицій, ментальності власного народу. Цьому сприяла стаття № 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р., яка на державному рівні гарантує всім національним меншинам права на навчання рідною мовою та створення національних культурних і навчальних закладів [3, с. 2; 7].

Аналізуючи замітки, статті на сторінках газети «Тхія», варто зазначити що виникнення єврейської недільної школи в Чернігові розтягнулось на кілька років. У 1993 р. була відкрита Чернігівська єврейська недільна школа з трирічним курсом навчання. Панування старої радянської лінії поведінки в єврейських сім'ях майже не залишило основ традиційного єврейського побуту, тому до школи, особливо на початкових етапах, запрошувалися не тільки діти, а й батьки. Як стверджував педагог, знавець мови ідиш та іудаїзму, директор школи Володимир Чижов на той момент для вчителів постало завдання переконати їх у необхідності виховання єврея не тільки по крові, а й по духу [3, с. 4; 5, с. 2].

Першими вчителями школи стали волонтери – Фіана та Михайло Шейкмани. Спочатку навчальний процес охопив учнів віком від 7 до 17 років. Згодом віковий інтервал змінився, і до школи запрошували дітей від 6 до 15 років. Окрім євреїв, заняття відвідували українці, поляки, росіяни, азербайджанці та інші. Зі слів Семена Григоровича Бельмана, Чернігівська єврейська недільна школа була

відкрита для всіх, хто цікавиться історією, культурою, мовою єврейського народу. Єдиним предметом, який викладався на початку була національна єврейська мова – їдиш, поступово до навчальної програми додалися іврит, історія єврейського народу, традиції та релігія [1, с. 3; 3, с. 2; 5, с. 2].

Для недільної єврейської школи не було розроблено жодної спеціальної програми як в Україні, так і в Ізраїлі. Викладачі школи створювали власні авторські навчальні курси, до яких входило вивчення історії єврейського народу, його традицій, звичаїв, обрядів, мови та релігії. Окрім цього, перед організаторами постала складна ситуація з підручниками, за якими б навчалися діти Чернігівської недільної єврейської школи. Їх просто не було. Виключенням стало власне видавництво підручника мови їдиш у 1989 р. Також викладачі готували плани-уроки, знаходили якісний ілюстративний матеріал, який компенсував відсутність потрібної матеріальної бази [3, с. 2].

Складною була ситуація з кадрами. У Чернігові на початку 90-х років неможливо було знайти учителів, які б спеціалізувалися на єврейській історії та культурі. Незважаючи на це поступово колектив педагогів збільшувався і до викладання у школі долучилися: Галина Габаєва, Вікторія Складчикова, Вадим Ванзель, Анна та Михайло Дудчини, які викладали іврит; учитель єврейських традицій та літератури – Поліна Кагно; викладач єврейських традицій та організатор свят Ірина Черній; учитель музики Владислав Давидов, Антоніна Павлова, Андрій Терещенко; викладач історії єврейського народу Семен Бельман; хореографи – Наталія Плоскіна, Антоніна Гоголева; викладач комп'ютерної грамотності Олександр Лазебний; майстер декоративно-прикладного мистецтва Ірина Понамаренко; а також, Рая Бей, Яна Лаєвська, Наталія Воронська та інші. Очолювали школу – Володимир Чижов, Тамара Мельнікова та Олександр Чеван [1, с. 2; 2, с. 2; 3, с. 2; 5, с. 2]. Вчителі регулярно брали участь у спеціалізованих семінарах та відвідували Ізраїль з метою підвищення кваліфікації. Це дозволило у процесі викладання враховувати особливості єврейської історії, культури, ментальності, адже на пострадянській Україні подібні знання не було звідки черпати [12, с. 3].

На сторінках «Тхії» директор школи Володимир Чижов, окреслив головні питання, які ставить перед собою кожен єврей «Хто ми?», «Звідки прийшли та куди йдемо?», «Ким були наші предки, і якими ми хочемо бачити наших нащадків?», «З яких джерел черпають своє відношення до нас народи, серед яких ми живемо, яким чином ми повинні сприймати себе, своє місце у світі, й свою корисність серед них?». Тому метою недільної школи стало задоволення потреб єврейської спільноти у вивченні історії, мови, культури, а головним завданням стало закладення в учнях нової ментальності, гордості за свій народ [3, с. 4; 12, с. 3].

Як стверджує Семен Григорович Бельман у статті «20 лет спустя» саме школа стала центром зосередження педагогів та учнів, які репрезентували свої таланти на культурних заходах громади. У школі особливу увагу приділяли естетичному вихованню учнів, тому підготовка та проведення культурно-мистецьких заходів стала невід'ємною складовою навчального процесу. Постановка традиційних для єврейського народу свят спонукала учасників та глядачів до глибинного осягнення єврейської культури. Так, для Чернігівської недільної єврейської школи традиційним стало проведення пасхального седру – це комплекс дій, якими відзначається вечір Песаха (єврейської Пасхи). Окрім цього, викладачі і учні брали активну участь у проведенні свята Хануки (що оформилося у II столітті до н. е. в пам'ять про очищення Храму, освячення жертовника і відновлення храмової служби Маккавеями, після вигнання з Храмової гори греко-сирійських військ у 165 р. до н. е). Головним заняттям учнів під час святкування було виконання ханукальних пісень та читання віршів. [6; 8; 10, с. 4; 12, с. 3].

Не менш цікавим для дітей стало свято Пурім. Учні школи брали участь у спеціальних виставах – пурімпилях, які передавали дух цього свята та були методом виховання єврейського менталітету,

залучення підростаючого покоління до надбань культури єврейського народу. Одним із традиційних для школи було свято 1-го вересня, на якому проводилися конкурси, естафети, ігри на кмітливість та увагу. А вчителі виступали у ролі добрих і злих персонажів. Негативні герої прагнули завадити учням потрапити до Країни Знань. Всі свята супроводжувалися танцями та піснями у виконанні вчителів і учнів [3, с. 2; 11, с. 4].

Чернігівська недільна єврейська школа стала не тільки джерелом осягнення духу єврейського народу, а й для більшості її учнів, провідником у життя. Так, діти окрім оздоровлення в Ізраїлі, згідно програм (наприклад, «Наале 16») отримали можливість навчатися та працювати у цій країні. Звісно, не всі віджали, частина з них побачила своє майбутнє в Україні, ставши учнями єврейських гімназій Коростеня, Києва, студентами педагогічного училища у Дніпропетровську [3, с. 4; 12, с. 3].

Чернігівська єврейська громада будучи лідером серед інших єврейських громад області підтримувала прагнення відкрити єврейські недільні школи і в інших містах нашого краю. Так, у 2002 р., підтримуючи зв'язки з «Фондом підтримки єврейської культури Росії та України» на чолі з Мартіном Хорвіцем, громада запропонувала новий проект «Єврейська недільна школа», що дало змогу вдосконалити існуючу Чернігівську недільну школу та знайти підтримку у Єрусалимського інституту «Мидрашет Йерушалаїм» для Прилуцької недільної школи. Окрім цього, за всі роки роботи, школу підтримали й інші організації: Управління освітою Чернігівської міської ради, Ізраїльський культурний центр при посольстві Ізраїль в Україні, Всеукраїнський єврейський конгрес та Об'єднана єврейська громада в Україні [3, с. 2; 4, с. 4].

Чернігівська недільна єврейська школа стала центром відродження та поширення серед єврейської молоді власної культури та традицій. Окрім вивчення мови та історії, дітей активно залучали до осягнення традицій народу за допомогою участі у поетичних, музичних, танцювальних, вокальних та театральних заходах. Досягнення поставлених завдань не обійшлося без труднощів, особливо у матеріально-технічному та кадровому забезпеченні новоствореної школи. Незважаючи на проблеми, Чернігівській єврейській громаді за підтримки єврейських й українських організацій та установ вдалося створити дієвий освітянський осередок, який справив значний вплив на відродження єврейських традицій та поширення культури на пострадянському просторі серед єврейського населення Чернігова.

Джерела та література:

1. Бельман С. 20 лет спустя / С. Бельман. – Тхия. – 2009. – № 12. – С.2.
2. Бельман С. Годы надежд и свершений / С. Бельман. – Тхия. – 2004. – № 6. – С. 2.
3. Бельман С. И снова – «Добро пожаловать!» / С. Бельман. – Тхия. – 2013. – № 8. – С. 2.
4. Бельман С. Наши перспективы на будущее / С. Бельман. – Тхия. – 2002. – № 9. – С.4.
5. Бельман С. Община рождалась в тревогах и сомнениях / С. Бельман. – Тхия. – 1999. – № 6. – С. 2.
6. Винокуров А. Пасальный седр и его проведение [Електронний ресурс] / А. Винокуров. – Режим доступу: <http://www.bible.in.ua/Doc/seder.htm>.
7. Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 № 2494-XII [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12/conv>.
8. Краткая еврейская энциклопедия / [Гл. ред. М. Кипнист] – Иерусалим. – 1999. – Т. 9. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14446&query=%D5%C0%CD%D3%CA%C0>.
9. Чижов В. Воскресная школа сегодня / В. Чижов. – Тхия. – 1999. – № 8. – С. 4.
10. Чижов В. Ханука в Чернигове / В. Чижов. – Тхия. – 1998. – № 11. – С. 4.
11. Чеван А. Здравствуй школа / А. Чеван. – Т. – 2008. – № 8. – С. 4.
12. Чеван А. Наша воскресная школа / А. Чеван. – Тхия. – 1997. – № 1. – С. 3.

7. ПРАВОЗНАВСТВО

Ігор Бірюк

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ КІБЕРЗЛОЧИНЦЯ

У статті досліджені найбільш суттєві характеристики особи кіберзлочинця. Визначені особливості їх кримінальної субкультури.

Ключові слова: комп'ютерні злочини, кіберзлочинність, кіберзлочинець, віртуальний простір, кримінальна субкультура.

Сьогодні протизаконна діяльність у глобальному кіберпросторі займає друге місце у рейтингу економічних злочинів, поступаючись лише незаконному привласненню активів. На кіберзлочини доводиться 38% економічних злочинів у сфері фінансових послуг. За оцінками експертів від цих злочинів світова економіка щорічно втрачає 114 млрд дол. США. За роки існування глобальної мережі Інтернет збитки від таких злочинів сягнули 400 млрд дол. США, при цьому кіберзлочинність удосконалюється та поширюється, ігноруючи географічні та державні межі. Для нашої держави кіберзлочинність нині становить більш серйозну небезпеку, ніж ще 10 років тому. Незважаючи на зусилля правоохоронних органів, спрямованих на боротьбу з кіберзлочинами, їх кількість, на жаль, не зменшується, а, навпаки, постійно збільшується. Дослідження кіберзлочинності з метою боротьби з нею належить до числа важливих наукових та практичних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що окремі проблеми запобігання кіберзлочинності розглядаються в юридичній науці, проте особа кіберзлочинця залишається недостатньо дослідженою.

Звідси метою цієї статті є дослідження найбільш суттєвих характеристик особи кіберзлочинців, особливостей їх кримінальної субкультури.

Комп'ютерні злочини – це одна з найдинамічніших груп суспільно небезпечних посягань. Швидко збільшуються показники поширення цих злочинів, а також постійно зростає їх суспільна небезпечність. Це зумовлено прискореним розвитком науки й технологій у сфері комп'ютеризації, а також постійним і стрімким розширенням сфери застосування комп'ютерної техніки.

Кіберзлочинність – це злочинність у так званому «віртуальному просторі». Віртуальний простір визначають як простір, що моделюється за допомогою комп'ютера, інформаційний, у якому перебувають відомості про особу, предмети, факти, події, явища і процеси, представлені в математичному, символічному або будь-якому іншому вигляді, й рухи, що перебувають у процесі, по локальних і глобальних комп'ютерних мережах, або відомості, що зберігаються в пам'яті будь-якого фізичного або віртуального устрою, а також іншого носія, спеціально призначеного для їхнього зберігання, обробки й передачі [2, с. 2].

Кіберзлочинець – це злочинець, який вчиняє свої злочини у «віртуальному просторі» за допомогою комп'ютера та виходу до Інтернету з метою досягнення своїх власних інтересів.

Установити найбільш суттєві кримінологічні особливості кіберзлочинців можна шляхом аналізу істотних, стійких суспільних ознак і соціально зумовлених психофізіологічних особливостей особи.

Традиційно, визначаючи структуру особистості злочинця, кримінологи вирізняють різні групи відповідних ознак (соціально-демографічні, морально-психологічні, соціально-рольові, кримінально-правові). Для більш детального аналізу структури особи кіберзлочинця зупинимося на соціально-демографічних та морально-психологічних характеристиках.

Соціально-демографічні характеристики. Проведені соціологічні і криміналістичні дослідження обумовили поділ комп'ютерних злочинців за віком на три великі категорії: 11–15 років – переважно займаються злочинами з використанням телефонних мереж, кредитних карток та автоматів по видачі готівки; 17–25 років – займаються комп'ютерним хакерством; 30–45 років – використовують комп'ютери для корисливих цілей та шпигунства.

Діапазон рівня спеціальної освіти правопорушників теж достатньо широкий – від осіб, які володіють мінімальними знаннями користувача, до висококваліфікованих фахівців своєї справи. Крім того 52 % злочинців мають спеціальну підготовку у галузі автоматизованої обробки інформації, 97 % – були службовцями державних установ і організацій, які використовували комп'ютерні системи і інформаційні технології, а 30 % з них мали безпосереднє відношення до експлуатації засобів комп'ютерної техніки.

З дослідницької точки зору цікавим є той факт, що з кожної тисячі комп'ютерних злочинів тільки сім скоєні професійними програмістами. В окремих випадках особи, які вчинили комп'ютерні злочини, взагалі не мали технічного досвіду [1, с. 31].

За ознакою зайнятості найбільше в Україні вчиняють злочини працездатні особи, які ніде не працюють і не навчаються (45–50 %).

За метою та сферою злочинної діяльності комп'ютерних злочинців виділяють окремі підгрупи: хакери, крекери, фрікери, колекціонери, кіберплути, торгаші та пірати [1, с. 32].

З ознак, що складають морально-психологічні характеристики, проілюструємо індивідуально-психологічні, фізіологічні риси, а також специфіку кримінальної субкультури.

Науковці виділяють найбільш притаманні для типового кіберзлочинця такі індивідуально-психологічні риси як: виражені порушення емоційно-вольової сфери; відхилення у психосексуальному розвитку; виражені аутичні прояви у сполученні із соціальним аутсайдерством; користолюбство; мстивість; антигуманна спрямованість; озлобленість; відчуття нерівності чи другорядності; боязкість і лякливність у соціальних та між особистих стосунках; заглибленість у своїх думках, мріях, фантазіях; філософське сприйняття світу; відсутність буттєвих ціннісних орієнтацій; викривлена (збочена) система життєвих цінностей; тотальна недовірливість та виражений цинізм; прагнення уникнути перешкод у подоланні життєвих труднощів. Особистісними характеристиками портрета комп'ютерного злочинця є активна життєва позиція, нестандартність мислення й поведінки, обережність, уважність.

З точки зору психофізіологічних характеристик – це, як правило, яскрава, мисляча й творча особа, великий професіонал своєї справи, бажаний працівник. Водночас це людина, яка боїться втратити свій авторитет або соціальний статус у рамках своєї соціальної групи. Зовні їх поведінка рідко відрізняється від встановлених у суспільстві соціальних стандартів і норм поведінки. Крім того практика свідчить, що комп'ютерні злочинці у своїй більшості не мають кримінального минулого.

Окремої уваги потребує розгляд питання щодо кримінальної субкультури комп'ютерних злочинців, яка істотно відрізняється від інших кримінальних культур, але в той же час має деяку схожість. Наприклад, швидка мінливість, оскільки злочинний світ завжди відрізнявся високою адаптивністю й умінням пристосовуватися до умов, що змінюються.

Істотні відмінності кримінальної субкультури комп'ютерних злочинців від інших кримінальних культур, на нашу думку, слід розглянути на прикладі хакерів.

Загалом, кримінальна субкультура – це закрита система, їй притаманні свої приховані, найчастіше небезпечні настанови, що суперечать суспільним. Субкультура хакерів теж закрита система, але при цьому цінності хакерів мають добре опрацьовану філософську основу, і це додає якусь легітимність ідеям хакерів.

Практично в усіх кримінальних субкультурах використовуються псевдоніми, псевдоімена, прізвиська. У середовищі хакерів їх називають «ніками» (nick, nickname). Проте псевдоімена прийняті не тільки в злочинній інтернет-субкультурі, але і в усьому інтернет-співтоваристві, причому на відміну від псевдоімен в кримінальному середовищі, «прізвисько», «нік» кожен вибирає собі сам. Як і в інших кримінальних субкультурах, в «ніках» можуть бути відображені: особливості характеру та поведінки; трансформовані прізвиська й імена; статус в групі; особливості зовнішності або соціального статусу; переваги, які віддаються в музиці, літературі, мистецтві; специфіка злочинної діяльності й місця здійснення. Однак при цьому в середовищі хакерів не зустрічаються прізвиська, аналогічні тюремним або загальнокримінальним, а також такі, які принижують гідність або висміюють недоліки.

У злочинній субкультурі хакерів існує свій жаргон. Проте, на відміну від загальнокримінального жаргону, який є похідним від національної мови, сучасна мова хакерів, незалежно від країни проживання, наповнена англійськими словами, до того ж часто мова хакерів недоступна звичайним користувачам, хоча багато слів використовуються і в некримінальному середовищі комп'ютерних професіоналів.

На відміну від інших злочинних субкультур, хакери мають власні періодичні видання, художню літературу, кінофільми, відеоролики, постери [5, с. 120].

Інші категорії злочинців задовольняються тільки спеціалізованими інтернет-сайтами; наприклад, існують інтернет-портали, орієнтовані, на наркозлочинців. Причому значення літератури і кіно для хакерів не варто недооцінювати. Звичайно, для професійних хакерів більшість сюжетів можуть показатися смішними і далекими від реальності, але для основної маси (особливо для підлітків) витвори хакерського мистецтва формують ідеал до якого треба прагнути, в легкій і доступній формі формують в особистості цінності хакерів, демонструють моделі поведінки, а сам образ хакера при цьому сильно романтизований і тому привабливий [3, с. 3–4].

Таким чином, дослідження найбільш суттєвих характеристик особи кіберзлочинця має велике значення для виявлення закономірностей: його злочинної поведінки, кіберзлочинності як негативного соціального явища, її детермінантів та розробки науково-обґрунтованих і економічно-доцільних рекомендацій для боротьби з цим видом злочинності.

Джерела та література:

1. Біленчук П. Д. Питання соціальної та криміналістичної характеристики комп'ютерного злочинця [Електронний ресурс] / П. Д. Біленчук. – Режим доступу: <http://www.crime-research.ru/library/Bilen3.htm>.
2. Дзюндзюк Б. В. Поява і розвиток кіберзлочинності [Електронний ресурс] / Б. В. Дзюндзюк. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2013-1/doc/1/01.pdf>.
3. Дзюндзюк Б. В. Особливості субкультури кіберзлочинців [Електронний ресурс] / Б. В. Дзюндзюк. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2013-2/doc/5/06.pdf>.
4. Кіберзлочинність в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.science-community.org/en/node/16132>.
5. Тулегенов В. В. Криминальная субкультура и ее криминологическое значение : дис. ... к.ю.н. : спец. 12.00.08 / В. В. Тулегенов. – Ростов-н/Д., 2003. – 194 с.

НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРИВАТБАНКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА НЕЗАКОННУ ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті охарактеризовано націоналізацію Приватбанку та її вплив на підприємницьку діяльність в плані запобігання порушенням встановлених правил її здійснення.

Ключові слова: націоналізація, Приватбанк, меламед, підприємець, підприємницька діяльність.

Важливою подією економічного життя останніх місяців, яка тим або іншим чином торкнулася інтересів мільйонів наших співвітчизників, стала націоналізація найбільшого комерційного банку країни – Приватбанку. Саму цю подію, її передумови та наслідки можна розглядати у різних аспектах: економічному, соціальному, кримінологічному, і навіть у політичному. Але не можна заперечувати, що вказана подія, її оцінка, шляхи подолання її негативних наслідків чи, навпаки, використання позитивних сторін носить характер важливого практичного завдання, що активно обговорюється у засобах масової інформації [1; 3–5; 7 та ін.].

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що саме зазначені вище аспекти націоналізації Приватбанку найбільше обговорюються. Разом з тим вплив цієї націоналізації на стан і розвиток підприємницької діяльності залишається поза межами уваги дослідників.

Зважаючи на сказане, метою цієї статті є аналіз впливу націоналізації Приватбанку на підприємницьку діяльність в плані запобігання порушенням встановлених правил її здійснення.

Приватбанк був заснований у 1992 р. Станом на 31 березня 2016 р. його найбільшими акціонерами були Геннадій Боголюбов (пряма участь – 33,2525%, опосередкована – 8,3244%) та Ігор Коломойський (пряма участь – 41,6572%, опосередкована – 8,3244%). Згідно з даними Національного банку України, на 1 липня 2016 р. за розміром загальних активів (268,85 млрд гривень) Приватбанк був найбільшим серед 108 банків, що діяли в країні [1].

Націоналізація Приватбанку готувалася заздалегідь, але недовго. Постановою від 16 грудня 2016 р. № 960 Кабінет Міністрів України полегшив процедуру націоналізації банків шляхом внесення відповідних змін до своєї постанови від 19 листопада 2014 р. № 632 «Про затвердження Порядку придбання акцій банків в обмін на облігації внутрішньої державної позики». Відтепер для того щоб держава націоналізувала банк, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб не стало обов'язково розмивати капітал попередніх приватних акціонерів до однієї гривні [4].

І вже 18 грудня 2016 р. Кабінет Міністрів України та Рада національної безпеки і оборони підтримали націоналізацію Приватбанку. Загалом націоналізація банку – це перехід його з приватної власності у власність держави.

Найчастіше незаконні підприємці спеціально не поспішають реєструвати свою діяльність, на яку вони ледве знайшли початковий капітал, щоб не платити податки, а іноді діють без реєстрації просто по незнанню. Діяльність підприємця має на увазі під собою дуже широкий список дій, які він здійснює – від продажу сувенірів до надання освітніх або консультаційних послуг.

Підприємницька діяльність в нашій країні настільки велика, що до неї можна віднести і бабусю, яка продає овочі на ринку, і також людину, яка здає в оренду пів міста. Підприємницьку діяль-

ність реєструють однаково, і це не залежить від обраного напрямку, а також обсягів доходів. Дрібні підприємці зовсім не прагнуть зареєструватися, для того, щоб хоч трохи заробити, і продовжують свою незаконну діяльність практично на свій страх і ризик, щоб після сплати податків не залишитися в мінусі.

Здійснення комерційної діяльності без державної реєстрації та постановки на облік в податкових органах переслідується по закону. Тому громадянину, який регулярно надає послуги або продає товари, просто необхідно зареєструвати свій бізнес. В іншому випадку його можуть очікувати штрафні санкції і навіть ізоляція від суспільства на строк до декількох років [6].

З розвитком суспільства та інформаційних систем стає дуже поширеною Інтернет-торгівля. Купівлі товарів та послуг через Інтернет нині віддають перевагу чимало споживачів. Адже це і зручніше, і, частіше за все, дешевше. У продавців своя вигода – не потрібно брати в оренду торговельно-приміщення. Платежі здійснюються шляхом переказів грошових коштів на карти банків [2]. Особливо це стосується карт Приватбанку, що виявляється дуже зручним для незаконних підприємців, оскільки організація та розташування банкоматів, терміналів для поповнення рахунків дуже зручна і поширена.

Якщо здійснювати торгівлю нелегально, тобто не реєструючись, то відповідати рано чи пізно все одно доведеться. Навіть якщо податкова служба й виявить такий бізнес, то на підприємця накласть звичайний адміністративний штраф за здійснення незареєстрованої підприємницької діяльності. А ще змусять сплатити 15 відсотків з отриманого прибутку, якщо їй вдасться з'ясувати, скільки саме заробив підприємець (це за умови, якщо розрахунок здійснювався через банк).

Фінансові установи не просто моніторять надходження коштів на рахунки своїх клієнтів, але і блокують їх платіжні картки в разі підозри в отриманні доходів сумнівного походження. У банках це пояснюють тим, що в останній час стали активно використовуватися схеми з переведення в готівку незаконних грошей через фізичних осіб.

Банківська таємниця в Україні – це по суті фікція. Її як такої не існує. Існує словосполучення «банківська таємниця», але реально цей механізм не працює, тому що отримати доступ до інформації про банківські рахунки не так складно різним державним органам, в тому числі й службі Держфінмоніторингу. Останні, мабуть, складнощі залишилися для слідчих органів, яким для отримання інформації потрібно отримати ухвалу суду. А отримати дані про кошти, що є на рахунку, – це невелика проблема. І питання про те, наскільки це узгоджується з відповідними нормами Конституції України, теоретично можна підняти. Але поки відповідних конституційних подань, як мені відомо, не було.

Оскільки Приватбанк став державним, всі розуміємо, що доступ до інформації компетентним органам контролю і нагляду став легшим. Можливо, з точки зору виявлення підприємців, які здійснюють незаконну підприємницьку діяльність це є позитивним моментом, адже ці так звані підприємці не сплачують податки. Величезну «діру» бюджету необхідно якось заповнювати. Виявлення і притягнення до відповідальності таких підприємців змусить їх працювати легально, отже і податки будуть сплачуватися, а це доволі великий відсоток погашення цієї «діри».

Підводячи підсумок вважається доречним підкреслити, що націоналізація найбільшого комерційного банку країни – Приватбанку відчутною мірою позитивно вплинула на запобігання порушенням встановлених правил здійснення підприємницької діяльності. Перспективи подальших розвідок

у цьому напрямі пов'язані, як уявляється, з аналізом впливу націоналізації банків на стан і розвиток підприємницької діяльності.

Джерела та література

1. Банки: було державне – стане приватним [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://racurs.ua/1061-bylo-gosudarstvennoe>
2. В Інтернет-магазині можна заробити реальні гроші [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pogliad.ua/ru/news/chernovtsy/v-internet-magazini-mozhna-zarobiti-realni-groshi-219492>
3. Другова І. Націоналізація «ПриватБанка» [Електронний ресурс] / Інесса Другова. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/analytics/20161219/1019783521.html>
4. Кабмін готується до націоналізації «Приватбанку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2016/12/16/614772/>
5. Майже державний. Що буде з Приватбанком [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2016/12/16/614619/>
6. Морозов А. В. Ответственность за незаконное предпринимательство [Електронний ресурс] / А. В. Морозов. – Режим доступу: <http://amorozov.in.ua/arkhiv-statej/74-otvetstvennost-za-nezakonnoe-predprinimatelstvo.html>
7. У «Приватбанку» розповіли, що буде після націоналізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/news/2016/12/19/614988/>

ПРО АВТОРІВ

Багмет В. – студентка 42 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.

Барбенюк А. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Ващенко А. В.

Бардакова А. – студентка 042 групи Навчально-наукового Інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, науковий керівник – доцент кафедри права та міжнародних відносин Самойленко Н. С.

Безпала К. – студентка 20 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, наукові керівники – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Щербина С. В.; к.і.н., старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Герасимчук О. М.

Бірюк І. – студент 41 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.ю.н., доцент кафедри правових дисциплін Лазаренко А. М.

Бовда Ю. – студентка 62 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Черненко О. Є.

Боровик О. – студентка 62 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Петrenchенко І. Є.

Бориц В. – студент 53 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Гавро А. – студентка 53 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Стрілюк О. Б.

Гарига-Грихно М. – аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., професор, директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Коваленко О. Б.

Гребеник Т. – студентка 20 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Герасимчук О. М.

Гребіник Я. – студент 042 групи Навчально-наукового Інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри права та міжнародних відносин Потапова О. Б.

Дарда О. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Стрілюк О. Б.

Дороженко А. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Соломенна Т. В.

Єфіменко О. – студент 41 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Журавель В. – студентка 62 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент, завідувач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Острянка А. М.

Заворотна К. – студентка 53 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Стрілюк О. Б.

Захарченко Д. – студент 53 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України Рахно О. Я.

Іванченко Ю. – студентка 53 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Щербина С. В.

Навозенко О. – студент 30 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Коваленко О. О.

Ніколаєва К. – студентка 53 групи заочної форми навчання Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – д.ю.н., професор, завідувач кафедри правових дисциплін Віхров О. П.

Одокієнко О. – студентка 41 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Кулик І. О.

Павленко С. – студент 33 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Гринь О. В.

Ромашко К. – аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Рябус Л. – студентка 30 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Дорохіна Т. Ф.

Савченко А. – студентка 031 групи Навчально-наукового Інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри права та міжнародних відносин Гончаренко Л. Л.

Севастьянова Т. – студентка 62 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Щербина С. В.

Сенченко В. – студентка 62 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Ващенко А. В.

Сенченко Я. – студентка 52 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Ващенко А. В.

Сисенко А. – студент 33 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Гринь О. В.

Скидан Н. – студентка 53 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, наукові керівники – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Ячменіхін К. М.; к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Черненко О. Є.

Тансикбаєва О. – студентка 33 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Тимошенко Я. – студент 62 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Павленко Л. А.

Тимошенко А. – студентка 41 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, наукові керівники – к.і.н., доцент кафедри історії України Петrenchенко І. Є.; к.п.н., доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Кулик І. О.

Федусь Д. – аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., професор, директор Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Коваленко О. Б.

Фень І. – студентка 63 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Кондратьєв І. В.

Черевко І. – студентка 42 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.п.н., доцент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Завада Т. О.

Чистяков В. – студент 32 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.філолог.н., доцент кафедри української мови та літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Шуміло С. М.

Чудовська О. – студентка 51 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чугаєва І. К.

Шугалій О. – студент 53 групи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Черненко О. Є.

Юцевич П. – аспірант кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського, науковий керівник – к.і.н., доцент кафедри історії України Панченко В. І.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Барбенюк А.

Євроскептицизм як політико-ідеологічна основа
виходу Великої Британії з ЄС 3

Бардакова Ю.

Військово-оборонні аспекти співробітництва
альянсу НАТО та Європейського Союзу 8

Гребіник Я.

Від «відкритих дверей» до «стін» на кордонах. 11

Дороженко А.

Гендерні аспекти політичного представництва в ЄС та Україні 15

Крилова А.

Проекти об'єднання Європи пізнього середньовіччя: історико-правовий аспект. 20

Савченко А.

Діяльність Ради Європи з питань захисту прав
жінок і гендерної рівності у 1993–2013 рр. 25

Сенченко В.

Правове регулювання соціальної політики ЄС 29

РОЗДІЛ 2. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Багмет В.

Перспектива вступу Туреччини до ЄС на початку ХХІ століття
за матеріалами турецьких та українських періодичних видань 34

Бориц В.

Справа Дрейфуса: суспільний резонанс 39

Гавро А.

Теодор Герцль – засновник політичного сіонізму 43

Дарда О.

Роль жінок у суспільно-політичному житті Судану
другої половини ХХ – початку ХХІ ст. 47

Єфіменко О.

Економічна політика Великобританії в Індії за доби класичного колоніалізму 51

Заворотна К.

Рух за гендерну рівність в Алжирі 55

Навозенко О.

Східний похід Антіоха III 60

Павленко С.

Основні центри виробництва традиційного фінського ножа Пуукко 64

Сенченко Я.	
Британський консерватизм: історія успіху	69
Скидан Н.	
Сергій Юлійович Вітте як дипломат	74
Тансикбаєва О.	
Передумови створення британського «дредноуту»	76
Тимошенко Я.	
Колоніальна експансія Марокко	79
Фень І.	
Становище жінки в мусульманських країнах	83

РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Боровик О.	
Українська кухня у вимірі повсякдення козацької старшини	87
Журавель В.	
Переломний для України 1996-й рік за матеріалами гумористично-сатиричного журналу «Перець»	92
Захарченко Д.	
Найвизначніші постаті козацько-старшинського роду Солонин	98
Ромашко К.	
Вплив світових модних тенденцій на зовнішній образ радянської жінки 1920-х рр.	104
Тимошенко А.	
Олександр Ханенко в колі сучасників	108
Чистяков В.	
Постать і роль Григорія Цамблака в житті Київської митрополії початку XV ст.	112

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Бовда Ю.	
М. В. Холостенко та реставрація П'ятницької церкви у Чернігові	120
Рябус Л.	
Чернігівський молодіжний націоналістичний клуб «СІЧ»	124
Сисенко А.	
М. Врубель і Чернігівщина	126
Федусь Д.	
Церковна історія у доробку Петра Михайловича Добровольського	131
Шугалій О., Скидан Н.	
Діяльність церкви на Чернігівщині у 1918–1991 рр. (на прикладі храмів Менського району)	134
Юцевич П.	
Олександр Федорович Ліндфорс у колі родини	138

РОЗДІЛ 5. ПЕДАГОГІКА

Безпала К.

Статеве виховання розумово відсталих підлітків 143

Гребеник Т.

Вплив ІТ-технологій на психічний та фізичний стан дітей. 146

Тимошенко А., Одокієнко О.

Технології колективно-групового навчання історії у 7 класі. 149

Черевко І.

Напрямки теорії розвиваючого навчання 153

Чудовська О.

Використання у виховній роботі сучасної школи. 157

РОЗДІЛ 6. ЕТНОЛОГІЯ

Безпала К.

Традиції та обряди першого року життя дитини 161

Гарига-Грихно М.

Поховальна обрядовість давніх слов'ян IX–XI ст.

(за матеріалами Шестовицького курганного могильника). 165

Іванченко Ю.

Іванченко Ю. Проблема збереження домового дерев'яного різьблення у Чернігові 169

Севастьянова Т.

Чернігівська недільна єврейська школа як осередок поширення
єврейської культурної традиції в Чернігові. 172

РОЗДІЛ 7. ПРАВОЗНАВСТВО

Бірюк І.

Кримінологічна характеристика особи кіберзлочинця 175

Ніколаєва К.

Націоналізація Приватбанку та її вплив на незаконну підприємницьку діяльність 178

Наукове видання

JUVENIA STUDIA

Збірник студентських наукових праць

Випуск 7

*Автори статей та їх наукові керівники несуть повну відповідальність за підбір
і достовірність фактів, цитат, власних імен,
економіко-статистичних даних та інших відомостей.*

*Друкується за рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту історії, етнології
та правознавства імені О. М. Лазаревського*

Технічний редактор **В.М. Лозовий**
Дизайн та верстка **В.М. Лозовий**

Підписано до друку __.06.2017 р.
Формат 70х100/16. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. . Ум. фарбо-відб. . Обл.-вид. арк. .
Зам. № 0025. Наклад 100 прим.

Видавець Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
14005, м. Чернігів, вул. Мстиславська, 56/34
Тел. (0462) 972-661

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40